АНАТОЛЬ БАРОЎСКІ

Княжабора

Анатоль Бароўскі

КНЯЖАБОРА

Аповесць

КНЯЖАБОР

Ён задраў галаву, прынюхаўся.

Патыхала нечым едкім і смярдзючым. Ад гэтага і насцярожыўся — баяўся бегчы далей, каб не напаткаць якой бяды.

Вецер чуўся ад бальшака — там, не перастаючы, з густым і басавітым перагудам памагалі чалавеку ў рабоце машыны.

Яго, барсука, нешта і цягнула туды, за дарогу, але ж і спыняла боязь. Доўга ляжаў у сваёй схованцы і чакаў нейкіх перамен ціхмяны лясны звер. Ляснік Міхалап ласкава называў яго Паласацікам.

На тым баку дарогі затрашчала галлё, загайдаліся верхавіны дрэў: беглі да вады ласі. Яны капытамі падкідвалі шэрыя камякі зямлі, а перад самай дарогай спыніліся... Тады важак выбег на шлях, перагарадзіў яго сабой, і пакуль не перабеглі ўсе, не рушыў з месца. Ззаду яго спынілася машына — людзі чакалі, калі сахаты перавядзе сваю сям'ю на той бок бальшака.

Стала ціха. І трывожна. Паласаціку расхацелася адпраўляцца ў сваё падарожжа далей. І ён павярнуў назад, павалюхаў, не адрываючы носа ад зямлі — усё прынюхваўся.

Збочыў на светлую паляну, пасярод якой раслі старыя бярозы. Між іх бачыліся сляды жалезных істот, што насіліся па дарозе. У паветры стаяў смурод. Ім, здавалася, набрыняла зямля. Трава счарнела — цэлая латка.

Ад круглай бляшанкі, што ляжала воддалеч ад попелу — людзі ладзілі агонь — патыхаў смачны, прыцягальны пах, казытаў нос. Барсук ткнуўся пысай у раскрытую шчарбатую пашчу. Балюча апякло нос. Ён падскочыў, матлянуў галавой, і бляшанка яшчэ больш упілася ў скуру, сашчаміла сківіцы. І тады Паласацік злосна

ўдарыў па ёй лапай і заенчыў ад болю — бляшанка разрэзала пысу.

Барсук пакаціўся на зямлю, не ведаючы, як утаймаваць боль. Чырвоныя буйныя кроплі падалі на траву.

Яго вочы набрынялі слязьмі. Усё бачылася невыразным і шэрым. Ён зашыўся пад парэчкавы куст і не выпаўзаў адтуль. Не сціхаў, дражніў водар таго смачнага ласунку, што так і не ўдалося паспытаць.

Ляжаў нерухома, прымружыўшы вочы. Здавалася, боль пачаў аціхаць. І тым не менш пакідаць схованку жадання не было.

Сонца ўжо асунулася за лес. Наваколле ахутвала шэрань. На траву нанізваліся важкія пацеркі расы.

Яго ўвагу прыцягнуў тупат чалавечых ног, і праз колькі хвілін ён убачыў таго, хто штодня хадзіў па лесе. У чалавека за спіной была смяротная маланка. Паласаціку помнілася тая далёкая вясна і выбух каля іх нары, калі не стала бацькі і маці. Бліскавіца маланкі і смярдзючы пах помніліся ўсё жыццё.

Чалавек пра нешта гаварыў, хаця ішоў адзін. Потым ён гучна выкрыкнуў, і гулкае рэха паскакала па гушчары.

Толькі як сцямнела, падаўся барсук дадому. Пысу трымаў высока ад зямлі — баяўся павярэдзіць рану.

Сны — белыя птушкі

Пасля трывожнага і нялёгкага дня Косціка Міхалапа ноччу не браў сон. Раз-пораз ён падбіваў падушку, варочаў яе, але ўсё роўна яна здавалася мулкай.

Ён глядзеў у шэрыя шыбы, аб якія церліся галінкі вішанніку, мусіў думаць пра нешта добрае і спакойнае, але сон усё роўна не ішоў да яго, уцякаў, бы дражніўся.

Паліна ўжо даўно дзесятыя сны бачыла — як лягла звечара на правы бок, адвярнуўшыся ад яго, так і не мяняла позы. А потым яшчэ і храпці пачала. Гэта таксама не давала заснуць, але стусянуць асцярожна яе пад бок, каб легла як інакш, не рашаўся — не хацеў перабіваць сон, ведама, хапіла і ёй за дзень.

Па вуліцы праехала грузавая машына — мо Янік Анэлін, а мо і Паўло Шкварка. Святло ад фар разанула па вачах і ў хаце прабеглася па сцяне — ад ложка да дзвярэй.

Мінула ўжо і другая, і трэцяя гадзіна, а сну і парушынкі не было. І ўсё ж у душы ён дакараў сябе, што не пайшоў да Жамойды разам з камісіяй — запрашалі ж, не Казімір, а госці. Трэба было пайсці, трэба, ён папрасіў бы прабачэння ў памочніка ляснічага за сваю выхадку ў лесе — можа, і сапраўды трэба было ўсё зрабіць інакш, з розумам, а тады далучыўся б да кампаніі... Сеў бы дзе-небудзь з краёчку, нікому не замінаючы, выпіў бы адну, ну, няхай дзве чарачкі, і маўчаў бы цэлы вечар, слухаў бы, пра што гаварылі людзі. Але ў гэты час неўпрыкмет перакінуўся б позіркам з Вікцяю, яго Любі-травою. Так ён назваў яе аднойчы, каб не выгаварыць яе імя ўголас ні пад чаркай, ні ў час яго дзіўнай і незразумелай хваробы.

Яна, Любі-трава, яго радасць і смутак, боль і шчасце. Ходзіць гаспадыняй па яго памяці, па верасовых дыванах, па чаромхавым беразе. Ніводнага разу не выпадала сустрэць яе ў сваім абходзе, хаця ж ведаў, што хадзіла і па грыбы, і па ягады. Як нябачнай сядно рабілася ў лесе, як быццам з шапкай-невідзімкай прыходзіла, каб ад яго схавацца, паздзекавацца.

Але аднойчы яму няйначай памог лясны Бог — паслаў Вікцю на сцежкі яго абходу. Яна ішла няспешна насустрач, у руках несла гладышку з ажынамі. Сам жа трымаў пучок травы, як букецік кветак падрыхтаваў для яе.

Яна акруглілa еочы ад здзіўлення, што бачыць яго, але ў позірку непрыхаваная радасць. Павіталася першай, рассмяялася нечага, ажыны да грудзей прыціснула.

— Што гэта за кветкі ў цябе, Косцік, мо каго на спатканне тут чакаеш?

Яе голас у лясной цішы прагучэў пяшчотнай мелодыяй. У вуснах, налітых і сакаўных, як у маладзёнкі, блукала патаемная ўсмешка.

— А мо і чакаю. Даўно чакаю, ды сустрэць не магу.

— Прыгожыя.

— Прыгожыя, ды пахнуць не вельмі.

Гэтымі зёлкамі, якія цвілі дробненькімі блакітнымі кветкамі, ратаваўся ён ад сваёй хваробы, што чаплялася раптоўна да яго — параіў Ладуцька.

— То ж трава Кахання, Косцік, — яна зноў пасмі

халася, схіліўшы галаву, як дакарала ўсё роўна яго, што не ведае такіх простых рэчаў. — Няўжо не ведаеш? А яшчэ ляснік. — Яна паправіла пад светлай касынкай косы, прыхінулася да бярозы. — Кажуць, што дзяўчаты хлопцам падмешваюць у гарэлку.

— Навошта?

— Каб абраны не разлюбіў, каб кахаў вечна. Апоіць яго зёлкамі — і шчаслівая ўсё жыццё.

— А як сама разлюбіць?

— І такое здараецца, — уздыхнула Любі-трава і тут жа нахмурылася.

— Сама-то ты даўно апаіла мяне гэтымі зёлкамі, — ён усё не адрываў ад яе позірку, адчуваў, як разгараўся ў грудзях шчакотліва-салодкі боль. — Эх, Любі-трава, Вікця-Вікторыя, што нарабіла — няўжо і сама не разумееш?..

Маўчыць Вікця, не ведае, што сказаць, як паспавядацца перад Косцікам, даўно рыхтавалася да сустрэчы з ім, а вось пабачыліся, і разгубілася... Пераміналася з нагі на

нагу, пад гумовымі чырвонымі боцікамі чвякала ў імху вада — не высахла пасля апошніх дажджоў. Жанчына кусала вусны, пачала баяцца далейшай размовы...

Выйшла з лясных нетрыскаў прыгажуня-лесавуха і выпрабоўвала на лесніку свае чары. А ён ніяк не мог паверыць у тое, што бачыць яе, што яны адны ў лесе. І не вытрымаў, падышоў да яе, маўкліва сціснуў у сваіх абдымках. З рукі выслізнуў гладыш, упаў у мяккі мох — стаў на дно, і ажыны не рассыпаліся... Адчуў гарачыню Вікціных шчок — аж апякалі. Такія ж гарача-пякельныя былі і вусны.

— Касцічак, людзі ж убачаць...

— Тут толькі звяры і птушкі. А яны за мяне. Не выдадуць.

— Жартуеш усё, усё жыццё жартуеш.

— А мне і застаецца жартаваць, даўно б памёр ад таго, што ўтварыла.

— Не вінаватая я — дурная была. А ты так лёгка аддаў мяне.

Любі-трава паклала галаву на грудзі, уздыхнула, адчула нейкую палёгку, гнятлівы цяжар упаў з душы. А яму ўсё не верылася, што яна ў яго абдымках, што дыхае ў шыю, наліваецца пяшчотаю і жаданнем...

Недзе ў вершаліне дзяцел адбіў марзянку, перастаў, зноў зашчыраваў.

— Прыйдзі і заўтра сюды — чакаць буду. Тут леснічоўка непадалёк, схаваемся.

— Не ведаю, любы. Куды нам любошчы разводзіць у такія гады. Убачыць хто — сораму не абярэшся.

— То наша ўсё, які тут сорам? Многае ад нас украдзена. Хто верне — людзі?

Яна абняла за шыю, прытулілася шчакой.

— Позна, ой як позна. А жыццё прайшло-праляцела. Кастусёк, а жыла я ўвесь час у чаканні, што вось-вось нешта павінна змяніцца, што ты ўкрадзеш мяне і звязеш на край свету...

— І я жыў чаканкамі. Цябе чакаў. Усё жыццё чакаў. Хацеў нешта змяніць, але не ведаў, як тое зрабіць. Ты жыла ўва мне ўвесь час, кожную хвілінку. І цяпер жывеш. Вечна жыць будзеш...

Яна плакала і не выцірала слёз. То былі слёзы палёгкі, радасці і пакоры.

— Прысядзем?..

Ён кінуў пад ногі кіцель.

Зноў прытуліў, гарачыя жаночыя вусны чакалі пацалунка. Апяклі зноў, закружылі ў слодычнай завірусе, і абаіх невядомая і незямная сіла падняла вышэй дрэў, да воблакаў.

— Любая мая...

— Каханы...

Усплывала — і ў які раз! — да драбніц, тая апошняя, тры гады назад, спатканка ў лесе. Пэўна, Бог вывеў адно на адно, а можа, яна шапку-невідзімку дома забылася. Не раз пасля думаў: а мо і не было зусім тае сустрэчы ў яго абходзе, мо прымроілася яму ў час хваробы. Бо ні позіркам, ні намёкам не ўспамінала, што была ненарокам побач...

Калі спявалі другія ці трэція пеўні, Косцікавы думкі перакінуліся на іншае. Успомніў Рыжуху-вавёрку, якая днём кінулася прыезджым людзям пад ногі. Як усё роўна бараніла ад іх Барсучыны хутар. Як ён бярог барсукоў — яго клопат і сумленне. Перад імі не выкупіць віны за ўсё жыццё.

Сон змарыў пад раніцу.

Асаблівай любоўю хінуўся ляснік Міхалап да восені.

Ён любіў асабліва тую незвычайную пару, калі цвіло, шугала полымем бабіна лета, калі ападалі на зямлю першыя лісцяныя дажджы. Тады светлымі ўспамінамі прыляталі да яго лепшыя дні, і былі яны падобны на белых дзівосных птушак з павольным і спакойным узмахам дужых крылаў — не то лебедзяў, не то жураваў: дзюбы чырвоныя, ногі тонкія і доўгія, зробленыя з сонечных праменняў і нерушнага снегу...

Тыя птушкі прыляталі ў яго сны. І тады раніцай, прачнуўшыся, чуў, як падпірала пад грудзі шчымлівае прадчуванне чагосьці радаснага і шчаснага. Тыя сны прыходзілі да яго тады, калі набліжалася восень. Стракатая жаўцізна пачынала цешыць вока, і яму тады рабілася трывожна і мулка.

І Косцік на колькі дзён знікаў у абходзе.

Паліна заўважала: у такія дні з ім рабілася нешта неверагоднае — быў хмуры і вясёлы, шчаслівы, і адначасна выпірала вонкі горыч. А ён і сам сабе не мог вытлумачыць такога супярэчлівага настрою. Нешта бунтавала ў ім, мучыла душэўная смага — і ён не ведаў, чым і як наталіць яе.

Калі ж прыходзіў у свой абход, раскрываў далонь з крышанкамі хлеба — і да яго зляталіся палахлівыя сініцы і амялушкі, смела дзяўблі корм. Мог прасядзець у вужыным закутку, гледзячы, як яны поўзаюць па яго нагах і радуюцца дружбе з чалавекам. З аленем і алянухай упобачкі хадзіў, з рук карміў, і яны не ўцякалі ад яго. Толькі Паласацік не падпускаў яго да сябе. Міхалап ведаў чаму.

Стома да яго прыйшла пад вечар.

Але ён не пайшоў да Яркавага дуба, а спешна павярнуў на Адолькаў круг — прасторную лугавіну.

— Адпачывай, Клякса! — загадаў сучцы, падышоў да стога, сеў пад яго. — Паспеў. Добра, што паспеў... Ой як добра.

Па Палессі крочыла маладая восень.

Княжына апраналася ў свае лепшыя сукні.

І — пачалося — падалося яму, прымроілася, а мо і наяве прыйшлі да яго лепшыя сябры. Селі побач і маўчалі, як нечага чакалі. Бліжэй за ўсіх сядзела яна, Любі-трава.

Ад стога патыхала медуніцай, канюшынай і травой Кахання — Любі-травой. Слабыя промні лашчаць твар, а яму здаецца, то Вікця сваімі рукамі дакранаецца да яго, пяшчотна гладзіць, шэпча яму нешта...

У мроі да яго прыйшлі тыя, каго ён любіў і не ўяўляў без іх свайго жыцця. Паласаціка, Рыжуху, ласёў — Цара і Царыцу, вужыка — Сарамлівага, нават воўк — Рэцыдывіст — стаіўся каля явару, скасавурыўся на Кляксу, маўчыць. Модніца — гадзюка, на пні ляжыць, хвост звесіла, слухае цішыню.

Клыпаў некуды дзед Мікіта, убачыў іх, павярнуў, на хаду нешта расказвае, махае рукамі, а рукі ў гліне — бы ў карычневых пальчатках.

— Ты дзе гэта сабе такую кампанію, Мінавіч, падабраў? — хітра пытаецца Ладуцька, з цікавасцю аглядае ўсіх — Паласаціка пагладзіў, нават Сарамлівага ў рукі ўзяў, а вось Модніцу не асмеліўся — баіцца, пэўна, каб не пеканула.

— То ж мае сябры, дзеду... Я іх усіх люблю. Без іх і жыць цяжка.

Вікця пачырванела, адвярнулася, ведама, не хацела, каб убачыў яе тут Ладуцька — каля Косціка — што падумае? Узяла лугавыя кветкі, пачала вянок ладзіць.

Задраў высака ўгору рогі Цар — хацеў дацягнуцца да сакавітай асінавай кары. Модніца ўспаўзла на Косцікаву нагу, скруцілася шэрай вяроўчынай і заціхла, паглядаючы на лесніка.

— Пайду хіба ўжо я, — паднялася Вікця, абабіла рукамі рудую спадніцу — бы ў пылоце сядзела, а не на

шаўковай чыстай траве, так ва ўсім, акуратная, разважлівая. — Бо мае каровы разбрыдуцца.

«Мусіць жа ёй перад дзедам Мікітам няёмка, таму і хлусіць пра кароў, — падумаў са шкадаваннем Міхалап, што яна пакідае яго. — Але чаго яна дзеда саромеецца — ён жа ўсё разумее, благога не падумае...»

Ладуцька дастаў з кішэні капшук з тытунём, развязаў яго, набіў піпку, прыкурыў. Зноў загаварыў да Косціка.

— А чаго ты, Канстанцін Мінавіч, з сабою ружжо носіш, а ні разочку ніякай трафеі не прынясеш, га? — стары прыжмурыў адно вока, схаваў яго пад навіслым кужэльным брывом. — Ці баішся каго ў лесе?

— Каго ж мне баяцца? Гэта вунь яны баяцца — і каго? Нас баяцца. І днём, і ноччу. Няўжо такі страшны чалавек, дзед, ты мне на маё пытанне адкажы.

Ладуцька шавяльнуў сівымі бровамі, зноў апусціў іх. Паправіў валоку на лапцях, пыхкнуў дымком:

— Не, Міхалап, чалавек не страшны. Чалавек, можна сказаць, добры, калюх-калюха. Проста сярод нас пападаюцца, як звяры, па два бокі і ўсторч... Прабач. Косцік, што параўнаў з тваімі сябрамі — у цябе вунь і Рэцыдывіст, які летась у мяне гусей пахапаў на поплаве, у сябрах ходзіць.

— Не, дзед, ён гэтага не зробіць — мо далёкі які воўк-прыблуда. А з другога боку, дзеду, што паробіш, жывая істота, Божае стварэнне — і не бяда яго, што корміцца не травой...

— Праўду ты кажаш, калюх-калюха, яй-богу!.. Можа, і я пачну ляпіць іх, тваіх сяброў, яны ж неаддзельныя ад чалавека. Я думаю так, Косцік, — Мікіта прысунуўся бліжэй, нахіліўся да вуха, — што некалі, шмат гадоў назад, звяры і людзі жылі разам, адно аднаму памагалі, і адно аднаго ведалі, разумелі, вось акурат як мы з табой разумеем адзін аднаго. Дык от знайшоўся нейкі зласлівец, нячыстая душа ці як яго лепш ці горш

назваць, ды і пасварыў чалавека са зверам. Хто каго зрабіў вінаватым, сказаць не магу, але ж нездарма са злосці мы гаворым: «Не чалавек, а звер...» Няўжо так моцна ўзлаваліся звяры, што сталі такімі лютымі? І няўжо праз нас?

Над дзедавай галавой папоўз шызы дымок, бы слабая аблачынка. Ганчар маўчаў, трымаючы ў пальцах з глінянай покрыўкай піпку, зацягваўся раз-пораз, жмурыў вока. На шчацэ выразна відаць выпуклыя сінія пражылкі, а ў сівой барадзе заблыталася хітраватая ўсмешка.

У сухой вершаліне запрацаваў Каваль у сваёй кузні — з шышак паляцела дробная лузга, бы крылле стракоз, пасыпалася на зямлю. Зноў задраў галаву Цар — глядзеў маўкліва ўверх.

— Дзед Мікіта, папытаць усё хачу — а чаму ты заўсягды вясёлы? — павярнуўся да ганчара Касцік, у вочы старэчыя зазірнуў. — Ведаю, што гора і пакут на тваю душу дасталося — уга-га колькі!

Дзед кашлянуў, выняў з кішэні скарынку хлеба, пачаставаў Паласаціка.

— Вясёлы, кажаш? Мо яно і так... То добра, калі людзі так думаюць, значыць, я сапраўды вясёлы. Няхай людзі радуюцца і смяюцца з нечага разам са мною і няхай не чуюць, што не смяюся я, а душа мая плача...

— Я, здаецца, адчуў гэта, Мікіта Парфенавіч, але нікому не гаварыў. Але смяяўся разам з усімі — бо і мне было весела.

— Правільна рабіў, што смяяўся. Для таго і выдумляю ўсё, каб людзі мой боль не бачылі, ён — мой, а людзям радасць патрэбна — тады яны будуць лепшымі і дабрэйшымі. Я веру ў людзей, веру ў тое, што яны навучацца разумець сяброў тваіх, вось пабачыш, што палюбяць.

— І я хачу таго ж — вельмі-вельмі.

— Так, Косцік, я вясёлы. І, можа, нават шчаслівы. Бо навучыўся тапіць балючае і горычнае ў рабоце. Гаршкі раблю, гладышы, людзей з гліны ствараю — Бог таксама першага чалавека з гліны зрабіў, і мне робіцца лёгка. Ведаю, што і ты, калі цяжка бывае, ратунак свой у лесе знаходзіш, сярод сяброў сваіх, каля Янкавага дуба, каля Ганарліўкі і Цара — ім давяраеш свой боль і адчай. Бо перакананы — яны памогуць табе, параяць, хаця і маўчаць, не могуць і слова вымавіць. Але ж ты іх разумееш, ведаеш, на што яны скардзяцца. З лесу ты заўсягды вяртаешся памаладзелы, бы пасля сустрэчы з Любі-травою...

Косцік адчуў, што чырванее, і гэта заўважыў Ладуцька, сам зразумеў, што ляпнуў лішняе — хто ж за язык цягнуў, і таму адвярнуўся, быццам шукаў каго поглядам.

— Не саромся свайго кахання, ляснік, насіць табе яго да скону год тваіх. Мне шкада вас абаіх, памагчы чым бы хацеў, ды не ўмею. Усё ўмею, а вось тут... Кахаеш ты яе моцна, ведаю. Гэта твая радасць і шчасце. І — вялікая бяда. Калі не гора.

— Так, толькі не гора. Не, не гора. Шчасце.

— Добра. Я ніколі няпраўды не кажу. Нават ворагам сваім, калюх-калюха...

— Ведаю, дзеду. За што і люблю цябе.

Сціх і Каваль. Ці то стаіўся ў дупле, ці то паляцеў куды. Маўчалі. Звяры разумелі, пра што гаварылі ляснік і ганчар, усё чысценька разумелі. А каб маглі гаварыць самі, то шмат чаго цікавага расказалі б пра сябе. Пра свае пакуты і трывогі, пра свае хваробы і недаўменне паводзінамі чалавека. Яны ж даверліва паглядалі на іх, адчувалі, што паміж імі ўсталявалася згода і ўзаемаразуменне.

— Баліць усяму жывому — няхай ты чалавек ці Модніца, што адпачывае ў цябе на назе.

— Баліць, дзед, яшчэ і як баліць.

— Нам, чалавекам, баліць і ад слова, сказанага зласліўцам ці ворагам. І ад таго, калі хто прыкладзе руку — ды і не толькі руку, а калі што і ў руцэ. Вунь калі германец пахадзіў штыхам па маіх грудзёх, то яны і цяперака яшчэ ныюць, як свежая рана сядно. Так і жывёла — хатняя ці звер лясны, хоць слоў не разумее, а па голасе, як гаворыш, пазнае, здагадаецца — з дабром ты да яго ці са злом. А калі ж вытнеш выспяткам, то і падыходзіць больш не будзе да цябе — асцерагацца пачне, каб зноў не выцяў... Лясны звер толькі зла ад чалавека і чакае — няхай ён са стрэльбай ідзе ці без яе. А цябе і са стрэльбай не баіцца. Чаму, Косцік, паясні мне гэтую кандзіберыну.

— Не ведаю, дзед. І тое кепска

— То чаму ж, калюх-калюха?

— Даверлівыя яны тады. Да людзей ідуць смела, думаюць, што ўсе добрыя і спагадлівыя. А яны іх карцеччу сустракаюць, і цэліцца не трэба — на крок падыходзяць. І я, толькі я вінаватым раблюся ў іх гібелі. Таму я не да ўсіх добры. Іншых адганяю, паказваю, што і я злы чалавек, такі, як і ўсе, — тады яны ўсіх баяцца. Злыя і на мяне, але застаюцца жывымі ў маім абходзе. Так я кажу, Цар? Не адварочвайся, скажы.

Сахаты крутануў галавой, наглядаў у другі бок, быццам і не яго пытанне тычылася. Пераступіў з нагі на нагу, капытом камяк зямлі выграб і адкінуў некуды ў кусты.

— Не разумею, хлопча, цябе. А як жа гэтыя, што сядзяць і ляжаць тут з табою? — Ладуцька прыжмурыў вока, дабіваўся праўды ад лесніка.

— Яны? — удакладніў Міхалап і не ведаў, як правільна давесці свайму субяседніку сваю думку — ведаць-то ён ведаў, а вось расказаць... — А яны мне памагатыя ў маім абходзе.

— А-а, — дзед шматзначна матлянуў белай барадой, —

тады яно правільна, тады яно так, калюх-калюха на два бокі і ўсторч. Ты глядзі, як панятна, хм...

Ды не, дзед. мусіць, нічога не зразумеў. Косцік тое адчуў адразу, як пачуў працяжнае «а-а-а». Ладуцька не хацеў пакрыўдзіць яго, Міхалапа, пакрыўдзіць нездагадлівасцю, і таму так хутка згадзіўся. А мо і зразумеў Мікіта — ён жа ўсё чысценька разумее на свеце, а цяпер во прыдурваецца. Хітры, аднак, дзед.

— Ты вось што скажы мне, Косцік, гаспадар лесу і сябра звяроў, — зноў ажывіўся ганчар, павесялеў. — Чаму ва ўсім свеце вучоныя вывучаюць столькі моў, расшыфравалі гліняныя пісьмы, на каменнях, што пісалі тысячы год назад, а вось мову звяроў не могуць адгадаць? Ці, можа, скажаш, мовы і зусім няма — ні ў птушак, ні ў звяроў, а яны разумеюць адзін аднаго па воклічу?

— Ёсць у іх мова, дзед.

— Тады чаму мы не можам ніяк наладзіць той моўны мост паміж імі і намі? — стары паглядзеў на Паласаціка, што ўткнуўся пысай у лісце, і паласатыя бакі датыкаліся да ног Цара, на сахатага — той лыпаў пасівелымі вейкамі і слухаў, стрыгучы вушамі. На плячо ўскочыла Рыжуха, як пацвярджала, што яны разумеюць, пра што гаварылі людзі. — Ты ўяўляеш, як бы змянілася нашае жыццё? Ідзеш ты па сваім абходзе і гаворыш Рэцыдывісту ці Цару, якія выйшлі табе насустрач, што заўтра наедуць паляўнічыя, што будуць рабіць на клыкастых аблаву, а па ліцэнзіі будуць адстрэльваць ласёў...

— Фантазёр ты, аднак, дзед, з табою не засумуеш.

Мікіта зарагатаў, за жывот узяўся, шчарбатыя зубы паказаў, а Рыжусе паскардзіўся — яна ўсё яшчэ сядзела на плячы:

— Не верыць ляснік, што вы чалавека разумееце.

— Ды я не пра тое, дзядуля.

— А я пра тое, калюх-калюха... І пра гэта.

Рыжуха шуснула з дзедавага пляча, скончыла на галінку, да Каваля ў госці падалася — пэўна, прасіць, каб новую хатку для яе змайстраваў: шчыліна ў Яркавага дуба збоку адкрылася — добра было б там пасяліцца. А Каваль усё сваёй нястомнай дзюбай можа — у кляновым гаі і ў Барсучыным хутары вунь колькі дуплаў панарабляў, як не ў кожным трухлявым клёне.

— Не я, прырода гэтага не хоча, — зазначыў ляснік, узяў Модніцу ў рукі — яна і не шыпела нават, не палохала сваім джалам, на руку наматаў яе, як пугу. — А парушаць яе законаў нельга — шкода ад таго вялікая будзе. І людзям, і звярам. Таму і патрабуецца ад чалавека самае мінімальнае — не пашкодзіць. Але, на жаль, ён не толькі шкодзіць, а і губіць. І колькі загубіў, што толькі ў кнігах ды ў памяці і засталіся жывыя істоты — вынішчыў усё. А ў паляўнічыя калектывы запісваюцца новыя і новыя стралкі, і ніхто не ведае, што ў іх на душы — з якім сэрцам яны бяруць стрэльбу ў рукі. Бо дзе стрэльба — там і смерць, там і кроў, і згуба... А людзі хваляцца, хто больш забіў, хто трапна пацэліў у звера. Прэміі нават даюць за звярыную смерць.

— Не гавары так, Косцік, ты вельмі страшнае гаворыш.

— А калі тое праўда, дзед?

— От, калюх-калюха на два бокі і ўсторч, дык ты, выходзіць, хочаш забараніць і паляванне, і высечку лесу?

— Чаму? Ва ўсім павінен быць разумны пачатак. Каб чалавек з чыстым сэрцам і светлай душой прыходзіў у лес. Каб брудныя ногі выціраў перад уваходам у лясное царства. Лес — гэта царква, лес — гэта Бог. І адносіўся да лесу як да самога сябе. А мы ж нішчым яго, забываючыся, што пішчым саміх сябе...

— І з-за гэтага будзе благі канец, так? — дзед закашляўся, ударыў кулаком сябе ў грудзі, у

пачырванелых вачах выступілі слёзы. — От, калюх-калюха, я і забыўся, што гліну для работы падрыхтаваў, загалуніўся я тут з табою. А размова нашая, Канстанцін Мінавіч, спадабалася. Як скончу ляпіць, зноў прыйду.

— Прыходзь, дзед Мікіта, я буду чакаць. Ды і не дагаварылі мы з табой.

— А і правільна, не дагаварылі. Іншым разам, бо ўсё і не перагаворыш адразу. Часу ўсё бракуе. Клопаты, каб на іх ліха. І на тым свеце, здаецца, ад іх не будзе паратунку.

Ладуцька пакрысе паклыпаў дадому. Не аглядваўся. Кіраваў у той бок, куды і Вікця пайшла. Па яе слядах лучыў — па роснай і высокай траве, якую вось-вось пачнуць касіць. Тады яна, сохнучы на сонцы, востра і церпка запахне, будзе дражніць і кружыць галаў. Зірнуў туды і Цар. Цаласацік не варушыўся, бы заснуў. Рыжуха скакала з галіны на галіну — мусіць, дамовілася з Кавалём і цяпер радавалася змове. Хітруння і свавольніца.

Нечага ўстрывожылася Клякса, загірчэла незадаволена і злосна — на яе зірkануў Рэцыдывіст.

— Ты чаго, дурная? — папытаўся ў яе Міхалап, пацягнуўся рукой, каб пагладзіць. — Што цябе напалохала?

Клякса пачала брахаць яшчэ мацней, трывожылася ўсё больш і больш, адступала да гаспадара. І калі наступіла на нагу, Косцік прыйшоў у сябе...

Не адразу ўцяміў, што адбывалася. Зніклі сябры, толькі Клякса засталася — брахала па незнаёмага сабаку, які стаяў воддалеч і паглядаў у іх бок.

— Сядзь, Клякса, супакойся, — загадаў ляснік і сеў, аглядваючыся па баках — ці не было каго больш паблізу. — От, воўчае мяса, не любіш ты суседзяў. Сядзь, ну!

Дадому яму ішлося лёгка, думалася весела. На душы

было спакойна і хораша: такога ён і чакаў настрою, калі канчалася, адцвітала бабіна лета.

Клякса насілася па лесе, давала кругаля то з аднаго, то з другога боку дарогі.

Хораша было ёй побач з гаспадаром!

Вікця была ў думках, у мроях, у снах. Трызніў, жыў ёю, марыў будучым з ёю.

У адзін з вечароў, калі вёска рыхтавалася да выхаднога дня, калі Ладзікаў гармонік завярэдзіў сэрцы дзяўчат, накіраваўся Міхалап да Вікці, каб сказаць пра галоўнае.

Ад яго патыхала моцна адэкалонам, і вочы свяціліся ад узбуджанасці і шчаслівай сустрэчы.

Яна стаяла на ганку, расчэсвала мокрыя даўгія косы — толькі што памыла галаву. Косцік пачуў — пахлі рамонкамі і чаромхай, яго лесам і лугам.

— Вікця, я прыйшоў табе сёння сказаць...

— Позна, Косцік. Вельмі позна. Памянялася ўсё нечакана. Жонка я ўжо. Жамойдава жонка, ён, выходзіць, апярэдзіў.

ён узяў яе за плечы — Вікця ўздрыгнула.

— Жарты ў цябе. Не трэба так, Вікця. Я цябе ў жонкі выбраў. І даўно. Хіба не ведала?

— Ведала. Ну і што з таго? Але Жамойда сватоў вось-вось зашле.

— Прагані, чуеш? Праклінаць жа будзеш усё жыццё той дзень, калі за Жамойду пойдзеш. Хіба не ведаеш сама?

— Позна. Я сказала.

Жаданая і прыгожая, налітая сокам жыццядайнасці, якую кахаў больш за ўсіх на свеце, раптоўна стала халоднай і непрыступнай. Чужой і далёкай. Недасягальнай, як вячэрняя зорка, якую ён штодня

бачыць у акне.

Вікця заплакала, нічога больш не гаворачы. Глядзела некуды ў засмужаную далеч Княжына — яго абходу — і маўклівасцю сваёй праганяла яго ад сябе...

І яшчэ раз, пазаўтра, прыходзіў ён да яе.

Той жа адказ. Гаварыла груба, як ніколі не ведала яго ці ўбачыла ў ім ворага.

Сярод ночы, амаль пад раніцу, пастукаў у вокны. Папрасіў выйсці на вуліцу. Не выйшла. Ні слова не сказала.

Зразумеў нешта, сэрцам адчуў, што яго намаганні і мары пра Вікцю марныя, што сам у нечым вінаваты, нешта зрабіў не так, прамарудзіў, а ў гэты час нешта здарылася страшнае і непапраўнае...

На наступную суботу, пасля танцаў каля Ладзіка, праводзіў дадому сваю суседку Паліну. Не прыгажуню, твар у рабацінні, расточку невялікага, але ж і не ўломак. У вачах смяшынкі. Каля веснікаў абняў за плечы, вясёла загаварыў, сам сябе падбадзёрваў:

— Даўно прыглядаюся, суседачка, да цябе, зразумець усё не магу — калі ж ты расцвіла так, занявесцілася?

— А не скажу, назло не скажу, — какетнічала дзяўчына, не прыдаючы значэння балабольству Косціка, нават пасміхалася з яго заляцання.

— Ну і не кажы. Тады адразу адкажы на маё пытанне — не адкладваючы і не думаючы: а ці пойдзеш за мяне?

Яна засмяялася, ведала, што любіў ён пажартаваць, мастак быў падштукарыць з каго-небудзь.

— Як возьмеш, то пайду, — са смехам адказала дзяўчына, сцепанула плечуком, як бы вызваляючыся ад рук хлопца, — толькі ж ты недарослы нейкі — у абдымках задушыць магу.

— У тваіх і памерці згодзен.

— Балабол ты, Косцік, — уздыхнула дзяўчына — развярэдзіў сусед яе дзявочыя мройныя думкі. — Позна ўжо, спаць пайшлі.

Праводзіліся нядоўга, жартавалі ўсё менш і менш. А калі падыходзіла багатуха, альбо, як яшчэ называлі тое асенняе свята ў Спрымачове — багач, па «мясцовым радыё» было абвешчана, што ў багачную суботу жэняцца Косцік Міхалап і былы паліцай Казімір Жамойда...

Ладзіў Ладзік вяселле

Тая вясельная субота запомнілася не толькі Косціку з Палінай, а і ўсім спрымачоўцам.

Яму і цяпер бачацца маладымі Ладзік Жменька, Міхал Клімаш, Зюнік Кашаед. Мала тады хто ведаў і здагадваўся, што рабілася ў яго душы. Ладзік адзін ведаў. І яшчэ Вікця.

Жменька — лепшы Косцікаў сябрук. Ён з другога боку быў яму суседам. Яму давяраўся Міхалап ва ўсім.

Ладзік быў гарманіст, якіх пашукаць. Калі браў у рукі гармонік, расцягваў мяхі і браў першы зазыўны акорд — што тады рабілася ў вёсцы! Дзяўчаты не маглі ўседзець на месцы, як птушкі рваліся на ўтаптаны пятачок.

Круцілі полькі каля Ладзікавага двара — цераз вуліцу, пад высокім дубам, на якім штогод сяліліся буслы.

І было ж аднойчы — яшчэ перад вайной... Бусел, мусіць, быў з разумных. Правільней, бусліха. Акурат дзіцяняты ў яе выводзіліся. Сказаць людзям, каб яны паводзілі сябе цішэй, яна, само сабой, не магла — не ўмела. Дык тады пайшла на хітрасць. Танцы былі акурат у разгары. Стараўся барабаншчык — аж над галавой бубен у азарце падымаў.

Нечакана для ўсіх не сваім голасам заверашчала Лёдзя Міхалініна, рукамі замахала, вочы вырачыла ад страху: на галаву ёй з буслянкі ўпаў чорны вуж і звісаў на шыі, як каралі. Паразбягаліся ад яе ўсе ўмомант. Толькі потым, як прыйшлі ў сябе, як ачомаліся, пачалі рагатаць, за жыааты браліся. Адной Лёдзі было не да смеху — так у слязах і пайшла дадому, не дабыўшы да канца танцаў.

Косцік узяў таго вужа і аднёс у кусты, пусціў у рэчку.

Буслы пасля таго больш не жартавалі, але Лёдзя ніколі да дуба не падыходзіла.

Дык вось, Ладзік Жменька, дачуўшыся, што Косцік і Паліна рашылі пабрацца, стусянуў сябра локцем пад бок, прапанаваў свае паслугі:

— Ты, Косцік, за музыку не беспакойся. Я не так даўно сучку паршывую забіў, так што і барабан не падвядзе — а вяселле сыграю так, што доўга мяне памятаць будзеш...

— Што ж, буду ўдзячны, — абыякава адказаў сябар, уздыхнуў.

Ладзік мікіціў так: гармонік — добра, але сам гармонік што каса без травы. Да яго яшчэ скрыпка патрэбна — галасістая, пявучая, каб за душу хапала, каб ногі самі ў круг прасіліся.

А скрыпач — Міхал Клімаш — жыў за суседняй вёскай Ясянец, у Жахавічах.

Барабаніць ужо ўмеў і Лёнік, Ладзікаў сып.

Пад вечар, у чацвер, падаўся Жамойда да Ладзіка.

Жменька акурат боты падбіваў — абнасіўся, і на вуліцу не было ў чым выйсці.

— Дзела ёсць да цябе, Жменька, — гопнуўся Казімір важкім азадкам на ўслон, фуражку зняў, на калена паклаў, лоб выцер насоўкай.

— Ідзі, Лёнік, пагуляй на вуліцы, — загадаў Ладзік сыну, а калі той выйшаў, прамовіў: — Ведаю, што па дзелу. Без дзела я табе як зайцу стоп-сігнал.

— Ну, не кіпяціся. Ну, усялякае было... Жанюся я, ты, мусіць, ведаеш?

— І ты таксама? — Ладзік пашкроб мезенцам патыліцу, узяў у губы некалькі цвічкоў, убіў іх, зіркануў на няпрошанага госця. — І каго ж ты так ашчаслівіў, калі не сакрэт?

— Бы і не ведаеш. Вікцю бяру... А вяселле без музыкі, сам панімаеш.

— Разумна кажаш, як кітайскі мудрэц. Без музыкі вяселле — памінкі. Толькі вось як Вікця асмелілася за цябе выходзіць, ніяк розуму не падбяру.

Жамойда перасмыкнуўся тварам, але зрабіў выгляд, што нічога не чуў, прапанаваў галоўнае:

— За цаной не пастаю. Паўтары тысячы адвалю.

Ладзік хмыкнуў, крутануў галавой, заўсміхаўся:

— Ого! Такіх грошай мае рукі і не трымалі ніколі за маю музыку. Аказваецца, не цанілі мяне людзі, дышла ім у зад.

— Не цанілі, Жменька! Твая музыка не мае цаны, бо яна незямная. Яна душу мае.

— А ты маеш, Казімір?

— Што — грошы? Я прынёс цяпер палову, а астатнія пасля вяселля аддам, як адыграеш — слова гонару.

— Як будаўнікам хаты астачу аддаваў, так? — Жменька з прыжмурам паглядзеў на яго. — Здорава ты іх аблапошыў. Не, Жмонда, я не пра грошы. Грошы — гэта гаўно, я пра другое — пра тваю душу. Ці ёсць яна ў цябе, га? Вось тое я не ведаю.

— Што ты мне тут натацыі чытаеш! — твар Жамойды пачаў паліваццa ліловасцю, асабліва карак — дакраніся сярнічкай, і загарыцца. — Ты кажы прама — будзеш граць ці не? Тады другіх шукаць буду. За такія грошы...

— А во табе, а не музыку, — паднёс Ладзік яму пад нос складзеную дулю.

— Ну-уу, ты!..

— Дугу гну, — падхапіў Ладзік, нахмурыўся, у яго вачах забегалі помслівыя агеньчыкі, за малаток хапіўся — вось-вось гваздане ім па цемечку з маленькай лысінкай. — З-за цябе мая жонка на той свет пайшла, з-за цябе цётка Ахрэміха ў турме... Не, Жмонда, няма ў цябе душы. І сэрца таксама.

Казімір стаў як хмара, набычыўся, бровы ссунуў над вачмі — мог бы, дык спапяліў бы Жменьку, растаптаў бы.

— Людзі помняць, як ты лататы даў дадому, не памогшы параненым хлопцам. І куды прыбег — прама ў паліцаі, да немцаў падаўся.

— Ты... ты гэтага не чапай! — Жамойда рвануў каўнер кіцеля, порстка павярнуўся і, грукаючы важка наваксаванымі ботамі, падышоў да дзвярэй. — Не чапай, таго, чуеш? Што было, тое сплыло.

— Сплыло, хм...— Жменька пахітаў галавой.— Сплывае гаўно... А твае чорныя справы людзі помняць і не забудуць. Вон, паршывец, з хаты! Бо заб'ю цябе тут, на сваім парозе. Во-оон!..

Жамойда выкульнуўся за парог, моўчкі і цішком выбег з двара на вуліцу. Праклінаў сябе, што прыплёўся да Ладзіка. Думаў, што на вялікія грошы клюне...

У той жа дзень падаўся ён у раённы цэнтр — шукаць музыкаў.

А Паліна расцвіла нібы кветка ў сваёй прыгажосці — усё усміхалася пяшчотна Косціку, хінулася да яго. Не

пазнавалі спрымачоўцы яе — зардзелася, бы спелая вішня, не хадзіла, а лётала ад шчасця.

— Палашка-мурашка мая, — гладзіў па косах, дыхаў у цёплую шыю, — не пазнаць цябе, нейкая іншая стала, на ранейшую непадобная.

— Горшай зрабілася? — яна гарэзліва прыкусіла язык, чакала, што адкажа.

— Не, ты ўся свецішся ад шчасця.

— Як шкло?

— Не, як неба. Такой ты не была.

— Так, Косцік, не была. А цяпер заўжды такой буду. Для цябе буду. Бо кахаю цябе. І так даўно, і так моцна, што ты і сам не ведаеш...

Ён мацней туліў яе да сябе, адганяў няпрошаныя думкі, што лезлі ў галаву і не давалі спакою.

— Добра, мая мурашка, і я цябе кахаю... Мы будзем шчаслівыя, я веру ў тое.

— І будзеш думаць толькі пра мяне, так? — з непрыхаванай трывогай папыталася яна і адвярнулася, заплюшчыла вочы — апамяталася, спужалася, што не тыя словы сказала, выдала сваю трывогу, губу прыкусіла — моцна, да крыві. Твар у плячо яму схавала, каб не бачыў яе вінаватасці.

— Цяпер у нас адна сцежка на дваіх.

Пра сябе ж падумаў: «Цяпер толькі пра цябе... І грэх будзе думаць пра Вікцю, грэх. Вырву яе з коранем са сваёй душы».

Плылі па небе белыя, бы ашмоцце ваты, аблокі. Вецер гнаў іх на захад — бы пастух падганяў авечую атару-

Ён не адымаў рукі ад Палашчыных кос, глядзеў задумліва на аблокі і верыў, што ў заўтрашнім дні ў яго

будзе добра і суладна.

З-за лесу, з-за Княжына, высака ў празрыстым небе, равучы маторамі, ляцелі сваім курсам самалёты. Гул набліжаўся, мацнеў...

Ён сабраўся ў камяк, натруціўся, у яго анямелі рукі і ногі. Паліна адчула яго здранцвенне, укленчыла побач, зазірнула ў растрывожаныя і поўныя сполаху вочы, страсянула за плечы:

— Што з табой, Косцік?!

Ён доўга не адказваў, выдыхнуў з сябе паветра, прамовіў глуха:

— Нічога, Палашка, нічога, то я так... Юнкерсы, маць іх...

— Табе холадна — дрыжыш увесь?

— Не, душна. Хутка пройдзе.

Яго біла ліхаманка. Зноў кідала вобземлю, укрывала ўспоратай разрывамі бомб зямлёю — страх прымушаў сціснуцца сэрца ў трапяткі камячок, з горла восьвось вырвецца немы крык... ён сіліўся вырвацца з таго пекла, адпіхваў ад сябе Палашку, нешта шэптам крычаў, прасіў, пагражаў...

— То не юнкерсы, Косцік, то нашы лётчыкі, — гаварыла яна, сціскаючы за плячо. — То вучэнні ў іх...

Яна ведала, што нямецкія самалёты на пачатку вайны пад Рагачовам разбамбілі эшалон з навабранцамі.

Сярод іх былі Міхалап і Жамойда.

Ладзік быў старэйшы за Міхалапа. Не сказаць, каб і на многа, але ж. Ладзік пасля таго жудаснага дня пад Рагачовам прыбіўся да акружэнцаў і разам і імі выходзіў з пасткі. А потым дабіраўся, як і Косцік, да сваіх.

Так ужо выйшла, што Ладзік увесь час апекаваў Міхалапа — хадзіў з ім на заданні, спалі побач. Клапаціўся, як аб малодшым браце. І не з-за таго, што былі суседзямі. І не па той прычыне, што бацькі да сябе Лёніка ўзялі, як не стала Анюты. Проста лічыў Жменька сваім абавязкам быць з ім побач.

Ладзік запрог каня, гармонік пад сена засунуў. Перацягнуў па азадку Ёршыка і памчаўся па спрымачоўскай вуліцы.

Да Ясянца, куды ён выбраўся, было і не так далёка — каля дванаццаці кіламетраў. Дарога была добрая, утаптаная. Ён ляжаў на возе і ўзіраўся ў неба. Спляліся магутнымі кронамі і шапталіся з небам высозныя сосны.

Некалі вось так, вясновай парой, перад вайной, ён ехаў з Анютай — забраў яе з раённай радзілкі. Баба Настазя прыняць роды не асмелілася — параіла везці ў горад. Між іх, на падасланай посцілцы — Анюціным пасагу, ляжаў у пялюшках сонны Лёнік. Яны сплялі над ім рукі, галовы датыкаліся, і ён чуў пах яе кос — яны заўсёды пахлі ў яе багуном. Здавалася, яны былі ў Княжыне.

Ляжалі і маўчалі — за іх гаварылі сплеценыя рукі. У жылах кіпела, пульсавала маладая кроў. Прыемна казыталі косы, і ён пяшчотна гладзіў іх, перабіраў у пальцах.

Калі выехалі ў поле, у тугім блакіце жаўранкі ўхвалялі вясну. Яны адначасова павярнуліся адно да аднаго — як дамовіліся, і доўга глядзелі адно аднаму ў вочы...

Помнілася светлая яе ўсмешка, шчаслівы позірк. Як смяялася, блішчэлі белізной зубы, хмельна кружылася галава. Здавалася, што абапал дарогі не стаяць, а танцуюць, кружацца сосны ў любоўным танцы. Ладзік тады вельмі шкадаваў, што не ўзяў гармоніка: у душы складвалася нечаканая пяшчотная мелодыя, ён бы сыграў яе для Анюткі — і яна ўсё зразумела б...

Колькі разоў, у гадзіны адзіноты і суму па ёй, Анютцы, спрабаваў аднавіць у памяці тую мелодыю, але яна была

як няўлоўная птушка, выпырхвала, не давалася. Ігралася нешта другое, падобнае, але не тое... Калі не стала Анюты і мелодыя выскачыла назусім з памяці.

Воз таргануўся, і Ладзік адарваўся ад сваіх спамінкаў, перавярнуўся на жывот і паглядзеў на дарогу: блізка была рэчка.

— Смялей, Ёршык, не бойся! — тарГануў лейцы. — Н-ооо!..

Адышоўшы ад берага, каняка спыніўся. Нахіліў галаву да вады. Піў доўга, з перапынкамі. Рачулка светлая, бруістая. Густой сцяной абапал нябачнай дарогі цягнуўся рагоз.

Конь вывез яго на поле. Удалечы, за ўзгоркам, быў Ясянец. За ім — рукой падаць — Жахавічы.

Міхал быў у двары — падстрыгаў незнаёмага чалавека.

— Прывітанне цырульніку! — падышоў да іх, паручаўся і здзівіўся — на табурэтцы сядзеў Ерамей. У партызанах разам былі, як і з Міхалам Кліматам.

— Прывітанне, браце! На асабістым транспарце?

— А як жа. Нам без гэтага нельга — панец дык панец. — Жменька ўсеўся на прызбу, дастаў курава.

— Пр а вяселле перадавалі?

— Ага.

— Ну і што скажаш?

— Хто ж адмовіцца, калі па цябе на такім транспарце прыехалі. Як па пана, яй-бо.

— А што за вяселле, Ладзік? — павярнуўся, не вытрымаў стары. — Хто жэніцца — мо ведаю?

— Ведаеш, дзед Ерамей. Косцік Міхалап, ён і табе перадаваў запрашэнне.

— Косцік? — устрапянуўся стары. — Дык і я ж, браткі, паеду да яго. Як не паехаць — што вы. Я ж для яго некалі наркозам быў, як Жыльскі рабіў аперацыю Помніш, Ладзе?

— Чаму ж не помніць.

— А каго ж ён бярэ — ці не Вікцю часам?

Ладзік закурыў, зацягнуўся глыбока.

— Не. Паліну Якубаву бярэ.

— А я думаў... — дзед уздыхнуў, апусціў галаву, каб не замінаць цырульніку.

— Індык думаў... За Жамойду Вікця выходзіць. За фінагента. Разам, у суботу, жэняцца.

Доўга не бавіліся, сабраліся хутка. Міхал з Ера.меем паклалі ў воз барыльца з самагонкай — для вяселля. І пра тое прасіў Ладзік у Міхала. У цабэрак — дубовы, навенькі, паклалі такі-сякі харч — з пустымі рукамі сябры ехаць не хацелі.

Дык жа па дарозе Міхал не ўтрымаўся, адліў у кварту — як не поўную, з барыльца, падаў спачатку Ладзіку, той — Ерамею, сам жа дапіў апошні. Прыкусілі хлебнай скарынкай — вясельнага не чапалі.

— Дык ты, хлопча, не дасказаў, — таўхануў Ерамей Ладзіка плечуком. — Размова мужчынская, без плётак, таму і на чысціню — чаму не з Альшанскай Вікцяй Косцік пабраўся? Сам перадумаў, ці што іншае?

«От, ёлкі-маталкі, і яму муляе — хочацца Вікцю ў Косцікаў ложак пакласці...»

— Не перадумаў. Яна перакруціла ўсё. Жамойда да яе нейкі падыход знайшоў, а які — невядома. Яна ж не па любві выходзіць за яго. — Ладзік сцебануў пугай па сцегняках, нокнуў. — Нічога, Паліна неблагой жонкай будзе, калі не лепшай. Здаровая, працавітая...

— Ну й дзяла, — уздыхнуў стары, сказаў словамі Міхалапа — той заўсёды так гаварыў, калі здзіўляўся з нечага. — Паламалі сабе жытку...

— Дзяла, як сажа бяда, — падхапіў вазніца.

— То ж ён тады так стараўся вылечыць яе, барсучыны тлушч пасіў .. — працягваў задумліва Ерамей, шкадуючы шчыра, што ўсё так атрымалася. Быў ён у байкавай сарочцы, коратка падстрыжаны, памаладзелы. Толькі ў вачах ад пачутага быў сум.

Пачалося балотца. Зачаўкала, захлюпала вада з тванню.

— Не лянуйся, Ёршык, паехалі, — махнуў пугай Жменька.

Патыхала гнілым ламаччам, застаялай вадой. Стромкія алешыны — без аніводнай галінкі да вільчыка, густа раслі па ўзболатку. Кожную аплёў дзікі хмель, і ён церпка ўплятаўся ў лясны настой.

— Хлопчыкі, а мо яшчэ па грамчыку? — падвесялелымі вачыма паглядзеў Міхал на Ладзіка, потым на Ерамея.

— Хопіць, — строга і непрыступна адказаў, не аглядваючыся, — яшчэ вяселле не пачалося, а мы цёпленькімі прыедзем.

— Ну, не — дэк не, — адразу і згадзіўся Міхал, — але ж сёння дзень такі ў нас — весяліся, колькі ўлезе.

— Во-во, весяліся, а не прыкладвайся. Калі ж ты занадта вясёлым за скрыпку возьмешся, то невядома што і выйдзе з твайго грання... — паўшчуваў дзед, але яго тут жа, узарваўшыся, перабіў нецярплівы Міхал, акругліўшы пакрыўджана вочы: — Невядома, што выйдзе?! Ерамей Арыстархавіч, ці ты гэта гаворыш?

— У Косціка пасля спытаеш — добра было ці не.

— А я і пытацца не буду. Бо кепска ніколі не іграў.

Ладзік маўкліва ўсміхаўся, бо ведаў, што Ерамей проста

хоча падзавесці Міхала — любіў стары пасмяяцца над чалавечай слабасцю. А Міхал мог «завесціся», як кажуць, з паўабарота.

— Як сказаць — для каго добра, а для каго... Месяц назад іграў разам са мною. Сыграў толькі раз ці два, а пасля напіўся так, што і разбудзіць не маглі.

— ...Хто н-напіўся? Я?! Ну, напіўся, але з-за чаго, ты ведаеш? Га, ведаеш? — крануў Міхал старога за плячо, да сябе павярнуў — успрыняў усё сур'ёзна, а таму і пачаў заікацца. — У мяне ж тады п-палец нарваў левы, бо стрэмку пад пазур загнаў. Я ж н-ніводнага гуку не мог правільна ўзяць. Ад таго і напіўся. Ад злосці, дзед, напіўся, а ты... Эх ты, дзед... — ён схіліў пакрыўджана галаву, як плакаў усё роўна ад крыўды.

Конь вывозіў іх ужо на сухое. Пад гару пайшоў весялей, спяшаўся да светлага прагалка, што свяціўся наперадзе. Як з падзямелля выехалі на святло — усе зажмурыліся.

— А Косцік баяўся, што дождж можа паліць, — гучна крыкнуў Ладзік. — Не палье — бабіна лета на дварэ, багач — залатая вяршыня восені...

— Залатая!

Паездка весяліла, хацелася блазнаваць, дурэць.

— Цяпер-то хоць нічога ў цябе не апухла? — не адставаў Ерамей.

— Нічога, а што?

— Мы ж з табой даўно рэпеціравалі — давай папробуем.

— Давай! — радасна адгукнуўся на прапанову Клімаш, пачаў адкрываць футарал са скрыпкай. — Эх, шкада, ёлкі зялёныя, гармоніка няма, мы б урэзалі!

— Як гэта няма? — павярнуўся да іх Ладзік, дастаў з сена гармонік, загорнуты ў фуфайку. — А ета што?

— Эге-ге, жывем! — крыкнуў на ўвесь лес Міхал, ляпнуў дзеда па плячы, той аж пахіснуўся. — Жывём, ядры яго корань!

Весела пераглянуліся, мірганулі адзін аднаму, як рашаліся на нешта значнае і тайнае.

— Вы пачакайце, я трошкі скрыпку навяду, — папрасіў Міхал, правёў смычком, падкруціў струны. — Даўно, халера, не браўся за яе — ад вяселля.

— Гатоў?

— Гатоў!..

Яны ўжо выехалі на бальшак — шырокі і прасторны. Гудзелі аднастайна і нудна тэлеграфныя слупы — як скардзіліся на што.

На дратах сядзелі ўроссып вераб'і — як ноты на нотнай лінейцы, чырыкалі свае песні на асеннім сонцы.

Да ездакоў данесліся слабыя гукі бомаў. Нікога не было бачна, але голас званочкаў — шамкоў — набліжаўся, званчэў. Ужо чуліся ззаду і вясёлыя галасы, нехта «нокаў», падганяў коней, а пасля і ўбачылі іх — вынырнулі ззаду, з-за павароткі, кідаліся ў вочы расквечаныя коні і дугі. Адзін вазок, другі...

— Во, гэтага нам яшчэ не хапала, — нахмурыўся Жменька, зіркаючы ў іх бок. — Ад бацюшкі Жамойды едуць — вянчаліся.

Вясельны картэж няўмольна набліжаўся да іх — .шамкі звінелі звонка і залівіста. На першым возе сядзелі Жамойда і ў белым вэлюме Вікця — строгая і на сябе чамусьці непадобная.

— Дарогу! Эй, дарогу-ууу! — крыкнуў, стоячы на возе, невядомы дзяцюк, махнуў доўгай пугай, нацягнуў цуглі так, што ў коней з храп паказалася белая пена.

— Эн, дарогу! Эге-ге! — падняўся ўжо і Жамойда, закрычаў незадаволена грамавым голасам, — не

бачыце, вяселле едзе!

і тут Ладзік мірганууў сваім сябрам, ірванууў на грудзях гармонік, як не разарваў яго, кіўком галавы загадаў:

— І-іі-ах!..

— ... ах! — падтрымалі яго музыкі акордам.

Першы акорд прагучэў як выбух няйначай, бо коні, што амаль дацягваліся пысамі да іх воза, спудзіліся, галовы задралі, на заднія ногі сталі, заржалі пранізліва і з пагрозай. Запынілі задніх, якія напіралі, не маглі стрымацца.

Картэж пакрысе пачаў аб'язджаць іх, воз нахіліўся над канавай — вось-вось перакуліцца...

Закрычала ад страху Вікця, за Жамойду хапілася, ратавалася, шырака і спалохана раскрыла вочы — левыя калёсы адарваліся ад зямлі...

Музыкі ігралі бадзёры кракавяк. Ігралі зладжана, злосна і адчайна, як ніколі і нідзе не ігралі. Бадзёра, з нейкай зухаватай помстай, часцей і часцей — як быццам кідалі дробныя і калючыя каменьчыкі ў вясельнікаў. Музыкі назіралі і ўсміхаліся, бралі яшчэ большы тэмп, а высозныя меднаствольныя сосны, бы царкоўныя званы, панеслі музыку па Княжыне, паднялі яе над лесам — і паляцела, паскакала яна свавольным пругкім мячом па вершалінах Дрэў: усё вышай і вышай, далей, набіраючы сілу і моц...

Нахмурыўся ад такой абразы Жамойда, з размаху ўдарыў пугаўём па конях — раз, другі, стараўся хутчэй адарвацца ад Ладзікавай кампаніі.

Вікця старалася не глядзець на музыкаў. Яна раней за Жамойду адчула, што яны смяюцца над імі, здзекуюцца, рагочуць па ўвесь лес, помсцяць за нешта...

— Дарогу! — крыкнуў з другога воза таўсматы чалавек, перавязаны вясельным ручніком — пэўна, быў за свата.

І яго ніхто не паслухаў. Ён гэтак жа махаў пугай, і кончык сырыцы балюча пекануў Ладзіка па шыі. Жменька мацюкнуўся, злосна зіркануў услед, але не адрываўся ад гармоніка.

— Эй, вы! — крыкнулі з трэцяга воза, але і той голас захліпнуўся і патануў у гуках бомаў і музыкі.

І яны аб'ехалі іх, ледзьве не скаціўшыся ў канаву.

Пад ветрам развяваліся стужкі, звінелі шамкі, іржалі коні, але гучныя акорды глушылі ўсе гукі, падміналі пад сябе, ляцелі вольна і ўзнёсла па Княжыце.

Колькі Ладзік ні сцябаў пугай па Ёршыку, той не меў асаблівай ахвоты даганяць вясельны картэж — перайшоў на лянівы крок.

— Ледзьве пад адкос не спусцілі, як у партызанку эшалон нямецкі, — заўсміхаўся Клімаш, глядзеў задаволена ўслед жамойдаўцам. — Запомняць яны наш кракавяк.

— Запомняць.

— А вочы ў Вікці, ніколі такіх не бачыў — спалоханыя, злыя... На што рашылася?

— І я тое заўважыў, — згадзіўся Ладзік, кладучы пад ногі гармонік.

Вясельныя людзі аддаляліся ад іх, галасы цішэлі, а пасля і зусім замоўклі.

Да сталоў не хапіла дзвюх лавак, і Косцік пайшоў да Ладзіка — узяў на гарышчы дзве дошкі. Як злазіў па драбіне, учуў гукі далёкай музыкі. Яна адразу аціхла, і ён падумаў, што тое ўсё яму падалося.

Ідучы дадому, ужо выбраўшыся на вуліцу, зноў да слыху даляцела мелодыя гармоніка, бубен чуўся — як хто Ладзіку нехта памагаў.

Ужо як падыходзіў да сваіх веснікаў, выразна пачуў

перазвон медзі і адразу пра ўсё здагадаўся. І як прырос да зямлі, не мог скрануцца. Так і стаяў, забыўшыся перакінуць праз плот тыя дошкі — як прыраслі да ягоных рук.

А бомы ўсё набліжаліся і званчэлі, выразней чуліся перазвоны — яны заглушалі музыку, якая чулася перад гэтым. Паказалася з-за павароткі першая тройка — расквечаная, вясельная, — імчалася, што было моцы, набліжалася да Косціка — галопам неслася акурат на яго.

Яму б саступіць, нырнуць у веснікі, схавацца ад

сораму, але як на тое ногі не краталіся з месца — як прыклеіліся да цёплай зямлі, прысмакталіся падэшвамі...

Ён пачуў ужо і задзірысты, п'янаваты голас — ведай нашых! — паганятага, а пасля, як убачыў Вікцю, пахаладзела ўсё ў грудзях, як лёду наеўся, а твар як хто кіпнем абдаў — гарэў у агні...

Нявеста была ва ўсім белым, толькі вочы... Вочы з няўмольным жахам глядзелі на яго, бы прасілі літасці, бы малілі пра нешта.

— Но, вараныя! — размахваў папліскай паганяты, зухавата ссунуўшы на патыліцу кепку з тоўстым брылём. — Но-ооо! Вяселле едзе, дарогу!

Ён хацеў адвярнуцца, каб і не глядзець у той бок, але нешта працівілася ў ім — глядзеў адкрыта і з нянавісцю, сціскаў ад крыўды зубы, аж да болю.

Жамойда знарок хіліўся да нявесты ўсё бліжэй і бліжэй, аблапіў рукамі, цалаваў. Рагатаў, размахваў рукамі. Пэўна ж, назло яму, Косціку.

— Давай, Лявон, гані вараных! Няхай усе бачаць, хто жэніцца! — крычаў п'яным голасам Жамойда і абдымаў, туліў да сябе Вікцю Альшанскую.

Косцік ужо нічога не заўважаў вакол — як што

засланіла яму белы свет, як хто шэрую паляндру накінуў на вочы, — толькі яна, Вікторыя Альшанская, Любітрава, стаяла ў вачах. За кароткі час ён паспеў узненавідзець яе, праклясці, змірыцца з горычнай думкай, што не кахала яна яго, таму і пайшла за Жамойду, фінагента.

Яны пранесліся паўз яго як шалёны вецер-ураган. Пасля іх густа ўзнялася пылота, і Косцік патануў у ёй, не могучы выратавацца. Не мог і засланіцца — занятыя былі рукі. Толькі зажмурыўся, адвярнуўшыся ад дарогі.

Такой і запомнілася яму Вікця перад вяселлем — у белым вэлюме, зніякавелая і разгубленая, найбольш вочы — такога позірку ён не помніў ні да гэтага, ні пасля. Яна як быццам баранілася ад некага ці нечага, бо ў апошні момант, калі параўнялася з ім, бездапаможна і з нейкім адчаем далонькмі закрыла пунсовы твар і, падалося, закрычала.

Ён не сышоў з дарогі, як стаяў, так і ўкленчыў на зямлі, выпусціўшы перад тым дошкі — яны балюча ўдарылі па нагах.

Адплывала ў нябыт ягонае залатое шчасце, ягоная надзея і загадка... І не забыць яму яе тую, даўнюю, зблажэлую, чорную, бы сопуха, з шэрымі паўкругамі пад вачмі. Косцік памятаў яе пасля хваробы — слабую, з ціхай радасцю папраўкі. Радаваўся тады, што дзяўчына перамагла цяжкую хваробу — верыў, што памаглі барсукі, тлушч ад іх.

Міхалап апамятаўся, устаў з пыльнай дарогі, азірнуўся, ці хто не бачыў, пацягнуў дошкі ў двор.

У галаве гуло, як і тады, каля чыгункі, калі кантузіла ў час бамбёжкі. І тут, як пры бамбёжцы...

Валілася ўсё з рук, выслізгвала, бы намыленае было. А ў вачах яна, Любі-трава...

Яму раптоўна адкрылася высноўе-здагадка — яна абвінавачвала яго ў нечым. У чым?

«Божачка, што я нарабіла? Ці не буду пасля каяцца? Каго бокам абышла, каго адпрэчыла? Чаму не расказала Косціку — няўжо не зразумеў бы, не прасціў?.. Але ён забіў бы Жамойду, у турму загрымеў бы...»

— Ты не спіш, доню? — нахіляецца старая Анэта над дачкой, прыслухоўваецца.

Вікця не абзываецца. А потым плач вырываецца вонді, раздзірае грудзі. Шыю халадзілі пацеркі, напаміналі...

...Яна нудотліва паглядае ў акно, чуе, як шапаціць лісце пад лёгкім ветрам, ёй хочацца туды, на вуліцу, да людзей, да жыцця. Але яе не пускае доктар, кажа, што сіл у яе зусім няма. А адкуль ім брацца — каторы месяц раскашоўваецца ў бальнічнай палаце.

Тады ж, на канцы вайны, здавалася, што хвароба адступілася, прайшла. Мо яно так і было, а калі капалі з маці бульбу, наклікала на сябе яе зноў. Паліў раптоўна дождж, а заставаўся невялічкі загончык. «Ат, дакапаем, доню, — уздыхнула Анэта, накінуўшы дачцэ на спіну мяшок — каб не так мачыў дажджыска спіну. — Колечкі ўжо яе тутака засталося...»

Дождж быў цёплы, холаду не адчувалася, ну, ні кропелькі. А вось пад раніцу адчула, што гарыць уся ў агні...

Адрадзілася старая хвароба, па новым крузе пайшла. І што ні рабілі, чым ні лячылі, барсучыны тлушч, што прыносіў Косцік, даела, а палёгкі не адчула.

Завезлі ў Еньск, раённы цэнтр. Зрабілі рэнтген, але нічога не ўбачылі. Паклалі ў бальніцу, каб абследаваць, дакапацца да прычыны. На вачах вяла, мянялася з твару. Лячылі грып, а яго і знаку не было.

Урачыха, намесніца Жыльскага, Антаніна Ігараўна, аднойчы выказала здагадку:

— А ці не пляўрыт у цябе, дарагуша... Давай праверым.

Жанчына ўзяла шпрыц, зрабіла ўкол, выцягнула іголкай гной.

— Так і ёсць, запасайся цяпер, дарагуша, цярпеннем.

Жыльскі тады вельмі сварыўся — так нельга было вызначаць хваробу, небяспечна і рызыкоўна. Бо мог утварыцца вакуум і плеўра тады прыліпла б да лёгкіх — чым адарвеш яе тады? Так ушчуваў Жыльскі ўрачыху. Тое Вікця не чула, жанчыны перадалі, як стала лепшаць.

Як ляжала ў бальніцы, памёр бацька — Адам Альшанскі. Нечакана памёр, сказала маці, — сеў на прызбу і не ўстаў.

За акном цяплынь, лета, схіл яго. У лесе процьма грыбоў. У такі час спрымачоўцы ад старога да малога на грыбовішчах: кожны хоча ўхапіць, каб займець капейчыну — без грошай у вёсцы цяжка, ні сукню купіць, пі абутак...

У дзверы нехта лёгенька пастукаў. Яна не адказвала, безуважна глядзела на шыбы, слухала птушыныя галасы.

— Вікця!

У дзверы прасунулася галава Косціка — усміхаўся.

Асцярожна, быццам баяўся зачапіць што, падышоў да ложка. На тумбачку паставіў слоік з кампотам, сітро, у кулёчку яблыкі і цукеркі, ён узяў яе руку, прыклаў да шчакі:

— Як табе цяпер, Вікця?

— Трошкі палепшало, а було зусім пагано...

З кішэні дастаў нейкую каробачку, адкрыў яе, выняў адтуль каралі — карычневыя, бы жалуды, нанізаныя на нітцы.

— Гэта табе.

— Ой, навошта такі дарагі дарунак, — пачырванела дзяўчына і зажмурыла вочы.

Потым трымала ў руках, радавалася:

— Прыгожыя якія!

— Праўда? Падабаюцца?

— Вельмі.

Міхалап радаваўся, што яна павесялела, і сам шчасліва ўсміхаўся, верыў, што неўзабаве яна выпішацца і ён дома ёй скажа пра ўсё...

— Не казалі, колькі трымаць яшчэ будуць?

— Няскора, Косцічак, дому буду. Ледзьве да туберкулёзу не дайшло. Нейкія дзіркі ў лёгкіх знайшлі.

— Жыльскі — урач што трэба, вылечыць, ён у вайну лячыў добра людзей.

— І цябе ўратаваў?

— І мяне...

Вікця глядзіць на каралі, адчувае цеплыню дарагіх камянёў, і ёй хочацца прыладзіць іх да шыі, але саромеецца паказваць хлопцу сваю слабасць.

— Дзякуй табе за пацеркі. Я іх буду насіць усё жыццё.

— Я купіў яшчэ і пярсцёнак. Як вернешся дадому, надзену на палец — і...

Яна закрыла твар рукамі.

...Амаль год праляжала Вікця Альшанская ў раённай бальніцы.

Тады не было на душы асаблівых трывог і клопатаў. Жамойда пасля нядоўгай адсідкі вярнуўся ў Спрымачоў. Адразу атрымаў пасаду — праз каго, ніхто не ведаў.

Ён хадзіў па вёсцы важна і з гонарам, выставіўшы грудзі, у сваім заўсёдным строгім парадным касцюме — галіфэ і кіцелі. Падпярэзваўся шырокай вайсковай папругай на дзве дзірачкі. Фуражка круглая, высокая, з такім жа зялёным, як і ўсё, брылём. Сталін, дый годзе. Вусоў толькі не хапала.

Насіў заўсёды пашэрпаны скураны партфель. Хромавай былі заўсёды наглянцаваны — насіў пры сабе аксамітку.

Працаваў Казімір фінагентам.

За вочы яго ненавідзелі, жанчыны слалі ўслед праклёны. І было за што.

Аднойчы ён пастукаў у дзверы Альшанскіх. Са скуранога паліто сцякалі дажджавыя кроплі, ён зняў фуражку і атрос на парог.

— Добрага вам дня! — прамовіў гучна і весела, па

клаў на лаўку партфель з бліскучымі спражкамі. — От жа і лье на вуліцы — як з вядра.

Глянуўшы на свае хромавікі, падаўся зноў да парога — выцер падэшвы аб падасланую анучыну. Адкрываць партфель не спяшаўся, адцягваў тую хвіліну, дзеля якой і завітаў.

— А вашая дачка, цётка Анэта, прыгажэе з кожным днём, — усміхаўся, беручыся за партфель, фінагент. — Замуж ёй пара.

— Праўда, галубец, пара. Ды як падумаеш, дэк яно...

Старая гаварыла, сама не ведаючы што, бо не разумела — ці падтакваць яму, ці пярэчыць. Вікця ўжо села каля акна — перашывала для сябе матчыну сукню.

— Так, цётка Анэта, — цокнуў Жамойда языком, пра нешта задумаўся. — У вас дзесяць яблынь, тры ігрушы. Трое курэй. Кабанчыкаў два ці адзін? Адзін.

— Адзін, галубец, адзін, — зніякавела жанчына,

ведаючы, што ў яе і яблынь больш, і курэй.

— А сотак?.. Так, ага...

— Вікця, а Вікця, — маці зразумела, што трэба рабіць у такім выпадку. — У нас госць. Здарожыўся, мусіць. А ты сядзіш...

Гэтыя словы фінагент прапусціў міма вушэй, як і не чуў, перагортваў бланкі, паперы з пячаткамі, удакладняў, пісаў. Дзяўчына моўчкі паднялася, паглядзела на маці — з дакорам, пайшла да печы. Паклала на патэльню кавалак здору, разбіла некалькі яек, напражыла яечні. Са скрыні дастала пляшку, заторкнутую газетай, паставіла на стол.

— Я не буду ўказваць, цётка Анэта, але вы схавайце так, каб ніхто не бачыў.

— Добра, галубец, спасібаваць табе, Казе. Не ведаю, што б і рабілі, каб не ты.

— Нічога, усе мы людзі, — шматзначна праказаў госць, глытнуўшы сліну — пахі дражнілі, расцвельвалі душу. — І трэба жыць па-людску. Ведаю, як вам цяжка без Адама. А ён харошы чалавек быў. Разам з ім у партызанскі атрад ездзілі ў вайну, ён пацвердзіў, што я памагаў партызанам. Таму і не судзілі строга.

— Важко, ох як важко, галубец, — заўздыхала старая, божкаючы, радуючыся, што Жамойда спіша нядоімкі.

Ведала Вікця, што фінагент набіваў сабе цану. Не без яго помачы Кацярыну Ахрэмаву пасля вайны ў турму загналі. Заўважылі людзі, што ён не раз заходзіў у НКУС. А чаго да іх такі ласкавы, трохі здагадвалася, але хацела, каб здагадка не пацвердзілася.

Госць піў і еў, нахвальваў яду, Вікцю. А потым падняўся, пачаў развітвацца. Вікця выйшла следам, каб зачыніць дзверы, ён нечакана схапіў яе ў сенцах у абдымкі, не паспела і апамятацца, як упіўся вужакай у яе губы... Хацела крыкнуць, каб пусціў, але ён мацней прыціскаў да сябе — аж трашчалі, здаецца, косці.

Гэтак жа нечакана і адхіснуўся ад яе, быццам баяўся, што кінецца коршакам на яго — пераступіў шчарбаты парог і хутка, прыгнуўшыся, зладзеявата пасунуўся да веснічак.

Вечарам завітаў Косцік. Заўважыў у позірку нейкі сполах, насцярожынку. Паўжартам, паўсур'ёзна заўважыў:

— Штосьці часта, гэта самае, да вас Жамойда прыблэндваецца. Унадзіўся, як казёл у капусту.

— Дабраным прыкідваецца — налог змяншае.

— Чаго ж так?

— З-за бацькі, кажа. Памог быццам яму пазбегнуць вялікай судзімасці.

— А мо ён цябе шкадуе, га? — нахмурыўся Міхалап — правяраў сваю трывогу. — Я не хачу, каб да вас прыходзіў гэты паліцай.

— І я не хачу, — у вачах дзяўчыны стаялі слёзы. — Як забараніць яму? Да ўсіх ходзіць.

Ён маўкліва знайшоў яе руку, надзеў на палец пярсцёнак, сказаў усхвалявана:

— Вось так. Цяпер ты мая. Назаўсёды.

Аднойчы, калі Анэта пайшла на другі канец Спрымачова, прысунуўся прыцемкам Жамойда. Віцця акурат засынала, лежачы ў ложку. Не надала значэння грукату ў сенцах — думала, што маці так хутка вярнулася.

Не чула, як Казімір распрануўся.

Не паспела апамятацца, як ён сціснуў яе ў абдымках, як абцугамі аблапіў... Віцця зубамі ўпілася яму ў руку, нават пачула саланаваты смак крыві. Але тое яго не спыніла...

Яна плявала ў твар, крычала, клікала Касціка на дапамогу. Выдзерці хацела вочы, ды не змагла — закруціў рукі за спіну...

Здаецца, нагатавана было ўсяго, што можна было нагатаваць у нішчымныя пасляваенныя гады. Скрозь у місках стаяў густы кісель з чарніц і журавін. Халоднае мяса, наліснікі і аладкі ў смятане, у гладышках і слоіках — кампот з дзічак і аўсянае піва з халоднай Сцёпкі.

Стаяла гарэлка і віно.

— Ну, што, хлопцы, грайце зазыўную.

— Зазыўную!

Смычок'церанууўся аб струны. Скрыпка ўздыхнула радасна і ўзнёсла, як вырвалася на волю. Бадзёра азвалася дудка Ерамея — тоненька і высока. А потым падхапіў Ладзік. Лёнік, сын, да пузатага бубна, падсеў, глуха бухнуў качалкай.

Лёнік і Ладзік падобны як дзве кроплі вады. Нават і светлыя чубы тырчэлі аднолькава. Сын язык высалапіў — сам сабе памагаў. На ім картовая футболка, просценькія чаравікі.

І грымнула, тугім і гучным выбухам адскочыла ад зямлі зазыўная — разбілася аб вершаліны ліпы, разляцелася дробненькімі аскалёпачкамі над вёскай, кожную хату зачапіўшы.

Першы да Міхалапаў прычыкільгаў Макар Чыкай, інвалід вайны. Гаварыў, як апраўдваўся, таптаўся на месцы, рыпеў драўляным пратэзам нагі.

— Мая Марфа апасля прыйдзе — у печы дапальвае. А я падумаў, мо помач якая патрабуецца ад мяне.

На картовым пінжаку прымацаваны ордэн Чырвонай Зоркі. У Чыкана праз усю шчаку пісяг — пад Берлінам параніла. Калі Макар злуецца, то пісяг чырванее і відзён выразна — як крывавы струменьчык.

— Ды якая помач, — азваўся Міна, бацька Косціка, таксама прыкасшомлены, нешта шукаў вачыма, не могучы ўспомніць, што яшчэ не зрабіў — таптаўся ў роздуме на двары, — за сталы вуняка пара садзіцца.

Потым Маланчыха — цётка Юзя — прыйшла паперадзе ціхмянага Савося, лядашчага, бы высушаны лешч, — быў ён на галаву ніжэй за жонку. На ім нязграбна сядзеў сіні касцюм — першы раз, мусіць, з такога выпадку надзёваны.

Цётка Юзя накінула на плечы хустку ў кветы — і аж памаладзела, позірк памякчэў, голас стаў пявучы, мяккі. А то толькі і чуваць, як яна звягае, не сціхае, на Савося, вінавацячы яго ва ўсіх грахах.

— Ну і наскачуся я сёння, людцы, — заўсміхалася, плячом павяла, мірганула некаму, нагой топнула, а музыкантам з падкавыкай: — Ды што ж гэта вы, хлопчыкі, аслабелі? Не накармілі вас, ці што? Ладзік, от нешта слаба граеце.

Цётка Юзя здзекавалася, пасміхалася, пакеплівала няйначай, бо ніхто не мог сказаць пра музыкаў такое. Дзед Ерамей толькі скоса зіркануў на Маланчыху, вачмі крутануў, тупнуў нагой, як прыгразіў: «Цыц, балаболка!..»

Косцік убачыў, як па вуліцы крочыў у бок Жамойдаў участковы Нікадым Тхарэнка са сваёй жонкай. Запрашаў яго тыдзень назад, ды сказаў ён, што да Жамойды ідзе на вяселле.

«А як там, цікава, Вікторыя Адамаўна? Ці шчаслівая, выходзячы за паліцая?» Прыкасцюміўшыся, выйшаў у двор.

У варотцы зайшла бабка Настазя, спрымачоўская павітуха. Убачыла Косціка, падышла, у вочы зазірнула, заўсміхалася лагодна:

— Вось і ты жэнішся, унучак. А здаецца, зусім нядаўна тое было, калі я цябе на руках трымала першай.

Бабка ўсіх дзяцей, якіх прымала ў час родаў, пасля называла сваімі ўнукамі.

— Час ляціць, бабка Настазя.

Росту невысокага, твар у зморшчынках — павуцінкі разбягаюцца ад вачэй, а вочы ў бабулькі маладыя, бы ў дзяўчыны — блакітныя, нават з гадамі не згаслі. Толькі зрабіліся больш мудрэйшыя і добрыя.

Жыла Настазя адна, хаця сыноў мела сямёра і дзвюх дачок. У жывых засталіся два сыны. Адзін з іх, Пётра, жаніўся на Анэлі. Дзяцей не нажылі.

Гаспадара бабкі, Яна Фіцнера, забралі перад самай вайной. Прыехала ноччу ў вёску машына з вайскоўцамі НКУС і арыштавала трох — дырэктара школы Юніцкага, настаўніка гісторыі Фалінскага і Яна. Ян акурат тады гной вазіў на поле. Прыйшоў дадому, не паспеў памыцца, а яму сказалі, каб сядаў у машыну. Сказалі, што

ён японскі шпіён. Пасля вайны напаткаў той жа лёс Пётра і яго брата Антона.

Гэта пазней ужо бабцы прышлюць паперу, у якой будзе сказана, што яе муж рэабілітаваны. Яна і вяскоўцы доўга будуць ламаць галаву над незразумелым словам «рэабілітаваны» — як закатаваны, і толькі пазней, як у хату зазірне фінагент Жамойда, растлумачыць значэнне напісанага...

Уздыхнула бабка, да пляча дакранулася Косціка, выцерла няўлоўным рухам вусны, паківала галавой:

— То шчасцейка табе, унучак, і Палінцы тваёй: я сёння за вас чарачку вып'ю.

Косцік абняў старую, падзякаваў. Бабку ён любіў, часта да яе ў госці бегаў, частавала яго сушанымі грушкамі ды гарбузікамі.

Прыйшоў ляснічы Карабкоў з жонкаю Наталляй Мікалаеўнай — паўнагрудай жанчынай, спакойнай і

спагадлівай. Працавала яна на спрымачоўскім ФАПе — фельчарскім пункце. Была Наталля ў шэра-карычневай сукні, паверх — такога ж колеру пінжак з плечыкамі. Спрымачоўцы фельчарку любілі, як і бабку, — ішла да хворага ў любы час.

— Прыходзьце, сядайце, Андрэй Мартынавіч, — зазапрасіў Міна, правёўшы да сталоў.

Прыплёўся аднекуль у двор дзядок — згорблены, паўсляпы ды ў дадатак яшчэ і глухі. Папыталіся, адкуль і куды ішоў. Рукамі замахаў, захрыпеў, паказаў, што сюды ішоў, на вяселле, а сам здалёку...

Старому вынеслі чарку, закускі рознай, каб адчапіцца ад яго хутчэй, каб не замінаў вяселлю. Але ён нічога не ўзяў, галавой пакруціў адмоўна. Адзенне ў яго зрэбнае, лапці на нагах, а зарос так, што, пэўна, ніколі не стрыгся і не галіўся — барада да каленяў.

— Давай, дзядуля, у нашу кампанію! — крыкнуў на вуха Ладзік, чубам страсянуў, дзеда узяў пад руку. — Месца ў нас усім хопіць.

Заківаў радасна барадач галавой, на брамку пачаў паказваць, прасіў нешта прынесці.

— Ты з падарункам, дзед?

Вясёлы дзед, занадта вясёлы. Ладзік за веснікамі ўбачыў вялізны кошык з нейкім грузам — накрыты чыстым абрусам. Ледзьве падняў яго, прынёс і паставіў каля ганка.

— Ты што, дзед, зямлі прыпёр ці цэглы маладым на хату?

Усе, хто стаяў побач, цікаўна зазірнулі ў кошык. Жменька дастаў чатыры круглыя боханы хлеба — ляжалі зверху. Тырчала некалькі бутэлек — гарэлкі і віна. А ў цэнтры было нешта важкае, загорнутае ў шэрую адзежыну.

Калі ж Ладзік разгарнуў дзяружку, усе ўбачылі

гліняную скульптурку хлопца і дзяўчыны: яны сядзелі, абняўшыся. Дзяўчына трымала кветку, хлопец — дубовы ліст.

— Дык то ж Косцік і Паліна! — першым здагадаўся Карабкоў.

Ладзік узяў абпаленую гліну ў рукі:

— Хто б то мог зрабіць? Няйначай, Ладуцька. Дзед, дзе ўзяў гэта?

— Украў! — крыкнуў стары і тут жа імгненна садраў з сябе і доўгую бараду, і парык, вочы зрабіў відушчымі. Усе аслупянелі — перад імі стаяў Мікіта Ладуцька. — Што раты паразяўлялі? Косцік, гэта табе мой падаруначак — каб жылі шчасліва і ў згодзе.

Пасля кароткага маўчання і здзіўлення пачуўся рогат.

— Ну і дзед, во ўмачыў, — браўся за жывот Ладзік і трос кучаравым чубам, — і самому ўбачыцца можна.

Доўга не сціхаў смех пасля дзедавага штукарства...

Пакрысе збіраліся людзі. Прыбегла ўжо і Марфа Чыканова — расчырванелая, у квяцістай сукенцы. За ёю цётка Анэля, паштарка, былая нявестка бабы Настазі, і сын яе Янік.

Болюсь з Палівіхай апошнімі прыцягнуліся. У Болюся забілі немцы жонку, у Броні Палівы — мужа, каваля Антона. З'ядналіся ў адну сям'ю. Дзяцей аб'ядналі...

Прыйшла Арэна — удава. Ідучы на вайну, Вінцэсь Капылоў пакінуў яе з трохмесячным Міхаськам. Прапаў без вестак. Убачыла жанчына Ладзіка, прыветна заўсміхалася, галавой хітнула.

Жыла Арэна наводшыбе вёскі. Жанчына была яна мяккая, дабрачая. Калі хто прыязджаў ці заходзіў да яе, пакідала начаваць. Голас мела ціхі, грудны. Пад паркалёвай кофтай важка калыхаліся поўныя грудзі. На нішчымніцы жыла, а ўсё ў яе было на месцы.

Не магла ніяк выбрацца з беднасці. А ўсё ад яе непрактычнасці. Не ўмела яна весці гаспадарку, не ўмела эканоміць і ашчаджаць. Есць грошы — усе пусціць на што-небудзь. А калі яны пільна трэба, то і капейчыны за душой не мела. Шкадавалі яе людзі. За вайну шкадавалі: пяклі для партызан хлеб і ў яе хаце. Бобікі данеслі немцам, казалі, быццам Жамойда і данёс. Немцы білі жанчыну, з падлогі падняцца не магла. Уся сіняя была, але не сказала, для каго хлеб пяклі і хто забіраў яго. Сказала, што сама ў печ лягала — прастуду выганяла.

Ад Арэнкі хлеб забіраў Жменька. Пад раніцу прыйшоў да яе, яшчэ і не развіднела. Пастукаўся ціха ў акно.

— Ці ёсць што забраць? — ён ненарокам натыкаецца на гарачае цела маладой жанчыны — яна аж апякла яго.

— Есць, Ладзе, заходзь, — вочы зазыўна гарацъ у цемры. — Чаго доўга не прыходзіў? Я счакалася ўся — што стукне, а я калачуся, думаю, што немцы...

— Не мог раней, бобікаў поўна за вёскай — некага ловяць.

Ладзік склаў круглыя бoханы ў мяшок, затоена прыслухаўся да наваколля.

— Пара мне, Арэнка...

— Пабудзь якую гадзінку, Ладзічак. Я так засумавала па табе. Не ўзяў у жонкі, пабудзь хоць хвілінку маім мужам. Не магу я трываць, разрываюся ўся. Агонь мяне спакуслівы пячэ — з нейкага дурнога цеста я злеплена. Гора з-за гэтага не абяруся. Ладзе, а Ладзе, чуеш, у мяне пярыны цёплыя, і я не лёд...

Жменька не ведаў, што адказаць. Пад ровам чакаў Косцік, кожная секунда пагражае нечаканасцю. А гарачая рука абвівае яго шыю, дотык пранізвае яго дрыготкім токам...

Памагалі ёй людзі. У каго апаросіцца свіння, то самага няўклюднага, якому і цыцкі не хапіла, аддавалі ёй. І яна

была радая без меры — восенню як-ніяк, а і ў яе свежына ў хаце балявала.

Аддаваў ёй і Жменька. І здаровага даваў, ды Арэнка ўсё роўна не магла выкарміць як след.

Шкадаваў ён Арэнку па-свойму...

Іграў, а на яе зіркаў, не-не ды і міргане ёй, паабяцае — і заходзіцца жанчына чырванню, адвернецца з патаемнай надзеяй.

Першаму слова далі ляснічаму — як ганароваму госцю. Як мясцоваму начальству. Жамойда запрашаў яго да сябе, замежнымі каньякамі абяцаў пачаставаць, ды адмовіўся ляснічы, сказаў, што «княжацкую» любіць — якую, значыць, гналі ў Княжыце.

— За маладых вып'ем! За новую сям'ю лесніка. Каб і дзеткі ў іх, як дубкі ў Конікавым абходзе, выраслі. Горка!

— Горка!

Выпілі ўжо і па другой, і па трэцяй, ужо ўтаймавалася і нецярплівае чаканне, акурат настаў той час, калі .льга было адарвацца ад стала. І пачулася людская гамана. Спачатку слова-два, а потым пайшло-паехала: нібы пчаліны вулей прачнуўся-растрывожыўся.

Круцілася за сталом Маланчыха, найбольш і вылучаўся яе голас. Яна паспявала расказваць і падаваць свайму Савосю, бы маломy,— то скрылік сала, то аладак, і пра сябе не забывалася: то лыжку чарнічнага кісялю ўхопіць, то ялавічыны ўкусіць.

І — хочаш не хочаш — набягалі няпрошаныя думкі пра вайну. Кожнаму спрымачоўцу яна метку паставіла. Дзед Ерамей Жменьку напомніў, як яны ў далёкую вёску па харчы дабіраліся, а вёскі той і не было — спалілі.

— То ж мая дачка расказвала — Тэкля, — Маланчыха ўздыхнула, абвяла людзей позіркам — ці слухалі, — мо і не тут, на вяселлі, кажучы пра тое... Гэна яе я да цёткі

паслала ў Буду-Казіміраўскую, каб солі жменечку расстаралася. На, кажу, доню, ім цукерачак-падушачак занясі, мо мучаюцца без салодкага. Прыбегла неяк хутка назад — ні жывая ні мёртвая, слова вымавіць не можа. «Мамо, ой, мамо, кажа, што я бачыла...» І сама плача, аж заходзіцца, як памірае сядно. Да смерці я перапужалася за яе, дзіцёнак жа яшчэ. Аж толькі праз тыжджэнь апавядала... «Мамка, я прыйшла, а ў вёсцы ціха-ціха. Хаты ўсе чыста спаленыя. І людзей, мамко, няма. Я адчыніла, — кажа, — вароты хлява насцеж, ажно гляджу — людзі стаяць. Стаяць і маўчаць. І цётка Ядзя, і цётка Еўка з дзіцёначкам на руках. Уліта Ладуцькава з дзецьмі стаіць, за рукі пабраўшыся. У Еўкі дзіцё ў белыя пялюшкі загорнутае. Я, — кажа дачка, — падыходжу да яе, кажу, што маці да вас паслала, во цукеркі дзецям перадала. А яны ўсе маўчаць, усе паверх маёй галавы некуды ўдалеч паглядаюць. Я дакранулася асцярожна да пялюшкі, і раптоўна ўсе людзі... людзі попелам... асунуліся на зямлю. Тут былі, усе стаялі, і ўраз няма іх, толькі жменечка попелу...» Закрычала дачка і зайшлася ў плачы, са страху і перапуду дадому пабегла. І вось яны, нябожчыкі, кажынную ночку ёй сняцца. Гаворыць, што цётка Еўка сніцца і дзіцяняты малое на руках. І не маўчыць, а паратунку просіць. А я ж, людцы добрыя, кляну сябе, кляну, што паслала яе... Ой, божачка ты мой, хапіла горачка, усім хапіла...

Стала ціха-ціха. Маланчыха крутанула галавой, зноў забожкала, злева Ладуцьку ўбачыла. І жахнулася — зусім з галавы вылецела, што ён побач сядзеў. З твару змяніўся — пекануў, ведама ж, напамінак пра трагедыю ў Будзе. Ну што з бабы неразумнай возьмеш, спачатку языком, а пасля ўжо розумам.

— Ты чаго гэта замаркоціўся, дзед Мікіта, мо на каго засердзіўся? — зачапіла яна старога, лёгенька плячом таўханула, не ведала, як паддобрыцца да яго, віну выкупіць. — Насмяшыў усіх, аж жываты падарвалі, а цяпер скіс.

Стары як і не чуў, нават і не зірнуў у яе бок.

— На цябе ж і засердзіўся, сарока, бо круцішся надта,

пасядзець спакойна не даеш...

Ёй карцела адказаць Ладуцьку, ужо і рот раскрыла, як за спіной у яе задыханая суседчына малая паведаміла, як выбухнула:

— Цётка Юзя, у вас у хляве свіння паросіцца.

Маланчыха нейкі момант маўчала з адкрытым ротам, да яе яшчэ не даходзіў сэнс сказанага, а пасля хапіла паветра, пракаўтнула яго, лакцянула пад бок Савося:

— Ну, чаго рассеўся? Дахаты трэба.

І першая трушком падалася да веснікаў. Следам, не адстаючы, нагінкам і паслухмяна перастаўляў цыбатыя ногі гаспадар, вінавата аглядваўся, нібы прабачэння прасіў за нечаканую адлучку.

— О, цяпер Маланчыха разбагацее, — зазначыў весела Чыкан, нанізваючы па відэлец гурок — закусваў. — Прыплод цяпер у Маланчыхі.

— І не кажы, — згадзіўся Ладзік, — бач, а ў гэтай справе бабе Настазі не давяраюць, самі рашылі справіцца.

— А я тамака і не ўмею. Віцінар на тое ёсцека...

Бабка адказала ціхенька, жарт не падтрымаўшы, белыя косы прыгладзіла, пад кваяцістую хустачку пасмачку схавала. Даланёй правяла па сухім твары, абцерла вусны, каб і крышыначкі не было на іх — не хацела бабка на людзях паказацца неахайнай. Потым агледзелася, ці не замінае каму, і, уздыхнуўшы, паклала на вышыты фартушок натруджаныя за свой гаротны век рукі.

Было старой ужо за сто год. Суседкай і памочніцай была Ладуцьку.

Бабку ў вёсцы любілі і паважалі. І яна ўсіх любіла. Радавалася, як дзеці, якіх яна прымала як павітуха, раслі дужымі і здаровымі. Сваіх жа ўнукаў у бабкі не

было.

За час вайны больш палавіны яе спрымачоўскіх «унукаў» не вярнулася дадому. Кожная пахаванка, што прыносіла Анэля ў чыю-небудзь хату, болем пранізвала і бабульчына сэрца. Яна тады колькі дзён не размаўляла ні з кім, і ў яе блакітных вачах было столькі тугі і болю, што ніхто не асмельваўся чапіць яе неасцярожным словам ці суцяшэннем. Ведалі, што нічым не памогуць — людское гора яна перажывала, як сваё.

Бабку клікалі на ўсе вяселлі, што грымелі не толькі ў Спрымачове, а і ў Жахавічах, Ясянцы, Зялёным Імху... Да вайны яна хадзіла са старым Янам, а цяпер адна. Сядзе дзе-небудзь з краёчку — і не чуваць яе голасу. Гэта ўжо была нейкая замова, прадрачэнне — калі бабка пабудзе на вяселлі, то абавязкова наведаецца і пасля, але ўжо як павітуха...

І весялуха ж была бабка Настазя. Колькі песень ведала, колькі гісторый магла расказаць — і страшных, і вясёлых. Калі яна апавядала пра нешта, то твар увачавідкі мяняўся, набываў розныя адценні: рабіўся то пяшчотна-ласкавым, то сумным і гаротным — у залежнасці ад таго, пра што расказвала.

Асабліва любіла слухаць дзятва. У яе нешта было ад дзеда Луня — так звалі яшчэ Яна. Ад яго і навучылася, мусіць, расказваць.

А як любіла Настазя лазню! Пра тое можна наслухацца розных баек. Забярэцца на верхні палок, бярозавы венічак прыхопіць, размочаны ў цабэрку, уляжацца і просіць маладзейшых паддаць пары. Унізе, на падлозе, нельга трываць, хапае за грудзі, а старая, вохкаючы, умольвае: «Ну яшчэ, людочкі, от век не забуду вашае дабраты... Ото яшчэ адну, хаця б адненькую квартачку...

Жанчыны і дзяўчаты радыя былі б задаволіць бабульчыну просьбу, ды адна за адной вылятаюць у калідорчык, падаюць на халодную падлогу, аддыхваюцца, і здзіўкі бяруць з Настазі, не разумеюць, у чым яна знаходзіць задавальненне і асалоду. Мо з

паўгадзіны не пакідае яна палок. Жанчыны ўжо і непакоіцца пачынаюць, прачыняць дзверы і пытаюцца, ці жывая хоць, а бабка незадаволена як не крычыць на іх: «Дух не выпускайце, я хуценька...»

І шаптаць бабка ўмела. Ад пуду лячыла і ад болю ў жываце. Кожная маладая маці ведала — калі зойдзецца дзіця ў плачы без прычыны і суняць нічым нельга, то трэба да Настазі неадкладна бегчы, каб тая дала якой рады. Праз які час маці несла дадому соннае дзіця. Ведала бабка нейкую замову ад хваробы. Залаты чалавек была старая, знакамітая на ўсю акругу. Аніякай платы аніколі не брала з людзей за сваё шаптанне.

Але была ў спрымачоўскіх парадзіх такая завядзёнка — праз нейкі час да павітухі наведацца, прынесці свежага, гарачага яшчэ хлеба. І ў падарунак паркалю — у кветачкі. Любіла яна той паркаль. Ён быў для яе як напамінак. Любіла пахваліцца калі-нікалі: «Гэты — ад унучка Лёніка, а гэты — ад Ладзіка...»

А потым жа, калі хто з жанок абносіцца, што і спадніцы не было з чаго выкраіць, як во і Арэнка абнасілася тым летам, бабка туды свой дарунак несла. А на слёзы жанчыны ласкава гаварыла: «Шчаслівай будзеш у гэтай спадніцы, вось пабачыш».

Кожнай спрымачоўскай хаце зычыла бабка шчасця і добрай долі.

— А давай, Настасся Адольфаўна, з табой вып'ем,— падсеў да старой Чыкан, — за ўсіх тваіх дзяцей-унукаў, спавітых тваімі рукамі, вып'ем.

— Табе толькі б выпіць, табе абы прычына, — не ўстрымалася Марфа, падцяла вусны — сама не піла, бо хадзіла дзіцём, адставіла ад Чыкана чарку, адвярнулася, каб і не спрачацца з ім.

— Ты мне, жонка, не пярэч, ты ж мяне хутка, гэта самае, і пашлеш, каб бабку да цябе прывёў, каб памагла разрадзіцца. І я пачыкільгаю як міленькі, бо да раённай бальніцы далёка, а тут усё табе пад рукамі. І таму мне

ніхто не забароніць выпіць, вось так... Так што давай, баба Настазя!..

Чыкан, падобна было, быў на добрым падпітку. З гэтай нагоды ён заўсёды шукаў, каб выпіць яшчэ. Бабка ведала пра тое, як ведала, што не адвяжацца ён ад яе, таму ўзяла шклянку, якую напоўніў Макар, і паднесла да губ. Толькі памачыла. Але ён і гэтаму быў рады — сваю тады апаражніў адным махам, як за каўнер выліўшы. Выпіў, і тут жа зморшчыўся, як быццам праглынуў не тое, чаго так дамагаўся, а нешта іншае, надта кіслае і непатраўнае, і тут жа нечакана на ўсю моц, устаўшы, крыкнуў:

— Ты што гэта, таварыш Міхалап, гэта самае... Ты чым, тваю качалку, гасцей поіш, га? Ты што гэта падсунуў — яе ж піць нельга. — Ён захістаў спатнелай галавой, паглядзеў на Паліну, якая недаўменна раскрыла вочы, выцер твар і крыкнуў яшчэ мацней: — Гарэлка, людцы, горкая! Горка!

Голас у яго хрыплы, сіплаваты — у вайну параніла горла.

— Горка! — падхапілі ўсе і паглядзелі на маладых.

Паліна ўстала, павярнулася да Косціка, зажмурыла вочы — хавалася ад людзей. Ён дакрануўся да яе вуснаў і доўга не адпускаў — аж пакуль крычалі за сталамі.

— Бач, навучыліся, — зазначыў Макар, сеўшы.

— Гэтаму, Чыкан, не вучаць, яно само налучаецца.

А гамана мацнела, шырылася, рабілася падобнай на бурлівую раку, якой былі замалыя вясновыя берагі і якая прагне прасторы і волі.

Потым людзі разбіліся на купкі. Дзед Ерамей з Ладуцькам зачапілі сваё. Чыкан падсеў да Ладзіка і пачаў баяць пра нямецкі горад Берлін, як ваяваў на яго вуліцах. Паўло Шкварка ўвесь час маўчаў, згодна ківаў галавой — яму нешта расказваў Міхал Клімаш. Рагаталі з нечага Васіль Макравец з братамі Карнеем і

Гаўрылам. Дзяўчаты з хлопцаў пакеплівалі. Жанчыны спаважна і заклапочана гаварылі пра сваё, а потым заспявалі.

Арэнка моўчкі сядзела збоч, за бабкай Настазяй, не супыняючыся, ела ўсё, што стаяла побач. І ў хустачку потым набрала — дзецям.

Калі ж Ладзік славіўся на Спрымачоў гарманістам, то браты Макраўцы былі адметныя спевакі і танцоры. Заспяваюць — душа забаліць, зойдзецца ў шчымлівым плачы, усяго працяне, і зэбудзешся прэ ўсё — дзе ты і што ты...

— Унучкі, заспявайце, — павярнулася да іх Настазя, зморшчынкі на твары разгладзіліся, і так умольна глядзіць, што не адмовіш, пакрыўдзіш толькі.

— Аўжэ ж, хлопчыкі, што за вяселле без песні, — следам за бабкай прамовіла і цётка Юзя — твар у яе расчырванелы, рухава круціцца — туды-сюды, за ўсім сочыць, усё бачыць, прыкмячае.

Братоў доўга ўгаворваць не трэба было — не ламаліся надта, не качарыжыліся. Найперш пачынаў Васіль — зажмурваў вочы і зацягваў ціхенька так, ледзь чутна, а потым голас пакрысе мацнеў, набіраў сілу, і тут падхоплівалі ўжо браты. І ўжо магутным басам цягнулася трыо — доўга, як дыхання хапала. А потым галасы раздзяляліся. Гаўрыла — тоненька, высока, а Карней браў дзесьці пасярэдзіне. Васіль жа дробненька, як дзяўчына, у вянок уплятаў голас нейкай дзівоснай птушкі...

Ніхто тэк не спяваў у Спрымачове. І ніхто потым не чуў такіх спеваў і спевакоў.

Браты спявалі ўкраінскія народныя і беларускія песні, найбольш мясцовыя, пачутыя ад Настазі.

А потым браты танцавалі. Ото было тады ўжо работы музыкам, да сёмага поту працавалі.

— Грай, Ладзік! — крычаў першы Васіль і падскокваў

вышэй самога сябе і, крутануўшыся ў паветры, падаў на правае калена.

Браты застылі, стоячы, рукі да яго выдаўжылі.

Жменька ведаў, што для іх іграць — «цыганачку».

І што тут рабілася!

— А-аах! Э-ээх! — чуваць адрывістыя воклічы, а гармонік, здаецца, выскачыць з Ладзікавых рук.

Тэмп між тым паскараўся, ногі танцораў хадзілі шпарчэй і шпарчэй — хто каго? Захліпвалася дудачка, плакала скрыпка, рагатаў-блазнаваў гармонік...

Зняможваліся музыкі, абліваліся потам. Браты былі жылістыя, моцныя — дрывасекі. Танцаваць маглі хоць да раніцы і хоць бы што.

— Ха! — выгукнуў Васіль і стаў зноў на калена.

Следам аціхлі і браты.

І міжволі людзі запляскалі ў далоні. Не кожны дзень убачыш такое.

Карабкоў толькі галавой хітаў:

— На сталічную сцэну толькі. Віртуозы!

Макраўцы разам з вайны прыйшлі, у кожнага па ордэну на грудзях. Жывыя вярнуліся, без драпінкі на целе. Ды ў жывых не засталі бацькоў — забілі фашысты на самым пачатку вайны.

Аддыхваліся хлопцы, твар выціраючы. Людзі хвалілі іх талент. А ў дзяўчат сэрца ёкала ў грудзях, калі адзін з іх зірне — відныя, прыгожыя, працавітыя. Любая ў жонкі пайшла б!

— Цікава, а які там прыплод у Маланчыхі? — шмаргануў носам Чыкай, пратэз на назе паправіў. — Радуецца, пэўна.

— Аўжэ ж, глядзіш, такі-сякі і прыбытак — нішчымніца ўелася ў пячонкі, — згадзіўся памяркоўна Ладуцька, набіваючы піпку табакай.

— Прыелася, ліха яе, запомніцца...

— Давай яшчэ па грамчыку, Ладзік.

— Не налівай поўную, досыць, — адняў бутэльку Жменька, — у мяне работа.

— Хто колькі хоча, — кіўнуў галавой Чыкан, адпіў сваёй палову. — Я да Берліна дайшоў, ногу пацяраў, — зацягнуў хрыплавата Чыкай і раптоўна замоўк, апусціў галаву — у яго горле нешта забулькала: не то гарэлка выбіла слязу і жаласць да самога сябе, не то папярхнуўся.

Заўсёды, калі ён быў на добрым падпітку, на язык прасілася гэтая песня. То і не песня зусім, адзін сказ, але ён спяваў яго, як песню. Пачынаў нечакана і гэтак жа змаўкаў, быццам і не ён падаваў голас. Адна толькі Марфа ведала, што яго мучыла гэтак нага, часта балела, так нясцерпна, што ён месца не знаходзіў. І націранне рабілі яму, і Настазя мазямі і зёлкамі лячыла — і ніякага паляпшэння не было.

Пад самым Берлінам, на подступах да яго, цяжка параніла байца Макара Чыкана. Заданне выканаў, але доўга пасля валяўся ў шпіталях.

— Ладзік, а Ладзік, — зноў прыставаў Чыкай да Жменькі.

— Што, Макар, спяваць хочацца? Ці выпіць?

— Кепскі ты, Жменька, чалавек, калі думаеш, што Чыкай толькі і думае, каб горла прамачыць. Гідкі ты, аднак, чалавек, скажу я табе чэсна. А ў мяне, братка, прызнаюся табе, ногі свярбяць, м-ммм... А ведаеш чаго?

Не здагадваешся? Яны ж танцаваць хочуць. А ты гармонік схаваў, толькі і ведаеш, што гарэлку жлукціць.

— Я — жлукціць?

— Мг...

— А і праўда, хлопчыкі, пайгралі б, — папрасіла Настазя, заўсміхалася.

— Я да Берліна дайшоў — ногу пацяраў...

Усе спяшаліся на выган, да Ладзіка, дзе ўсаджваліся музыкі, дзе хутка ў імпэтнай польцы закружацца першыя танцоры.

Макар убаку ад усіх спрабаваў танцаваць на адной назе, зацягваў сваё «Я да Берліна дайшоў...», а потым хрыпла выдыхаў: «Э-эх!», махаў адчайна рукой і сыходзіў убок. Да вайны ён быў першы танцор. Цяпер балюча было, што не мог пайсці ў круг.

Тут неўзабаве і Маланчыха прыляцела, у натоўп нырнула, замахала пад галавой шаўковай насоўкай:

— І-іх.. І-іх! Эх, іх!..

— Ці багатай будзеш, Юзя? Колькі там у кашары?

— Не скажу. Усе нашы. Не падвяла рабая. І-эх!..

— Ну то танцуй, радасць у цябе.

— А як жа... І табе, Арэнка, адно дару.

— Дзякуй табе, Юзя. Я адраблю...

Чыкан выціраў слёзы кулаком, спрабаваў крутнуцца. Не выходзіла — падаў. Узяў лішку.

І тут да танцуючых прыплёўся дзядзька ў хромавіках і дыяганалевым галіфэ — завялікіх для яго. Ладзік пазнаў свата. Ён убіўся ў грамаду, як таўкач,— замінаў, перашкаджаў танцаваць. Чыкан параіў яму, каб не таптаўся пад нагамі, але ён адпіхнуў яго.

— Грай весялей, а то гармонікам барабан парэжу! — крыкнуў ён няведама каму.

Ладзік успрыняў гэта ў свой адрас, але змоўчаў, ці мала што магло ўчаўпціся п'янаму, глядзеў на Ерамея, на Міхала, сыну міргануў: «Давай, Ленчык, давай! Добра барабаніш, малайчына!»

Але Жамойдаў сват не сунімаўся. Невядома чаго і якім ветрам занесла яго на выган. Бо і вяселле было далекавата. Пэўна, упадабаў ён музыку на чужым вяселлі. За ім прыйшлі Жамойдавы вясельныя, паклікалі. Ён і іх «паслаў». Тады яны махнулі рукой, пабралі жанчын і пайшлі ў круг.

— У вас весялей! — адобрылі музыкаў.

— Грай, а не — грошы аддай! — вякнуў зноў «таўкач».

Ну, то была ўжо абраза няйначай. І Ладзік такога сцярпець не змог. Ён рыпнуў гармонікам, папляваў на далоні і падышоў да свата.

— Кажаш, грошы аддай? А ты мне іх даваў, удод ванючы, даваў? — Жменька аберуч сціснуў яму каўнер, здушыў за горла, і сват стаў чырвоны бы рак. Махаў толькі бы коршак рукамі. — Грошы яму, бачыце, аддай... Я так аддам, што і моташна стане. Вон адсюль!..

Ладзік на гэтым хацеў і скончыць спрэчку, бойку наладжваць не збіраўся — вяселле ўсё ж у сябра.

— Ты што гэта нашага свата чапаеш? — падскочыў адзін з іх, успацелы, нахмураны, свідраваў вачыма — страшачы, ці што.

— Я і цябе не зваў сюды, і яго.

Мужчына размахнуўся, але падскочыў Міхал і крутануў яму руку за спіну — той аж войкнуў.

— Нашых б'юць! — крыкнуў громка пакрыўджаны, сілячыся вырвацца з рук Міхала.

На голас прыбег расхрыстаны дзяцюк, кінуў вокам, ацаніў абстаноўку і ў бойку рашыў не ўстраваць — прыгнуўшыся, даў лататы.

— Во табе і гармонік, і грошы, і бубен! — кулачыў Ладзік свата — у таго з носа пырснула кроў.

Падбеглі Косцік і дзед Ерамей, расцягнулі іх, пачалі супакойваць Жменьку. Аднекуль прыбеглі яшчэ жамойдаўцы, убачылі акрываўленага свата. Яны вырвалі па калу з Ладзікавага плота і рушылі на дапамогу.

Закрычалі жанчыны, разбегліся, хто куды.

— Хлопцы, раз так, то правучым іх? — Ладзік адчуў у сабе хмельны азарт, заўсміхаўся, рады быў, што прадставілася магчымасць павесяліцца — што за вяселле без чырвонай юшкі? — Правучым жамойдаўцаў!

— Давай!

Янік адарваў жэрдку, замахнуўся — і пасунуўся на няпрошаных гасцей.

«Таўкач» адразу працверазеў — заміргаў вачыма.

— Дай, хлопчыкі, ім, дай! Берлін ім у зад! — скакаў на адным месцы Чыкан. — Не рабей, разведка!

Сват, уцякаючы, ратуючыся ад злосці людзей, напаследак выцяў Чыкана дручком па галаве. Макар упаў і, размазваючы па твары пісягі поту і крыві, абураўся:

— Маць вашу... Інваліда біць? Смельчакі...

Ён падняўся, паспрабаваў дагнаць крыўдзіцеля, але тут жа зноў упаў. Да яго падбег Лёнік, узяў падпашкі, паспрабаваў падняць. Але не змог — не хапіла сілы. А Макар усё мацюкаўся, успамінаў Берлін, некаму гразіўся, глядзеў мокрымі ад слёз вачыма, як хлопцы гналі жамойдаўцаў па спрымачоўскай вуліцы.

Міхал заўважыў свата, які цішком сагнуўся і лучыў прашмыгнуць да азярца-калюжыны, каб непрыкметна ўцячы агародамі.

— Свата лавіце! — крыкнуў, апярэдзіўшы, Ладзік і першы пабег да канавы. — Я яму «аддам грошы»!

«Таўкач» пачуў і таму доўга не раздумваючы, з разгону ўскочыў у касцюме ў ваду, пагробся рукамі да другога берага. З галавы зляцела фуражка, паплыла па вадзе, але ён не лавіў яе, баяўся, што дагоняць і надаюць за інваліда яшчэ большых кухталёў.

— Вось так, няхай паплавае, няхай дурнота з галавы выйдзе, — сказаў Міхал Ладзіку.

— Нырца дай, хай галава ахалонецца!

— Грошы яму аддай, хм... Хай Жамойда і аддасць, — не мог Жменька забыць абразы, шкадаваў, што вылузаўся той з яго рук.

Ды добра ведаў Ладзік, што не з-за свата пачалося ўсё і не з-за пугі — і яшчэ пісяг гарэў, — праз яго хацеў уджаліць Жамойду. Хоць чым-небудзь, хоць гэтай бойкай — няхай ведае, што ніхто са спрымачоўцаў не жадае быць у яго хаце і ніхто не зычыць ім шчасця. То ж дачакаецца і яна, Вікця, што ніхто і дзверы не адчыніць да яе. З-за Жамойды.

Не вырваць з сэрца вайну...

Хіба мог Косцік Міхалап выкрасліць са сваёй памяці тую раніцу?

У празрыстым небе плывуць павучкі-цянётнікі. А па зямлі ўжо сцелецца начны холад, адганяе цяплынь ад паплавоў, яны і штурхаюць у неба павучынне — усё вышай і вышай.

Косцік пазірае на яго, жмурыцца ад чырвонага сонца, яно не слепіць, а лашчыць твар. Аблачын збіраецца ўсё больш і больш — як хто зганяў іх у гурт. Яны плылі некуды за Спрымачоў — за Княжына, і губляліся там у ранішняй смузе.

Дні стаяць цёплыя, сухія, хаця даўно ўжо мінула бабіна лета.

Ён ляжыць на сцірце, укрыўшыся світкай і сенам, і яно, разварушанае, пахне выразна і прыемна.

Сцірта не з сена, а з саломы. То Косцік прынёс ад стажка, што на ўзболатку, абярэмак сена. Не цяпер, летам яшчэ, як аднойчы хаваўся тут, як ведаў, што яшчэ прыйдзе сюды. Тут самае зручнае месца і далекавата ад вёскі, і нікому ў галаву не прыйдзе, што тут чыясьці схованка.

Зліпаюцца і баляць вочы. Ужо колькі начэй і парушынкі сну не было. На душы радасна — усю ноч праседзеў каля Вікці. Яна кашляла безупынку — аж балюча было слухаць. Прыходзіў не да Вікці і не да бацькоў. Да бабы Настазі — пякла яна, як і Арэнка, партызанам хлеб. Перад гэтым прыходзіў да Арэнкі. Адну ношку аднёс да дубоў, на Бобрык, дзе яго чакалі партызаны. Хлеб быў яшчэ цёплым, пахкі. Стась Мілёнак браў кулідкі ў рукі, падносіў да носа і зажмурваў вочы: «Самы святы пах на зямлі...»

Настазя з жанчынамі — Маланчыхай і Чыкановай Марфай — замясілі цеста і сказалі, што ноччу спякуць зноў. Вось Косцік і забурыўся на дзень у сцірту. Меркаваў так: пабудзе вечарам у бацькоў, забярэ потым у жанчын хлеб і тады пойдзе на сустрэчу з хлопцамі.

Косцік захаваў глыбей у сена карабін, сам накрыўся саломай і сенам. Галаву абгарнуў світкай — і яго адразу ахутала цяплынь. Перад вачыма з'явілася Вікця, нешта вясёлае казала яму, усміхалася пяшчотна...

Калі Жамойда выехаў па фурманцы з дому, распачыналася раніца, ён ехаў, каб пабраць у тым стозе подсцілу для каровы, ён зняў з воза драбінку, падняўся наверх. Убачыў сасновую сухадрэвіну з абсечаным суччам — як лесвіца. Зрабіў крок і наступіў на нешта цвёрдае. Усунуў руку ў салому і намацаў халодную рулю карабіна.

Казімір сеў, задумаўся.

І тут да яго слыху данеслася чыёсьці пасапванне.

Прыслухаўся — побач. Разгарнуў салому — на яго глядзеў Косцік Міхалап шырокімі ад здзіўлення вачыма.

Жамойда адышоў і сеў. Карабін паклаў між сабой і Косцікам, бліжэй да сябе.

— Палажы вінтоўку — не твая, — загадаў Міхалап, не падымаючыся са сваёй лежанкі,— цела ад нечаканасці ўсё здранцвела, і ён не ведаў, што рабіць у такой сітуацыі.

— Бач, ён у мяне ў палоне і мною ж камандуе, — хмыкнуў Жамойда незадаволена, таксама разгубіўшыся ў такой нечаканай сітуацыі.

Косцік прагнаў ад сябе рэшткі сну, атрос галаву ад сеннай трухі. Сеў і паглядзеў спачатку на Казіміра, пасля ўжо вакол — ці няма каго.

— Дык кажаш, у палон мяне ўзяў?

Адказу не пачуў.

— Што тут з канём робіш?

— Па салому прыехаў. На падсцёл.

— Гаспадар. Каму вайна, а табе маць радна...

— Карова есці і ляжаць хоча, як і чалавек, — як бы ўжо апраўдваўся Жамойда.

— А чаго ж не на службе сёння? Мо выгналі?

— Выхадны.

— Добра ў Гітлера ўладкаваўся, і зарплата добрая, і гарэлкі — пі не хачу... Лафа!

Вінтоўка ляжыць між імі, чорная руля белай ніткай блішчыць на сонцы. Але ў рукі яе не браў пі Косцік, ні Казімір, хаця абодва не зводзілі з яе вачэй.

«Ускочыў як у пельку, — думаў Міхалап, жуючы сяніну — горкую, што палын, — а каб гэтыя бобікі аблаву

рабілі? Загрымеў бы як швед пад Палтавай. Але нешта ж і не пазнаць Жамойды, гаворыць, як быццам вінаваты мне што. Але ж мог з той вінтоўкі ўлажыць мяне або параненага здаць у паліцэйскае ўпраўленне, балазе і транспарт у руках. Узнагароду за гэта атрымаў бы, гэта точна... Хітры ён і асцярожны...»

Казімір глядзеў удалячынь, туды, дзе сіпеў лес, асмужаны асенняй цеплынёй, пра нешта думаў. Лоб быў нахмураны, нос востры, бы абсечаны сякерай. Зубы сцяў, і не зразумець было, што ён замысліваў...

— Бацьку ў лес ты загнаў?

— Гюнтэр. У яго спісак усіх людзей — і Спрымачова, і Зімовай Буды, Ясянца і Жахавіч...

— Мо і сам складаў?

— ён прыехаў з гатовым. Не ведаю, хто...

— Мо не ведаеш, хто і Буду-Казіміраўскую паліў?

Жамойда нахмурыўся, глянуў на каня, панура адказаў:

— Карнікі. Мяне там не было.

— А як ты дакажаш? Мо і быў.

— Не быў. Мост мы ў гэты час клалі. Разам з Адамам Алтайскім.

— Ладзікаву жонку таксама карнікі выганялі на мароз?

— П'яны быў, пакуражыцца захацеў перад Гюнтэрам. Тут я вінаваты...

— Толькі тут?

— Ну... Ды ты што — пракурор тут ці хто? — Жамойда спытаў раздражнёна і злосна. — Што ты нада мной суд устрайваеш? Не табе судзіць, калі што.

— А каму? Можа, Богу? Людзі і будуць судзіць.

Косцік паглядзеў па ўзлесак, быццам чакаў адтуль

помачы, падняў руку, махнуў — як знак падаў.

«Што я раблю? — адумаўся Міхалап. — Чаго на ражон лезу? Так і сапсаваць усё нядоўга. Раззлую — упрэцца, як бугай, яшчэ можа і за стрэльбу хапіцца...»

— Але, ты мне не суддзя, — уздыхнуў Жамойда. — Не, не суддзя.

— Добра. Час табе суддзя. Але ж і час не чакае. Адным словам, Казімір, трэба нам з табой прымаць якоенебудзь рашэнне. Так мне камандзір сказаў...

— Якое рашэнне?

— А такое. Галава ў цябе варыць, ты і кумекай. — Міхалап засунуў руку запазуху, дастаў шматок газеты, агрызак алоўка, падаў: — На, вазьмі...

— Навошта?

— Вазьмі і пішы. Мне дадзена заданне звязацца з табой. Задаць адно пытанне: ці згодзен ты памагаць партызанам? Вось і напішы, каб быў дакумент.

— Каму пісаць і што? — Казімір прыўзняўся, перасеў на зручнае месца.

— На імя камандзіра. Заява аб прыёме ў партызанскі атрад.

Казімір нечакана схапіў вінтоўку, ліхаманкава кляцнуў затворам. Міхалап перамяніўся ў твары, збялеў, але голасам стараўся не выдаць свайго страху. Зіркануў на ўзлесак.

— Ты можаш стрэліць, але твой стрэл будзе апошнім.

— Не дагоняць, — Жамойда скрыгатнуў зубамі, — у мяне конь, як вецер.

— А яны, думаеш, на сваіх нагах? — кіўнуў Міхалап у бок лесу. — І стрэл для іх як сігнал.

Вінтоўку Жамойда паклаў на ранейшае месца.

— Вось так правільна. Разумна.

— Што пісаць?

— Што? А так і пішы — камандзіру партызанскага атрада «Смерць фашызму» ад такога-та і такога-та. Хачу памагаць партызанам. Потым прашу дазволу ўліцца ў партызанскі атрад. Што віну сваю выкуплю кроўю.

Казімір падумаў і, паклаўшы газеціну на калена, пачаў выводзіць літары, варушыў губамі. Гэтая пісаніна далася яму цяжка, аж узмакрэў — на твары выступілі буйныя кроплі поту.

«Ну, цяпер, здаецца, перамог, — глядзеў на Казіміра Косцік, як той шчыраваў над паперай. — А ледзьве ж не сапсаваў усё, перастараўся... Пішы, здраднік, пішы... Цяпер то ты ад мяне нікуды не дзенешся».

— На, — падаў напісанае.

Косцік выдаўжыў руку, каб узяць карабін — Жамойда не зварухнуўся. Але як толькі устаў, Казімір раптоўна шмаргануў яго за крысо фуфайкі і паваліў.

Карабін адляцеў убок.

Халоднымі рукамі паліцай сціснуў Косцікава горла, пачаў душыць. З апошніх сіл ён стукнуў ненавісніка каленам у жывот. Адсунуўся, не разлічыў, упаў са стога. Ачомаўся, кульгаючы, кінуўся бегчы — балюча выцяўся аб мёрзлую зямлю. Уцякаў, а з галавы не выходзіла, свідравала думка — вінтоўка ў Жамойды.

Як адбегся з паўсотні крокаў, ззаду грымнуў стрэл. Потым другі. Кулі ціўкнулі над галавой.

У карабіне было ўсяго два патроны. Астатнія былі ў кішэні фуфайкі...

Праз тыдзень хадзілі на чыгунку.

Але ўзарваць эшалон не ўдалося. Нарваліся на групу нямецкіх разведчыкаў. Моцна параніла Міхалапа — ён адвёў разведчыкаў ад падрыўнікоў...

У зямлянку ўваліўся Міхал Клімаш — у аўчынным кажушку, расхрыстаны.

— Таварыш камандзір, — загаварыў з парога, — там такое дзела — затрымалі паліцая.

— Якога яшчэ паліцая, дзе?

— На першым дазоры затрымалі. Спрымачоўскі паліцай Жамойда і з ім Адам Альшэўскі, жыхар той жа вёскі.

Громаў нейкі момант разважаў, потым прамовіў:

— Што ж, вядзі.

Праз хвілін колькі ў зямлянку Клімаш прывёў Жамойду — у чорным кажусе, у валёнках. Насцярожана глядзеў па Громава, камячыў у руках шапку.

— "Прозвішча?

— Жамойда. Я вам, таварыш камандзір, прывёз соль і цукар.

Громаў недаўменна паглядзеў на паліцая. У бок Украіны паехалі партызаны, каб хаця не солі, дык попелу — шчолачы з яе — расстарацца.

— Адкуль яна ў цябе?

— Я яе павінен быў сёння даставіць у суседні гарнізон.

— Чаму ж да нас прывёз?

— Бо ведаю, што пакутуеце без солі і цукру. І што хворых шмат. Я ж не вораг людзям...

— А хто ж ты тады?

Казімір апусціў галаву:

— Не па сваёй ахвоце я — прымусілі.

Громаў нейкі час маўчаў, абдумваў сітуацыю. Для яго ўсё тое было нечаканкай. Чаму падаўся да іх? Адчуў, што пералом наступіў — пад Масквой добра турнулі фашыстаў?

— Мне вось што яшчэ хацелася б пачуць: ці ёсць сярод вас паліцаі, якія б згадзіліся перайсці на наш бок? Ці памагаць нам.

Казімір задумаўся, сказаў:

— Пра тое не ведаю. Дазнаюся. Во яшчэ што. Гюнтэр Клаўс, мой начальнік, казаў, што на партызанскі атрад, не ведаю толькі які, праз колькі дзён пападуць карнікі І прыедуць яны з Мазыра. Яшчэ. Не ведаю зноў жа, у нейкі атрад будуць падасланы дзве дзяўчыны пад выглядам, што хочуць ваяваць з фашыстамі. То правакатары. Ім дадзена заданне высачыць партызан...

— Адкуль вядома?

— Клаўс нядаўна за чаркай хваліўся. Казаў, што скора партызанскаму атраду капут. Гаварыў пра дзвюх медхен, якія зробяць гэта. А пра астатняе я здагадаўся. Хаця тут у нечым магу і памыліцца.

Громаў пальцамі пацёр лоб, сціснуў губы.

У зямлянку зайшлі Клімаш і Міхалап. Жамойда азірнуўся, збянтэжана і з усмешкай глядзеў на Касціка.

— Во, і мой друг, Косцік, у вас, — прамовіў Жамойда, — з адной вёскі мы, амаль суседзі...

— Воўк табе друг, а не я... — адказаў Міхалап, а камандзіру далажыў: — Заданне вашае выканаў, Леанід Піліпавіч.

Паліцай зніякавеў, апусціў галаву.

— Тады адпачывайце, Міхалап. І вы, Клімаш, таксама. Заўтра з раніцы да мяне. Жамойду правядзіце да санак.

Вочы Жамойды свідравалі падлогу, цяжка дыхаў, а адна думка непакоіла яго: «Казаў ці не, што страляў па ім? Калі ж казаў, то канцы мне... І чаго папёрся, дурань?!»

Косцік сустрэўся са старым Альшанскім. Найперш пра Вікцю пацікавіўся. Уздыхнуў Адам, на хлопца самотна паглядзеў:

— Хварэе. На сухоты, пэўна. Старая казала, каб дзе тлушчу барсучынага расстарацца — мо б ён пасобіў як. Але дзе ты яго раздабудзеш па такім часе.

Зашчымела ў грудзях Косціка: дзяўчына хварэе, а ён і не ведае.

— І даўно, дзядзька Адам?

Шчацінне на шчоках тарганулася, уздыхнуў:

— Ды другі ўжо месяц...

— Чаго гэта Жамойда надумаўся такі подзвіг утварыць?

— А хто яго ведае. Прыстаў, вядзі ды вядзі да партызан. Думаў, мо немцаў хоча прывесці, аж непадобна...

— Страшна стала. Вось і прыпёрся. Адчуў, што паленым пахне...

— Мо і так.

Вясной, калі барсукі выйшлі на першае жыраванне, падаўся Косцік Міхалап у Княжына, у тую дзялянку, якую ён пазней назаве Барсучыным хутарам.

Праз колькі начэй выбраўся ў Спрымачоў і перадаў Вікцінай маці натоплены барсучыны тлушч.

Калюх-калюха, на два бокі і ўсторч

Мікіта даў парсюку, пакарміў курэй хлебам і крупамі. Не забыўся і пра Грая — тоўчанкі з малаком

падрыхтаваў у місе.

Каровы стары не трымаў — браў малако ў Настазі. Сена для Рагулі касіў Ладуцька.

З бабкай Настазяй у дзеда дзіўныя адносіны — то жыць адзін без аднаго не могуць, як не штодня ў адведкі ходзяць, а то з-за драбязы насварацца і па месяцу парог не пераступаюць. Але ў якім бы настроі старая ні была, кажынны раз, увечары і ранічкай, ставіла на прызбу двухлітровы слоік малака.

— Ну што, старая карга, як на свет глядзіш? — ішоў Ладуцька першым на прымірэнне, піпку ў шчарбатыя зубы засоўваў, пыхкаў засяроджана, з бабкі вачэй не зводзіў.

— А так і гляджу, пень стары ды яшчэ трухлявы,— бабка выцірае вусны, усміхаецца — адлегла крыўда ад сэрца, засумавала па суседу. — На той свет пара, а вось Бог не прымае, не падпісвае маё заяўленне...

— І не падпіша, калюх-калюха! — рагоча Ладуцька, падпірае сцяну спіной. — Мы яшчэ нагуляемся з табою на гэтым свеце, аж чарцям будзе моташна, на два бокі і ўсторч. Заходзь, Настасся Адольфаўна, гарбату піцьмем...

— Ды зайду ўжэ, анягож...

Дзед радасна расчыняе перад госцяю дзверы Сам прычасаны, на ім чысты касцюм і жоўтая сарочка ў палосачку. Як перад нявестай дзед красуецца, лепшым паказацца стараецца.

І сядзяць тады яны доўга-доўга, аж за поўнач, бавяць час размовамі-ўспамінамі.

— То пайду ўжэ я, Мікіта. Дабранач табе.

Ён праводзіць яе да самага бабчынага парога, жадае добрай ночы таксама.

У нядзелю ён звычайна піў гарбату адзін, пасцяліўшы

на стол вышыты некалі жонкаю абрус. То былі яго святыя гадзіны, ён уяўляў, што за сталом сабралася ўся сям'я — жонка Уліта, дзеці — Пятрок, Янка, Ладзік і Надзейка... Дзед нібы наяву чуў іх галасы, смех, чуе нават, як яны адхлёбваюць з кубкаў пахкі ўзвар, пырскаюць смехам.

— Мамка, а Пятрок шчыкаецца, — скардзіцца Надзейка Уліце, а сама рукою заціскае сабе рот — восьвось засмяецца.

— Вось я яму пакажу хутка, не ўгамоніцца бэйбус.

— Ага, ага, — задаволена паглядае яна на брата.

— А яна мяне нагой пад сталом піхнула.

— Ой жа і балаўнікі вы, яй-бо, — уздыхае яна і шчасліва паглядае на іх.

Доўга не пасылаў ім Бог дзяцей.

За дзесяць гадоў да вайны ў іх з'явіўся першынец.

Ладуцька моўчкі глядзіць на Уліту, на яе шчаслівы мацярынскі твар і радуецца за яе — прыгожая. І голас у яе — пачуеш, дык любы боль і знямога прападзе, зірне на цябе ў тваю цяжкую гадзіну — як рукой цяжар здыме. А яшчэ як абдыме ды гарачымі вуснамі дакранецца — здаецца, мёртвага ажывіць можа. Як і яго некалі ў грамадзянскую вайну.

У двары падаў голас Грай, напомніў пра сябе. Мікіта ўстае з-за стала і ўключае святло. За акном у цемры свяціліся дзве жаўтлявыя кропкі — Грай глядзеў на гаспадара. Мікіта выйшаў на ганак. Сабака завішчэў, падскочыў да грудзей.

— Што, воўчае мяса, падурэць хочацца? От цыцуляеш гіцлем, калюх-калюха, работы аніякае не робіш, сцеражэш маё дабро. А якое яно ў мяне дабро, га?

Грай брахнуў раз, потым яшчэ. Быццам адказваў гаспадару, што зразумеў яго.

— Во-во, падахвоць цябе... Супакойся, з ног саб'еш.

Вечар цёплы, ціхі. Вецер чуецца з захаду, быў амаль нячутны, адно трымцела апошняе лісце на бярозе, што звесіла сваё тонкае голле ў двор.

Грай ледзь чутна заскавытаў, прызадзіраючы галаву.

— Ну, то пачакай, я хутка. І самому нешта маркотна сёння.

Дзед вынес гармонік — стары, пашарпаны. Грай шавяльнуў хвастом, выказваючы радасць, што гаспадар зразумеў яго жаданне — аддана паглядаў на яго неспакойнымі вачыма.

Мікіта паставіў гармонік на калені, пагладзіў вечка, дакрануўся да перламутравых гузікаў. Кожным разам ён пачынаў свае «вечарыны» з аднае і тае ж песні — «Там, вдали за рекой...». Пасля першага куплета Грай пачынаў падцягваць — тоненька, заплюшчыўшы вочы. Ладуцька ўлагоджваў сабачае сэрца. Бо і самому балела.

Ладуцька браў новы акорд, пераводзіў то на вясёлы, то на сумны лад, расказваў Спрымачову пра свой сум, пра вайну, пра гора і злыбеду...

Успамінаў ён пра сваё юнацтва, якое прамільгнула на чырвоным кані і не магло вярнуцца назад, якой пазыўной нотай Горана не кліч яго, коніка, не заманьвай...

У такія вечары ніколі не было чуваць Ладзікавага гармоніка.

Над ігрушай узышоў месячык. Тоненькім сярпом завіс на вільчыку.

Выспявалі ў небе зоркі, ярчэлі, пераміргваліся, быццам толькі яны ведалі адвечную тайну жыцця.

Жамойда прыехаў з Ельска пад вечар — прыхмялелы, з хітрым прыжмурам вачэй. Абвясціў жонцы:

— Падамся я, Вікця, у леснікі. З бацькамі цесна — сваю хату будаваць будзем.

«З Косцікам на адной рабоце будуць», — чамусьці падумала Вікця.

— Калі падасіся?

— А вось на тым тыдні паеду ў раён, здам усе паперы — доімкі-нядоімкі, і дырэктар леспрамгаса напіша загад. Заяву падаў ужо. Чысты я, ва ўсім чысты...

Ведала Вікця, што Жамойда не адзін раз ездзіў у раён і ў вобласць дапінаў — даставаў нейкія паперы, шукаў сведкаў. Перад судом — акурат яна ў бальніцы была, да Громава ездзіў. Ды размова, як казалі, у іх не атрымалася. Разам з паліцаямі судзілі і Жамойду. Не дапамог і Адам Альшанскі, які пацвердзіў на судзе, што разам з Жамойдам вазіў у партызанскі атрад соль.

Праз год вярнуўся Казімір у Спрымачоў, вельмі здзівіўшы вяскоўцаў кароткай адсідкай. Ішоў па вёсцы з гонарам, высока задраўшы галаву. Не зразумець было, што за чалавек — паліцаям служыў, з людзей здзекаваўся. Але ж і людзей папярэджваў, калі аблавы былі, ад Няmeччыны дзяўчат убярог.

І не вораг, і не свой.

На другі дзень Ладзік сустрэў яго на вуліцы. Жамойда павітаўся першым, руку нават падаў.

Жменька скрыгатнуў зубамі, коршакам на яго накінуўся, учапіўся ў каўнер:

— Гад! Хто выпусціў цябе?!

— Ну, ты, — вырачыўся Казімір, адкідваючы яго ад сябе, — каму трэба, той і выпусціў. Рукі ўбяры ад мяне.

— Нічога, за гаўно я брацца гідую, але адмыю рукі, вот толькі ці ты адмыешся ад людской крыві?..

— Не табе мяне судзіць! — пырснуў слінай Жамойда.

Ладзік абцёрся рукавом, сплюнуў:

— Мне. І ўсім. Хто цябе выпусціў — трэба разабрацца.

— Ды разабраліся. І дакумент во выдалі, з пячаткай.

— Падатры ім...

Ледзьве адцягнулі ад яго Ладзіка: забіў бы пад гарачую руку. За жонку, над якой у вайну здзекаваўся, выганяў распранутую з Лёнікам на мароз — дапытваўся пра партызан.

Казімір расстараўся недзе скуранае паліто, пашыў сабе фрэнч, галіфэ і круглую, такога ж зялёнага колеру, фуражку з тоўстым брылём. І ў гэтай нязменнай форме хадзіў па вёсках, спаганяў нядоімкі. У хаце павесіў вялікі партрэт Сталіна.

Рабоце быў аддадзены, можа, нават і занадта.

Ліліся людскія слёзы — адтэрміноўкі ён не прызнаваў. Абдурыць яго было цяжка. Арэнку не пашкадаваў — карову ў раён завёў, дзяцей галоднымі пакінуў. Абараніць нябогу не было каму — муж прапаў на вайне без вестак, як ворагам стаў для радзімы.

— А ты што думаеш пра маю работу? — спытаў, сеўшы на край ложка, Казімір.

— Анічога. Надумаўся, дык працуй, — паціснула Вікця плячыма, дамывала посуд.

Жамойду здзівіла абыякавасць жонкі. Думаў, што радавацца будзе, а яна...

— Я ж пра заўтрашні дзень думаю, — пакрыўджана загаварыў Казімір. — Каб хату пабудаваць, гаспадарку займець. Каб у хаце дастатак быў.

— І шмат таго дастатку хочаш?

Вікця дамыла посуд, села па лаўку, уздыхнула. Яе ахутвала млявая стома. Тое, што казаў муж, не кранала

яе, як не ёй гаварылася.

— Шмат. Каб хапала і нам, і дзецям нашым.

— А колькі ж дзяцей будзе ў цябе?

— Колькі? Двое. Трое. А мо і пяцёра, як ты расстараешся, — сказаў і зарагатаў ад сваіх слоў.

— Ого, — пахітала галавой, — і размах у цябе.

Пра сябе ж падумала: «Не збудуцца твае жаданкі.

Для гэтага каханне вялікае трэба... А ў нас? Як поснае на свята».

Казімір засоп, дакрануўся да жончынай рукі. Хацеў расшпіліць кофту. У сенцах пачуўся грукат.

Казімір мацюкнуўся. Яна ж рассмяялася:

— Будуйся, Казік, хутчэй. Бо так і нервовую сістэму сваю сапсуеш.

У хату зайшоў стары Жамойда — сівы, сагнуты, маўклівы. Патаптаўся ля печы, прагугнявіў нешта пад нос. Зазірнуў пад лаўку, пасля на печ.

Да сына ў другую палавіну не заходзіў. Пастаяў у роздуме, перахрысціўся на абразы і падаўся ў двор.

— Забываецца бацька. Дзе што пакладзе — не памятае, — Казімір паглядзеў у акно, пазіраў на бацьку — той тэпаў ужо да дрывотні. — Старасць...

Маладыя жылі ў другой, лепшай палавіне хаты. Няўтульна адчувала сябе ў іх Віцця. Казімір, праўда, з першых дзён павёў сябе так, што жонку з першых дзён пачалі лічыць гаспадыняй. Пакрыкваў на маці, калі тая спрабавала пярэчыць ці даваць заўвагі.

Віцця пайшла да печы, выцягнула алюмініевы чыгунок.

— Галіцца будзеш?

— Буду.

Падкінула трэсак у жар, каб даварыць абед, што пакінула свякруха, — падалася на вёску. У гаршчэчку была бульба. Віцця ўсё яшчэ не магла ніяк прынаравіцца да чужой печы, да вілачнікаў і Гаршкоў. У яе дома гэтулькі не было. Два чыгуны для парсюкоў, два для сябе. А тут і печы не хапала для ўсяго, рыхтавалася, як на некалькі сем'яў. Жамойда еў за траіх — толькі падстаўляй. Віцця ў першыя дні падумала, што ёй прыйдзецца гатаваць і гатаваць.

Казімір падвастрыў на дзязе брытву, накалаціў пены ў мыльніцы.

— Сёння Марфа Чыканова паклікала да сябе бабку Настазю. Дык і я падумаў, ці скора нас такое чакае?

Віцця не адрывалася ад чырвонага полымя ў печы.

— Чакай. Мо і дачакаешся.

Ён пагаліўся, выйшаў у двор і памыўся. Потым доўга выціраўся ручніком.

Як збіраліся сесці за стол, у дзверы нехта пастукаў. На парозе стаяў Янік — ён падмяняў калгаснага брыгадзіра Зюніка Кашаеда. Быў у фуфайцы, у зашмальцаваных штанах, у старых кірзачах. Твар зблажэлы, востры кадык. На Жамойду не глядзеў, вінавата загаварыў да Віцці:

— Я, гэта самае, ці не магла б ты сёння на работу выйсці. Як здаровая, канечне.

Ён зіркануў мельгам на стол, дзе шыпела патэльня з салам — па хаце разносіўся смачны дух. Янік пракаўтнуў згаладала сліну, ведаў, што тут яму нічога не перападзе, а хоць бы і запрасілі за стол, то ён бы ніколі не сеў. Так загадала маці, ды ён і сам праз людзей ведаў, што за чалавек Жамойда.

— За Бобрыкам пачалі капаць ужо. Жанкі збіраюцца на калгасным двары.

— Я пайду, Янік, — адразу згадзілася Віцця. — А то ж казалі, што ты на курсы шафёраў паехаў вучыцца.

— На тым тыдні паеду, як Зюнік вернецца.

Янік яшчэ трошкі патаптаўся ў парозе, узяўся за клямку:

— То не спазняйся. Жанкі чакаюць.

Ён прычыніў за сабою ў сенцах дзверы і пашыбаваў да веснічак. Віцця праз акно бачыла, як ён шырока размахваў рукамі і яны даставалі як не да калень, як калывалася яго галава з шапкай-аблавушкай, хаця на вуліцы снегам і не пахла. Падумала: «Мо трэба было запрасіць хлопца за стол ці хаця б скварку з хлебам усунуць у кішэню — дома скразнякі па місках гуляюць».

— Сваёй работы дома хапае, — буркнуў Жамойда, узяўшы кавалак хлеба, — а яна ў калгас прэцца.

— Параблю яшчэ тваю работу.

— Нашую работу. Нашую. Праз тыдзень сваю бульбу пачнём капаць. Людзей наймаць трэба — адна не выкапаеш.

— Чаму не выкапаю? Выкапаю. Я ж двухжыльная.

Віцця перакусіла на скорую руку, з сабой узяла

хлеба і сала. Прайшла вуліцай, потым на сцежку звярнула — і да калгаснага двара рукой падаць. Цэлы дзень з жанкамі, нагаворыцца ўдосталь. У хаце абрыдла сядзець, мутарна. Як у клетцы якой жыве...

Насустрач крочыла Паліна. Віцця разгубілася, сцішыла хаду.

— Дзень добры! — павіталася першай, параўнялася.

— Добры дзень! А я здалёк і не пазнала цябе. Багатай будзеш.

Віцця заўважыла, што ў Паліны выпірае жывот,

заўсміхалася:

— Ты ўжо багатая. Скора ўжэ?

— Ага. Пасля акцябарскіх...

Паліна вельмі змянілася. Твар увесь у рабацінні, але яно толькі маладзіла жанчыну, тоўстыя і налітыя крамянасцю губы. У вачах з'явілася жаноцкая спакойнасць і перакананасць. Ад яе зыходзіла дамашняя цеплыня і ціхае шчасце будучай маці.

— Кофту я ў цябе, Вікця, бачыла. Сама вышывала?

— Сама.

— Мо б дала які ўзор файны — сабе хачу зрабіць.

— Добра, зайдзі калі. Ці я забягу, прынясу.

— А ты куды з кашалём — на бульбу?

— Ага. За Бобрыкам капаць будзем.

— Дабрэнная там бульба. Мой Касцік прынёс паўкашаля, дранікі рабіла. Ну, я пайшла. Забавілася вельмі.

— І мяне чакаюць.

Вікця паскорыла крок, заспяшалася. У яе грудзях сядзеў нейкі маленькі звярок і паціху шкрабаў па сэрцы. Адчувала, як і кіпцюрыкі ўпіваліся глыбока і балюча. То была і зайздрасць, і крыўда.

Як падыходзіла ўжо да калгаснага двара, насустрач з кустоў вынырнуў дзед Мікіта. Аж напужаў ад нечаканасці. У яго за спіной, як і ў Вікці, быў кашэль. Стары спыніўся, страсянуў сівой барадой, абрадавана паглядзеў на жанчыну:

— Го, здароў, пані Альшанская!

— Добры дзень, дзед Мікіта! — павіталася вінавата.

— Чаму ж гэта мы даўно не бачыліся, калюх-калюха? Мо куды на курорт з'язджала ці ў санаторыю? — у вачах Ладуцькі свяціліся, як заўсёды, вясёлыя агеньчыкі, жартаваў.

— Нікуды і не з'язджала. Дома была.

— Дома? Хм... Дык жа на якой такой, калюх-калюха, вяроўчыне прывязаў цябе Жамойда, што і з хаты не выпускае на людзі? А так нельга, скажу табе, нельга без людзей.

— Ніхто мяне не прывязваў, дзед.

— А цяпер куды ідзеш?

— На бульбу з жанкамі еду.

— Правільна. На бацьку ты вельмі падобна. Да вайны мы з ім сябравалі. Цябе, маленькую, памятаю. Кудзеркі аж да пояса былі. І ты любіла іх расчэсваць.

З кашаля ў дзеда выглядвалі зялёнкі, імховікі — аж з коптурам. Паспеў, значыць, на ранкі збегаць за Адолькаў круг, пад Вятчынку. Цяпер іх будзе марынаваць, у бочку засольваць. І з капустай ён упраўляўся, і з гуркамі — на ўсе рукі Ладуцька майстар. Вікця вінаватая трошкі перад ім — магла б і праведаць, памагчы што ўпарадкаваць у хаце.

— А я і не помню, дзед Мікіта.

Стары засмяяўся, прыжмурыўся:

— То ж табе ўсяго годзікаў два было. Ведама, што не помніш. Зайшла б калі, праведала дзеда?

— Прыйду. Памагу што.

— Не трэба мне помач. І сам добра яшчэ ўпраўляюся. Так зайдзі, проста ў госці. Не на любошчы запрашаю, куды мне...

— Прыйду, дзядуля, — паабяцала жанчына.

Да іх падышоў Ладзік Жменька, кіўнуў ёй. З Мікітам за руку павітаўся, у кашэль зазірнуў:

— Белых ужо не густа?

— Е трохі — пад нізам. Як, Ладзік, дояцца кароўкі?

— А як жа, дзед. У Настазі карова запусцілася, чаму ў нас малако не бярэш?

Ладуцька задумліва пашкроб бараду:

— Тваe даяркі вадой разбавяць, а ў мяне прыбіральня далёка ад хаты, калюх-калюха, прабачай, Вікторыя.

Ладзік зарагатаў, хітнуў галавой:

— З табой, дзед, не засумуеш.

Ладзік найбольш з Ладуцькам гаварыў, у яе бок не глядзеў, ён і не заўсёды вітаўся з ёю. Ад таго дня, калі ў лесе сустрэў іх вяселле, калі іграў ім кракавяк.

— Дык я найшоў, — Жменька крутануўся і пашыбаваў далей.

Вікця паглядзела ўслед Ладзіку, кашэль паправіла на плячы — у вачах ледзь прыкметны сум.

Ладуцька спахапіўся, вінавата дакрануўся да локця:

— Затрымаў я цябе, выбачай.

Яна заспяшалася, трывожылася, каб не адстаць ад жанок. Здалёк убачыла, што на воз сядалі жанчыны, не дачакаўшыся яе, Вікці. Хіял махаў пугай на каня. Вікця подбегам рушыла да калгаснага двара.

Маланчыха, устаўшы, закрычала:

— Хутчэй, Вікця, бо ўцячом.

— Іду-уу! — махнула рукой жанчына.

Перад ёю, з-за хлява, выбегла Арэнка і гэтаксама

спяшалася дагнаць фурманку.

Цяжкі, вельмі цяжкі быў у Косціка дзень.

Доўга валаводзіўся з адвядзеннем брызглінавай плантацыі — ад самага рання хадзілі з Карабковым, шукалі месца і рашылі адвесці яе ў Конікавым абходзе.

— Гутаперча патрэбна краіне, — гаварыў ляснічы. Ён быў чымсьці незадаволены, бровы сышліся на пераносіць!— Сталінскі загад — выраблядь найбольш гутаперчы... Арміі патрэбна гума...

Пасля абеду грузіў дровы на машыны, што прыязджалі з горада. Некалькі машын прыехала без грузчыкаў, і ляснічы папрасіў пасобіць. То Міхалап стаў і за грузчыка — накідаўся, напручкаўся, як дурань мыла наеўся, ледзьве прывалокся дадому...

Пад раніцу прысніўся яму барсук. Хацеў сказаць пра нешта, Міхалап прачнуўся.

Да яго слыху нечакана данеслася ледзь чутнае гудзенне машыны, ён чуйна вёў яе слыхам па ўзгорках і нізінах, вылічыў, што пад'язджае да Вятчынкі.

«Так і ёсць — едуць у мой абход. А ў мой лес больш ніякай дарогай і не прабярэшся. Яшчэ праз Спрымачоў. Але то калі да мяне заязджаць трэба, каб дакумент паказаць ці мяне ў лес забраць. А гэтыя тайна хочуць, маўчком...»

Ён пачаў спехам апранацца, баяўся пабудзіць у калысцы Сяргейку. Насунуў кірзачы, ухапіў з вешалкі фуфайку, стрэльбу. На вуліцы ўжо, на хаду, апрануўся, стрэльбу закінуў за плячо — руляй уніз. Спыніўся, паўслухоўваўся яшчэ раз, пастаяўшы трохі на ўзгорку.

«Спусціліся ў лагчыну. Дзесьці пад Бронькай ужо...»

Лес пачаўся адразу за агародамі, і Косцік нырнуў у яго цемру. Потым прызвычаіўся да цемнаты і бег ужо, як па полі, — нічога не замінала.

Стала задушна. Расшпіліў фуфайку, сарочку, але прахалоды не адчуў. Подбегам, трушком, кіраваў напрамкі па балоце, правальваючыся ў багну...

Зноў спыніўся, прыслухаўся: наваколле абзывалася слабым пошумам верхавін. І тут ён рашыў пайсці на хітрасць...

Выбег на бальшак, па якім праехала машына. Сляды былі свежыя і належалі магутнаму «ЗІСу».

«Так, паехалі ў Вятчынку, дзе карабельны лес...»

Ён прыбег да моста праз Лабасова — рэчка цягнулася ад вёскі. Адшукаў каля шуляка прыкапаны лом. Потым з другога боку — з таго, куды паехала машына, напруціўшыся, адсунуў дубовую маснічыну. Калі будаваў з Хіялам мост, ён наўмысне не замацаваў адно палена: яго можна было ссунуць. І калі будзе ехаць машына з крадзеным лесам, праваліцца — саслізне маснічына са стаяка.

Ён прабег трохі па дарозе, потым зноў нырнуў у лес — у густое кустоўе. Балюча шлёгала галлё, за ногі чапляўся калючы ажыннік і сухі верас, канчаліся, здавалася, сілы — даваў знаць аб сабе ўчарашні дзень. Але ён бег і бег напрамкі, баючыся, што позніцца...

І ўсё ж не вытрымаў такога тэмпу, спыніўся, прыхінуўся спіной да тоўстай асіны, упёрся ў яе галавой. Пакацілася пад ногі фуражка, і ён не заўважыў гэтага.

Неба ўсё яшчэ было зацягнута шэрымі воблакамі.

Над галавой праляцела нябачная птушка, залапатала гучна крыламі. Косцік выцер рукавом твар, узяў з зямлі фуражку і рушыў далей: спяшаўся ратаваць стромкія насенныя сосны...

Ён прыбег у сорак пяты квартал свайго абходу. У ім раслі роўныя і высокія дубы. У ногі ўблыталася папараць, і ён старчмя паляцеў на зямлю. Упаў і не захацеў падымацца — не было сілы, аддыхваўся.

Халодная зямля адбірала стому. І тут жа да слыху зноў данеслася гудзенне машыны, той самай, якая чулася і ў вёсцы, якая была побач, зусім побач...

Ляжаў усяго некалькі хвілін, але і за гэты час здалося, што ляжаў вечнасць і папракнуў сябе за ляноту. Прымусіў падняцца сябе, прагнаць млявасць.

Ён прабег бярозавы гай, сасоннік, і наперадзе нечакана бліснулі машынныя фары, і ён закрыўся локцем.

Пачуліся ўзбуджаныя галасы і шахканне пілы.

— Ды пашавельвайся... тваю маць, спаць сюды прыехаў?! — чуўся нечы грубы і нізкі голас.

— Ды піла тупая, што я зраблю.

— А хто казаў, каб пілы загадзя рыхтавалі?

— Іцко такія падсунуў.

— А ты куды глядзеў, падла...

Незадаволены той жа голас глуха папярэдзіў:

— Асцярожна там!

— Бачым, не бойся, — адказаў другі, злуючыся, — толькі цішэй рукавіцу разяўляй...

Міхалап вызначыў: было чалавек пяць-шэсць, не болей. Іх, пэўна, падганяў час, бо вунь хутка раніца, а работа ішла марудна. Затоена мацюкаліся, спрачаліся, падганялі адзін аднаго...

— Здарова былі, мужычкі! — вясёла павітаўся ляснік, стаўшы неўздалёк ад іх. — Бог у помач, як кажуць.

Яны збянтэжыліся, перакінуліся позіркамі. Маўкліва раіліся, што рабіць. Высокі, што стаяў бліжэй да лесніка, зняў з галавы стары, злямчаны і дзіравы капялюш, выцер ім змакрэлы твар.

— Памажы, як ёсць сіла, бо запарыліся мы сваёй

брыгадай, — прамовіў дружалюбна адзін з іх.

Той, што стаяў каля машыны — у брызентавым плашчы, у гумовых ботах, нахмураны і абыякавы, — выцягнуў з кішэні гімнасцёркі паперы і панёс іх лесніку. Ён злёгку накульгваў на левую нагу.

— Вось дакументы, у нас спецзаказ, — падаў дакументы і стаў побач. — Выпісалі летам, але толькі цяпер далі машыну.

Косцік чытаў паперы, дзівіўся, як яны правільна былі афармлены, але ён ведаў, што дваццаць — трыццаць гадоў гэты лес не кране піла... Той жа сталінскі НЗ.

— З дакументамі ў вас парадак, — аддаў назад паперкі Міхалап. — Але мы павінны паехаць да ляснічага. Каб падпісаў выдачу. Такі парадак. Бо вас і міліцыя спыніць па дарозе.

— Сам падпішы, — падышоў кульгавы, высмаркаўся, прыставіўшы тоўсты палец да носа. — Там жа напісана — спецзаказ. Абарону мацаваць трэба — усё для арміі. Падпішы — і дзела з канцом.

Косцік усё зразумеў.

— Давай паявоім мійна і ціха, — падышоў да яго зноў кульгавы — хітра блішчэлі ў яго вочы. Ён картавіў, таму сказаў «паявоім», Міхалап ледзьве разабраў, што сказаў. — Гэта табе... — Ён выняў з афіцэрскай сумкі некалькі пачак грошай. — Бяі, не саёмся, што табе некалькі тых дзеявін — былі і няма, а з г'яшамі будзеш...

«Дзе і калі я бачыў яго — голас надта знаёмы».

— Хопіць з мяне і маіх грошай.

— Ну што ж, глядзі, табе відней, — укінуў картавы грошы назад у сумку, закурыў.

— Віця! — павярнуўся да машыны доўгі. — Нікуды нам не падзецца, не выкруцімся. Пакажы лесніку сапраўдныя дакументы.

Голас у доўгага змяніўся, стаў затоены, злы. У паветры нядобра напалялася паветра — і ляснік зняў з пляча стрэльбу, насцярожыўся.

З машыны вылез мужчына з цыганскай чорнай барадой, з ліпкай у зубах. У руках трымаў паперы. Пастаяў трохі, пагартаў, шукаючы адну патрэбную, удакладніў:

— Што, усе аддаваць?

— Усе, усе! Глухі?! — нецярпліва прашыпеў доўгі, нечага зірнуў на неба, быццам ад яго, неба, магло нешта залежаць у гэты момант, але Міхалап ведаў: доўгі непакоіўся, што пачынала ўжо днець, яны ж меркавалі ў такі час быць ужо далёка адсюль...

— На, чавэла, трымай і не кіпяціся, — усміхаўся цыган, несучы паперы на выцягнутай руцэ, — у гэтыя ты павінен паверыць. Калі панімаеш, канешна, што-небудзь у гэтай жызні...

І тут нечакана кульгавы збоку ўдарыў дручком па стрэльбе. Гучны выбух пранёсся па Вятчынцы. Войкнуў, схапіўшыся за плячо, высокі, і ў яго рука заплыла крывёю...

Стрэльбу схапіў цыган.

— Адпраў яго на той свет, чуеш? — не адрываў руку ад пляча паранены, завыў воўкам, скрыгатаў ад болю зубамі. — Дай сюды стрэльбу, я яго сам...

— Не, забіваць мы яго не будзем.

— Дай сюды! Да-ай, я з ім паяваю, — не адставаў, .настойваў Квач.

Нечым тупым і важкім ударылі па галаве, у вачах пацямнела, заскакалі зоркі і паляцелі ў шэрую цемру.

Потым яго білі нагамі ў жывот, па галаве.

Ён душыўся кроўю, не могучы выплюнуць.

Яго вынеслі на бальшак і прыкапалі да пояса ў машынную каляіну. Прысыпалі папараццю і лісцем...

— Скарэй, Квач, паехалі, часу няма!

— Падаждзі мінутку.

— Змываемся, чорт бяры, ну-у!

— Іду, Чава.

— Што ты прыдумаў, паехалі...

— Я яго ад вайны яшчэ памятаю — ледзьве не адпявіў мяне на той свет. Яніцай паедуць машыны, няхай і п'яедуцца па ім...

«ЗІС» выкаціўся на дарогу. Вадзіцель уключыў хуткасць.

Патыхала багуном і жывіцай. На прагалах віднеліся складзеныя смаляныя карчы, што нарыхтоўвалі рабочыя лясгаса. Ладуцька мінаў гэтыя мясціны, шыбаваў далей.

Рэчку перайшоў па кладках, якія і сам паклаў гадоў з дзесяць назад.

Пад дубам стаяла леснічоўка, зробленая яшчэ да вайны старым Мінам. Сюды і кіраваў Мікіта. Тут думаў правесці свае адзінокія гадзіны і суткі, пад трэск агню ў грубцы пагутарыць з Улітай, з дзецьмі, адагнаць ад сябе чорныя думкі.

На дзвярах вісеў замок, які ніколі не ведаў ключа.

Мікіта адчыніў дзверы...

Патыхнула вільгаццю і даўнім жытлом — сюды амаль ніхто не заглядваў. Апроч Ладуцькі і лесніка.

Праз які час з коміна леснічоўкі паплыў шызы дымок, зліваючыся з сінечай неба.

«Вось пратаплю грубку, адагрэю хату цяплом і буду

займацца сваімі клопатамі... Ото тут хораша будзе мне — утульна і ціха, калюх-калюха, і душа супакаенне знойдзе — хоць на нейкі час, на два бокі і ўсторч...»

Полымя разгаралася, гудзела ад добрай цягі. Мікіта прыхінуўся да сцяны, смактаў пілку, задумліва глядзеў у агонь. Бачыў сваіх родных — жывых і здаровых. Бачыў і маўчаў, не клікаў. І самахоць тая грубка ўспаміналася, барачная. Фашысты паставілі яе дзеля таго, каб паздзекавацца з вязняў, бо кожны хацеў пагрэцца. Рукі пасля холаду цягнуліся да цяпла. І не хапала яго ўсім, бо ў бараку людзей не злічыць, а грубка адна. Думалі фашысты, што ўчыняць вязні паміж сабою сварку, але не дачакаліся: без змовы падыходзілі па чарзе. Пагрэецца каторы трошкі, дакранецца далонямі да грубкі, адыходзіць, чакае зноў свайго часу.

Мікіта схамянуўся, падняўся з услончыка, узяў вядро і падаўся да крыніцы.

Бралася на прыцемкі.

Паласацік стаіўся пад ядлоўцавым кустом, прыслухаўся: было ціха. Але тая цішыня прыгнятала яго, трывожыла — усё здавалася, што за ім нехта сочыць.

Ноччу ён выходзіў на жыраванне, але пакаштаваў толькі некалькі лягушак, мыш-палёўку падлавіў, а то сілкаваўся жалудамі, карэннямі. Жалуды яму падабаліся, што губляў высокі дуб, да якога часта наведваецца Дабрадзей, адпачывае каля яго. Прыходзіць туды і жанчына, падоўгу сядзіць пад ім.

Калі выпадаў першы снег, Паласацік прыходзіў да дуба і пысай рыў снег. То былі апошнія даяданкі. Пасля ён зашываўся ў цёплую нару і, укутаўшыся ў пярыну з моху і ляснога пуху, засынаў да вясны...

Падыхала прэлым лісцем, было волгла. Да лап прыліпалі смаўжы, і ён гідліва страсаў іх, хаця ў галодныя дні не грэбаваў і імі. Цяпер яму хацелася не есці, а піць. Ён валюхаўся ў бок рэчкі, туды, дзе быў нізкі бераг, куды ён прыходзіў не раз.

Да яго чуйнага вуха данёсся брэх сабакі. Тады ён стаіўся зноў і прыслухаўся: яму добра быў знаёмы звер, што памагаў чалавеку. Нават Цар яго баяўся, уцякаў з жонкаю і малым — толькі дрэвы потым храбусцелі, калі чапляўся за галіны разгалістымі рагамі. Ён падняўся на пясчаную выспачку сярод густога сосніку, дзе лацвей было ўслухацца і вызначыць, у які бок трымае чалавек і памагаты свой кірунак.

Па полі, апіраючыся на кіёк, крочыў чалавек. Хада яго была павольнай, няспешнай. Побач з ім бег сабака, адставаў, зноў даганяў.

Яны аддаляліся ад Паласаціка, і ён перастаў хвалявацца, супакоіўся. Таго чалавека ён ведаў, не раз страчаўся з ім у лесе. Ніколі ён не насіў за спіною стрэльбы. ён ніколі нічога кепскага не рабіў ні лесу, ні зверу, і таму асцерагацца яго не было чаго. Страшней былі іншыя, якія прыходзілі сюды... Тады і чуліся частыя грымотныя выбухі, як летам у навальніцу, калі жыхала маланка. Барсук баяўся летняга грому, баяўся маланкі.

Тыя людзі, што прыходзілі ў лес, рабілі маланку і гром зімой. Было тады мокра і чырвона ад жывёльнай крыві.

Бачыў часта і таго чалавека, які кожны дзень прыходзіў у лес, заўсёды насіў за плячыма стрэльбу, але і ён ніколі не рабіў грому — ні летам, ні зімой. Звяры не асцерагаліся яго, а Цар дык так асмялеў, што падыходзіў блізка і браў ласунак з рук.

Паласацік збег з пагорка. Па сваёй сцяжыне спусціўся да вады. Наталіўшы смагу, зноў падняў галаву — па-ранейшаму было ціха.

Дарога ляжала праз балотца, потым ішла густым верасоўнікам, дзе заўсёды расло шмат грыбоў і ён карміўся імі. Тут і Рыжуха шастае, з ёю ён жыве ў згодзе, пасябравалі нават — калі быў час, дурэлі разам, ён хаваўся ад яе, а яна скакала з дрэва на дрэва, яго даганяючы, потым ляцела прама на яго і сядала на спіну.

Вось і дарога...

Яе Паласацік заўсёды праходзіў асцярожна. Спачатку доўга ляжаў у кустах, прыслухоўваўся — ці не рухаецца машына са смярдзючым дымам, ці не ідзе дарогай чалавек. Падбег да дарогі, спыніўся — нешта зноў насцярожыла. На дарозе пахла чалавекам і яго крывёю, а самога бачна не было. Усё ж асмеліўся, пачаў красціся да купкі з перасохлай папараці. Разгроб лапай — і ўбачыў, пазнаў чалавека. Твар у яго быў скрываўлены, апухлы. Чалавек застагнаў, але не расплюшчваў вачэй.

Барсук запрацаваў лапамі...

Міхалап пачуў, як нехта фыркнуў, засоп над вухам і лізнуў па шчацэ. «Сабака? Знайшоў мяне? Не чуў жа, як я падаўся ў лес...»

Ён паварушыўся, паспрабаваў сесці — асцярожна, перасільваючы боль і немач, і тады ж зразумеў, што будзе жыць.

Падняўся ён не скора. І не ў тым месцы, дзе ляжаў, а падпоўзшы да высокай хвоі — упёрся ў яе спіной. Устаў, учапіўся рукамі ў шурпатую дзеравіну.

«Як жа гэта, ёлкі-маталкі! — падумаў з прыкрасцю, дакараў, што так неабдумана палез на ражон — як на згубу. — І навошта так блізка падпусціў да сябе?»

Паспрабаваў ісці, але адразу падкасіліся ногі, і ён упаў на ігліцу. Страціў прытомнасць ад болю.

Ачуўся няскора. Ляжаў на зямлі, набіраўся сіл, думаў, як выбрацца з бяды.

Неяк увечары, пасля непасільнай работы ў каменяломні, ледзьве дацягнуўшыся да мулкіх нар, Мікіта Ладуцька адчуў, што яго пачалі пакідаць сілы.

Стала раптоўна ўсё абыякавым. Хіліла да сну. Нехта з'едліва шаптаў над вухам: «Ну якога д'ябла ты працівішся, траціш сілы, на нешта маеш надзею?

Заўтра-паслязаўтра адправяць у крэматорый, і ўсё знікне для цябе назаўсёды... Адсюль ніхто жывым не выходзіць».

— Што з табой? — нахіліўся над ім Панас Галушка. — Ты на сябе не падобны, Мікіта.

З Панасам яны былі ў адным палку. Разам папалі ў акружэнне, разам іх везлі ў Нямеччыну.

— Не ведаю, Панас. Але адчуваю, што мне капцы, — прашаптаў асмяглымі губамі Ладуцька, зажмурыўся, ні рукой, ні нагой не пашавяліўшы — ён не адчуваў іх, яны былі як не яго. — Не жыток, браце, я ўжо...

— Ды ты што, Мікіта, што ты, — зашаптаў адчайна над вухам сябар. — Цярпець трэба, цярпець...

— Бог цярпеў і нам вялеў, так? — крывотліва ўсміхнуўся Ладуцька.

— Трываць і цярпець.

Ладуцька ўздыхнуў, адвярнуўся ад Панаса.

— Баліць што, Мікіта Парфенавіч? — дакрануўся да пляча.

— Не...

— Цярпі, брат. У лагеры ёсць падпольная група. Трэба надзейныя людзі, — шаптаў Панас. — Твая дапамога трэба.

Ён нічога не адказаў. Расплюшчыў вочы. Але ў позірку не было ні цікавасці, ні ўсведамлення пачутага.

— Давай спаць, Панас.

Ад голаду кружыцца галава, рэзь у жываце. Іх завезлі ў кар'ер — нагружаць камянямі ваганеткі. На схіле ўбачыў некалькі каліваў святаянніку і хуценька вырваў яго, запіхаў у кішэню. Мікіта з дзяцінства ведаў, што адвар з яго лечыць страўнік, сцішвае галаўны боль. Але

дзе ў бараку зрабіць той адвар? Рашыў жаваць траву сырой. Яна была горкая і нясмачная. Але ці было саладзей тое жыццё, якое было ў вязняў? Паціху прывык да горычы, і кожны раз, як рабілася цяжка і амаль невыносна, калі даймаў жывот і расколвалася ад болю галава, ён жаваў зеляніну. Траўка памагала, наступала палёгка. Гэтаму ж навучыў і Панаса...

З'явілася кволенькая надзея на сваё выратаванне. Але яна жыла нядоўга. Прыйшла восень. І ганялі іх у такі кар'ер, дзе нічога не расло.

Камендант лагера шалеў з кожным днём усё больш і больш. На яго хударлявым твары гуляла яхідная ўсмешка. На сонцы зырка блішчэла пярэдняя фікса. Казалі, што ў яго цёткі Эдэльтрауд партызаны ў Беларусі забілі сына.

...Уліта, я пішу табе — у які раз!— з таго далёкага цяжкага года. Кожную раніцу роўна ў шэсць гадзін нас зганяюць з нар і выпіхваюць на вуліцу — пастраенне.

Рукі і ногі не адпачылі пасля ўчарашняй работы ў арбайтскамандзе, а тут зноў тое ж самае, невыноснае і пякельнае — работа, работа, работа... А ў мазгах сядзіць і свідруе адна і тая ж думка — есці, есці, есці... Штораніцы — кавалачак хлеба з «гонікам» або нешта накшталт каўбасы, якую немцы завуць «вуршт». Каўбаса як той святаяннік — горкая, не праглынуць. У абед таксама нішчымніца — нейкі мутна-жоўты супчык, калі яго можна так назваць, адвар з сушанай бручкі. І невыносная рэзь у жываце, ад якой нельга ніяк пазбавіцца, не памагаў нават і святаяннік — а мо ён і да гэтага не памагаў, а толькі здавалася?..

Я — ніщто, я — палена, калода, без думак і адчуванняў, ува мне нічога няма, з мяне ўсё павыцягвалі, вырвалі абцугамі, а загналі ў мяне нейкую брыдкую вадкасць.

Чуваць толькі, як цяжка дыхаюць і стогнуць людзі. У кожнага свой боль, свае ўспаміны, свае хваробы, але адно з'ядноўвае нас — лагернае жыццё. Кожную ноч чуваць крыкі. То вязні ратуюцца ад сонных кашмараў, а

сусед мацярыцца на чым свет стаіць, крычыць нехта, што не даюць паспаць. Плач, стогны, крыкі, праклёны...

Вечарам у барак некаторыя не вярнуліся, а ў той вечар крэматорый выпусціў з трубы чорныя воблакі.

Як выжыць? Як выстаяць?

Кожны раз я ўспамінаў пра вас, Уліта. Вы прыходзілі да мяне ў барак, стаялі каля нар і пыталіся, як мне тут. Я адказваў, што нічога, трываю. Як вы? І так мне хораша рабілася тады, як быццам дома пабываў, у нашай Будзе-Казіміраўскай. І тут мяне наведала нечаканая думка — а што, калі я буду кожны вечар пісаць табе, Уліта, пісьмо. Не пісаць, а ў думках расказваць табе пра ўсё, што было са мною за дзень. Ведаю, што нецікавымі будуць мае радкі, нават жудаснымі, але хто мяне можа зразумець, як не ты, мая жонка? Дык добра, Уліта, га? І гэта будзе мая малітва да цябе, бо ты не падвядзеш мяне, чуеш?

— Чую, Мікіта, не падвяду!

Я прыслухаўся і пачуў, як над баракам скуголіў вецер, быццам стараўся сарваць з будыніны дах, каб пазбавіць нас і апошняга — такога-сякога цяпла. Вецер Нямеччыны і той быў супраць нас.

Але я пачуў твой голас. І адразу паверыў у сваё выратаванне. Праз колькі хвілін мяне ўкрыў сон цёплай коўдрай.

Дыктую табе, Уліта, пісьмо ў наступны вечар, калі зняможаныя і змардаваныя мы прыпляліся ў халодны барак. Цэлы дзень дзьмуў сіберны вецер, кідаўся снегам, прадзімаў наскрозь. Ды што там было нас прадзімаць — тонкае адзенне вязня прапускала холад і вецер.

Раскажу табе пра лётчыка, які пакутаваў разам з намі. Збілі яго пад Смаленскам. Лётчык быў вясёлы, сінявокі, любіў расказваць смешныя гісторыі — рэдкімі вечарамі, калі выпадала вольная хвілінка. У яго на грудзях была

татуіроўка — магутны арол трымае ланцужок з зямным шарам.

Жонка начальніка лагера прыдумала завядзёнку — выязджала штораніцы на кані і прагульвалася сярод вязняў. Жонка была статная, нават прыгожая, калі да яе падыходзіла такое слова. Звалі яе Эльза Кох. Нічога ў тым не было дзіўнага, але адна акалічнасць — раз'язджала яна на кані голенькая, як маці нарадзіла. Заўсёды ў руцэ трымала наган. Для чаго? Як толькі хто зіркане ў яе бок, нават мельгам, адразу ў таго страляла.

Яе ахвярамі сталі француз Рэжэ, паляк Франэк, немец Курт і двое нашых хлопцаў з суседняга барака.

І так сталася, што немка сама паклала вока на нашага лётчыка Бар'яша. Ад работы яго вызваліла. У замак да сябе прывяла. Накарміла-напаіла, спаць у свой ложак паклала. Але не глянуў лётчык на беласнежную Эльзу. Сказаў, што ў Расіі ў яго нявеста чакае...

Раз'юшылася Эльза за такую непакорнасць і знявагу. Не зразумела, чаму вязень, якога кожную секунду чакае смерць, адмовіўся ад такога вялікага дарунку.

Потым мы зноў убачылі яе. Зноў гарцавала на кані. Апранутая. У яе была новая сумачка з чалавечай скуры. На ёй добра быў відзён малюнак — арол трымае зямны шар. Такога малюнка не было ні ў кога. Належаў ён Бар'яшу...

Яна ж займела сабе новы занятак — выбірала сабе татуіроўку па целах вязняў. Каб потым зрабіць для сябе і сваіх сяброўак прыгожую сумку. І гора таму, у каго быў малюнак, які магла ўпадабаць Эльза. Але вязень не ведаў тады, што носіць на сабе «пропуск на той свет». Спачатку пад скальпель Эльзінага ўрача, а потым ужо ў крэматорый.

Вось так, Уліта, прабач мне за такія пісьмы. Не дай Бог калі-небудзь іх прачытаць ці пачуць. Але я буду расказваць. Ты ўжо не злуй на мяне.

За акном жудасна і надрыўна скавытала завіруха. Я ж складаю новае пісьмо, чую знізу гугнявую мелодыю Панаса і ўнепрыкметку засынаю. Я выстаю. Я перамагу. У гэтым паможаш мне ты, мая Уліта...

Такія вусныя пісьмы пісаў ён з Бухенвальда.

Вязні здзейснілі смелы план уцёкаў. Шмат загінула сяброў.

Не скора ён дабраўся да сваіх мясцін. Быў удзячны Уліце, што выратавала яго ад немінучай смерці.

Як прыехаў у Спрымачоў, як уведаў пра трагедыю, адразу стаў дзедам Мікітам — пастарэў на паўстагоддзе. Такім стаў за ноч, калі сядзеў на папялішчы роднай вёскі.

Выходзіла так, што пісаў ён пісьмы нежывым, спаленым у агні. Атрымлівалася, што нават нябожчыцай ратавала яна яго ад смерці...

Вось і ўцякаў Ладуцька ад сваіх успамінаў пра Нямеччыну, ратаваўся ад іх у Княжыне і Вятчынцы.

...Мікіта назбіраў пад Яркавым дубам тры кашалі жалудоў. Яны былі пукатыя, важкія, з карычневым адлівам. Ведаў Мікіта, што добрыя дубкі вырастуць у гадавальніку і на лясных пасадках. Яму і Косцік Міхалап наказваў, каб назбіраў і ссыпаў у бочку ў леснічоўцы. Пасля абеду ён наабдзіраў кары з крушыны і паставіў, звязаную ў пукі, на прызбу, каб сушылася.

Ён узяў з сабою нож, сякеру, мінуўшы Яркаў дуб, паклыпаў нацянькі туды, дзе хавалася ў густым голлі пасляабедзеннае сонца.

Хадзіў ён па лесе гадзіны тры...

За нахіленай старой бярозай нехта застагнаў. Стары насцярожыўся, напручваючы слых. Праз момант зноў пачуўся стогн — ціхі, ледзь чутны.

Ён асцярожна пайшоў у той бок. Каля трухлявага пня,

спіной упёршыся ў яго, сядзеў Косцік Міхалап. Побач з ім сядзеў Грай — дык вось чаго яго доўга не было.

— То ты, Косцік? — жахнуўся Ладуцька. — Божачка, што з табой?

— Я, дзед, — прашаптаў ляснік і бездапаможна паваліўся на бок...

Ужо які дзень ліў халодны восеньскі дождж. Пісяжкі на аконным шкле паўзлі бясконца ўніз, наводзілі нуду.

Ложак Міхалапа быў каля самага акна. У кутку стаяла тумбачка, засцеленая газецінай. На тумбачцы некалькі яблыкаў, жменька жоўтых зярнят, слоік з кампотам — прывезла Паліна.

У першы дні, пасля аперацыі, калі яму было зусім блага, Паліна не адыходзіла ад ложка, з лыжачкі карміла — такі быў аслаблы.

— Я яму, выходзіць, дзве ўжо аперацыі зрабіў, — усміхаўся доктар Жыльскі. — Першую — у партызанскім шпіталі, ён умее цярпець, я помню. — Доктар з барадой, у акулярах, твар у зморшчынках, вочы ўважлівыя, а голас мяккі, спагадлівы: — А вы, мілейшая, не хвалюйцеся і слёзы не ліце. Хвораму такое не на папраўку. Вы яму ўсміхайцеся, толькі ўсміхайцеся, чуеце?

— Добра, я пастараюся.

— Пастарайцеся, мілейшая, я вас вельмі прашу. Як вас, дарэчы, зваць-велічаць? — пранікклівы позірк праз шкельцы ўпіўся ў яе ўчэпіста і весела.

— Палінай.

— Дык от так, Палiначка, усмешка і яшчэ раз усмешка, — задаволена засмяяўся. — Гэта для яго галоўнае...

Яна выйшла з кабінета Жыльскага абнадзееная, супакоеная, пахадзіла трохі па вуліцы, а потым ужо да Косціка. На твары ўсмешка, радасна расказвала яму

пра вясковыя навіны.

— Як Сяргейка?

— Анічога. Расце, смяецца, «бу-бу» гаворыць. Гэта ж, ведаеш, заўчора, калі насіла ў сенцы бульбу, напалохаў мяне да паўсмерці. Каб неываліўся з люлькі, я яго на падлозе пакінула. А ён запоўз пад ложак і заснуў. А я не адразу ўцяміла, на вуліцу выбегла, галасіць пачала. Вярнулася, яшчэ раз агледзела і ўбачыла пад ложкам.

Ён усміхаўся, паглядаў на яе, паклаў далонь на яе руку, заплюшчыў вочы.

— Што, Косцік, мо зноў блага табе? — затрывожылася яна.

— Не. Дай папіць чаго.

Паліна падтрымала яго за шыю. Косцік зрабіў колькі глыткоў.

Яна і глядзіць, і баіцца — твару не пазнаць, увесь у сіняках і ранах. Крывападцёкі пажаўцелі, гэтак і на спіне, па ўсім целе...

У палаце некалькі ложкаў. Адзін хворы ляжаў у кутку, пэўна, спаў — адвярнуўся да сцяны. Астатнія выйшлі з палаты.

— Косцічак, я так перапужалася за цябе. Хацела тады ж бегчы да цябе ў бальніцу, але Ладзік не пусціў. Сказаў, што горш зраблю, калі буду стукацца ў дзверы бальніцы. І пагнаў каня ў горад без мяне.

— Правільна зрабіў. Ты на яго не злуй. Усё прайшло. Цяпер буду жыць і пакажу ім, свалачам...

Паліна не вытрымала, слухаючы яго разважанні, нясмела спытала:

— А мо б ты кінуў зусім гэтую дурную работу, га? Баюся я за цябе...

— Ды ты што, Палінка, няўжо ты думаеш, што я спужаўся? Я — спужаўся? — ён паспрабаваў прыўзняцца на локці, сіліўся зазірнуць ёй у вочы.

— Не ты, то я злякалася за цябе. Лес кішыць зладзеямі. У іх сіла, а ў цябе што? Ружжо. І з яго ж ты ніколі не страляеш. А стрэліш, то ў турму сядзеш, дзяцей асіраціш. Хай Жамойда працуе, яго не чапнуць бандыты... — сказала і асеклася: Ладзік прасіў не гаварыць пра гэта.

— А чаго ты Жамойду ўспомніла? — паглядзеў строга, і жонка зразумела, што не зможа схлусіць, прызнаецца.

— Бо і ён у леснікі падаецца.

— Так, дзяла-а, — правёў далонню па ўпалых шчоках, — дзяла, як сажа бяла... Ну і хрэн з ім, з тым Жамчйдам. Тым больш, значыць, я павінен працаваць у лесе.

Глыбока ўздыхнуў, глядзеў у столь. Калі ён падаў у небыццё, калі агнём апякала жывот і спіну — рабілі аперацыю, — ён праклінаў сваю работу і думаў, што больш ніколі не пойдзе ў свой абход, у якім з-за кожнай дзеравіны выглядвала руля бандыцкага абрэза. Яму потым і снілася, як з тых руляў вылятаі кулі. Ён выгінаўся, закрываўся рукой, але свінец ляцеў праменька ў яго. І тады Косцік крычаў на ўсю палату. Медсястра рабіла яму ўкол, і ён сцішваўся, засынаў.

А то здавалася яшчэ. Што стаіць ўпобачкі Вікця, ён, радасны і шчаслівы, мерыцца падняцца — запрашаў хоць трошкі пасядзець. Яна гаварыла яму дакорліва і пяшчотна: «І як жа гэта ты, Косцік, даўся тым бандытам? Вайну прайшоў, не ў такіх перадзелках быў, а тут... Трэба было бабахнуць з усіх ствалоў». Яна гаварыла пра тое, пра што і сам не раз думаў і што яго мучыла.

— Не, Палашка, не кіну я сваёй работы, — Міхалап глядзеў ужо за акно, дзе вісела шэрае сутонне, і дадаў сцвярджальна: — Не-е, Палашка, я тут усё абдумаў-перадумаў... Ходу назад няма.

— Табе рашаць, — нахілілася да яго. — Толькі папраўляйся... Але я ўсё роўна сабе месца не буду знаходзіць, як ты пойдзеш у свой абход.

— На тое ты і долю сабе такую выбрала — быць жонкай лесніка. Так што цярпі, леснікоўна.

— Як-як? Леснікоўна? Ты першы раз так мяне назваў. А хораша, праўда? Добра, буду цярпець, — згаджаецца жонка, усміхаецца шчасліва.

Паліна за апошні час пагладчэла, на шчоках ямачкі. Падбародак і шчокі акруглыя. Не сказаць, што і лянівая, зрання ўпрагаецца ў работу...

Косцік заснуў, і Паліна дала зноў волю слязам. Яна і сама не ведала, чаго плакала — ці то ад радасці, ці ад гора. Калі і было гора, то мінула, прайшло, усё абярнулася вуняка як і добра — Косцік жывы-здаровы, урач сказаў, што і паправіцца хутка.

— Не трэба. Палінка, чуеш, не трэба...

Голас у яго слабы, здаецца, у ім і жыццё невядома як трымаецца. Падбародак востры, такі ж і нос, як дзюба ў дзятла.

— Не буду, усё, — глядзіць ужо за акно, спрабуе зноў усміхацца, выціраючы слёзы, — што, мне ўжо, бабе, і паплакаць нельга, так? — Погляд у яе ўжо светлы, як бы ачышчаны ад змрочных думак, яна ўжо свяцілася спакоем і шчасцем. — Слухай, Косця, а давай я цябе пагалю? — спахопліваецца яна, успомніўшы, што прывезла брытву.

Сказаў сур'ёзна:

— Яшчэ зарэжаш не ўмеючы.

— Я не ўмею? — бровы выгнуліся дугой.

Ён не вытрымлівае, смяецца:

— Жартую. Але заўтра-паслязаўтра прыедзе Жменька,

ён і паголіць мяне. Яму гэта — аць-два, і гатова.

— Ну, як хочаш,— не пакрыўдзілася Паліна.— Заснуў трохі?

— Ага. Кімарнуў. Не было яшчэ Яшка?

— Не, Косцік, а можна я не паеду дадому? З табой застануся? — раптам папрасілася яна нясмела.

Пакруціў адмоўна галавой:

— А дзе ж начаваць будзеш? Тут нельга.

— Нічога. Я ў Жыльскага папрашуся, ён не адмовіць. На калідоры спаць буду. А днём буду каля цябе.

— Ды што ты тут, Паліна, рабіцьмеш? — глядзіць на яе Міхалап, — дома вуняка работы колькі, не перарабіць. Хто ж за цябе паробіць усё? А што я — ляжы, вылежвай бокі, кормяць, пояць, анекдоты мужчыны травяць — сумаваць не даюць.

— Я ж цябе лепш дагледжу, чым санітарка ці сястра, і судна вынесу, і папаю цябе, пакармлю...

— Не дзіця я бездапаможнае, зразумей. Доктар сказаў, што праз пару дзён устану. Так што — уу-га! — бегаць скора буду. Дзед Мікіта заходзіў?

Пасля некаторага маўчання Паліна адказала:

— Забягаў. Наказваў, каб папраўляўся. Сам збіраецца скора наведацца. З Ладзікам.

Яна ўспомніла, як дзед прыходзіў надвячоркам, як доўга супакойваў яе, сварыўся, што плакала. «У цябе ж дзіцё малое, а яно адчувае, што маці блага, і само перажываць пачне. А яму тое ні к чаму, чуеш, ні к чаму...» — гаварыў ён і рабіў грозны выгляд. Ад яго слоў тады і палегла на сэрцы. На развітанне ён выцягнуў з сумкі паўлітровы слоік мёду, падаў: «Во, каб гэта яму завезла, адразу палепшае — на ноч няхай з вадой».

Дзверы расчыніліся — адзін за адным пачалі заходзіць мужчыны. Чалавек з перабінтаванай рукой сеў на свой ложак, вясёла паглядзеў на іх.

— Як тут справы, Канстанцін Мінавіч? Не замучыла жонка?

— А як яго замучыш — ляжыць сабе, байкі расказвае, — Паліна не зразумела жарту.

— Во-во, бабу байкамі карміць, — рагатнуў другі, малога, як Міхалап, росту — бялявы, з кірпатым носам. — Гэтым баба сытая не будзе...

— От выдумляеце, — яна пачырванела, апусціла галаву, — я пра другое хацела сказаць.

— І мы пра другое. Во заставайся тут, не пакрыўдзім, сярод нас і мацакі ёсць, не тое што твой Міхалап. І яму весялей будзе...

— А табе, Рыжык, абы язык пачасаць, не змоўчыш ні хвіліны, — не паварочваючыся да іх, сказаў Міхалап, — баўтун, а, глядзіш, вывеўся...

Мужчыны зарагаталі, падтрымаўшы Косціка:

— От так цябе...

— Ды што я, хацеў жа як лепш. Думаў па-сяброўску памагчы Міхалапу — будавацца скора думаю. А тай бы і дзеравіна лепшая з абходу перапала б.

— Дручка табе бярозавага перапала б, гэта праўда, — гаворыць мужчына з перавязанай рукой.

— А чаму менавіта бярозавага?

— А ён на спіне не ламаецца.

Зноў рогат у палаце, і разам з імі смяецца і Паліна.

Хворыя завялі сваю гамонку, адчапіліся ад Паліны. Набліжаўся час вячэры, і ўсе раз-пораз кідалі позіркі на насценны гадзіннік, што вісеў над дзвярыма.

Дзверы зноў расчыніліся — на парозе стала медсястра Алена.

— Машына прыехала, Паліна.

— Добра, Аленка, я хутка, — сядзела, не рухалася з месца леснікоўна, глядзела на Косціка, чакала яго рашэння.

— Не хвалюйся за мяне, — стаяў на сваім Косцік. — Табе трэба дома быць. Не злуйся...

— А можа...

— Ладуцьку прывітанне перадавай Ладзік хай прыедзе абавязкова — размова ёсць. Бацькам маім скажы, што папраўляюся, што хутка выпішуць — хай не выбіраюцца да мяне.

За акном ужо ссутоньваўся шэры змрок. Вецер не аціх, калываліся асветленыя галіны, і ледзь чутна разпораз дзенькала ў акне шыбка.

— Я перадам кім-небудзь. Вось падымуся скора, тады і паклічу.

Косцік сціснуў яе руку, міргануў, падбадзёрыў:

— Усё будзе добра, не хвалюйся...

Яна адказала кіўком галавы.

Усё, што не трэба было Косціку, паклала ў хатуль. Дайшоўшы да дзвярэй, абярнулася:

— Мужчынкі, хутчэйшага вам выздараўлення!

— Дзякуем, Паліна. За Косціка не хвалюйся, паставім хутка на ногі.

Яна ішла па калідоры і чула, як на вуліцы засігналіла машына. «Нявыцерпка яму, то сядзеў дзесьці, лынды біў, а тут, бач, у спіну падганяе, — нагортвалася невядома чаму крыўда на Яніка, хаця ведае, што ён тут ні пры чым. — Нічога, даедзем, дарога добрая, брадок

толькі ў Вятчынцы праехаць...»

Паліна выйшла на ганак і адразу ўбачыла каля палутаркі Яніка — стаяў і курыў. Чырвоная кропачка то загаралася, то патухала. Не так даўно стаў рабіць на машыне, а гонару ўжо як у бывалага, як у Паўла Шкваркі.

— А, Міхалапіха, — абазваўся ён з цемры, і чырвоная кропка шуснула ўніз, пад ногі,— а я ўжо думаў, што не паедзеш, што застанешся тут, каля Косціка.

— Ты многа, Янік, не думай, урэдна многа думаць. Паехалі. У цябе ж часу няма... — папракнула — знарок гучна і першай села ў кабінку, моцна ляснула дзверцамі.

Але вадзіцель не спяшаўся. Яшчэ крыху патаптаўся ля капота, потым закрыў накрыўку. Няспешна адчыніў дзверцы і сеў побач з Палінай.

Доўга маўчаў, глядзеў у цемру, а потым паставіў нагу на газ.

Карабкоў наведаўся да яго адразу ж, як толькі да Косціка пачалі пускаць наведвальнікаў.

— Як жа гэта ты, браце? — цмокаў языком ляснічы, шчыра перажываў, што так здарылася, — запісаў бы нумар машыны — і ў міліцыю...

— Так яны і павесяць той нумар сапраўдны. Вінаваты я, Андрэй Мартынавіч, — апраўдваўся Косцік, — сам не ведаю, як усё адбылося, па-дурному выйшла...

— Ну, нічога, усё цяпер у мінулым.

— Як там у нас справы, Мартынавіч? І ў вас?

— Усё добра, Косцік. І ў мяне, і ў тваім Княжыне. Я пазней мо забягу, часу цяпер бракуе — пленум райкома.

Ляснічы паставіў на тумбачку дзве бутэлькі сітра,

паклаў некалькі апельсінаў.

Пасля завітаў Тхарэнка з капітанам міліцыі.

І расклалі перад ім некалькі дзесяткаў фатаграфій. Але нікога на ёй ён не пазнаў.

Помніўся Вікці выразна чаромхавы водар, вечаровая ціша, Касцікаў шэпт. Помнілася яго дыханне і гарачыня нясмелых губ... Колькі ў Вятчынку сплыло з тае пары вады, колькі разоў адцвітала чаромха, ападала долу белымі пялёсткамі — як дарогу сцяліла для іх. Ды стапталі нагамі тую бель, здратавалі, перамяшалі з граззю пялёсткавую сцежку. І вінавата толькі сама, ніхто іншы...

Забыцца б даўно пара, выкінуць усё з галавы і не сарамаціцца. Але не магла. Песціла ў сваіх думках сустрэчу, каб выгаварыцца перад ім, паспавядацца, ачысціць сваю душу ад болю і вінаватасці... Здавалася б, пасля гэтага і жыць стала б лягчэй, і сэрца не тачылі б трывога, вінаватасць і сум.

Як здарылася бяда з Косцікам у лесе, да Ладуцька найперш прыбегла. Дзед супакоіў:

— Будзе жыць, калюх-калюха... А бандытаў шукаюць.

Дачулася, што Міхалап пачаў хадзіць, абрадавалася. Жамойдзе сказала, што быццам бы зацяжарнела, што жывот баліць — да ўрачоў паказацца трэба. Яна была гатова пайсці на ўсё, трываць больш не магла — збалелася сэрца па Косціку.

Разам з ёю нечакана намерыўся паехаць і Жамойда. Але Паўло Шкварка, які вёз у леспрамгас дубовыя калодкі і падрадзіўся падвезці Вікцю, запратэставаў — у кабінцы ўтрох не паложана. Жамойда хмыкнуў, крутануў незадаволена галавой, громка мацюгнуўся.

— Ладна, едзь. Назад позна вернешся? — пацікавіўся ў Шкваркі.

— А ты мне не ўказ. Калі трэба будзе, тады і прыеду, —

сказаў як адрэзаў Паўло, і ў яго было сваё зло на Жамойду, як і ў многіх спрымачоўцаў: цётку нізавошта ў турму адправіў. — Заўтра к вечару прыеду. А мо і паслязаўтра...

Жамойда толькі плюнуў ад злосці, што не па яго выходзіла, але махнуў рукой.

А Вікця, зразумеўшы Шкварку, весела паглядзела на яго, схіліла галаву, каб не рассмяяцца — дзіўна было ёй бачыць такую злосць Казіміра.

— Лысы з лысым пасварыўся, — засмяяўся Паўло, правёўшы даланёй па галаве, — ну няхай ты Жамойду кучары павырывала, а хто ж мне?

У Шкваркі быў добры настрой, ён і Вікцю хацеў падвесяліць.

— Значыць, на чужых падушках выцер...

— Няма чужых падушак, Вікця. З жанчынамі мне не пашанцавала.

Голас у Паўла змяніўся, стаў глухі, ніколі так з ёю не гаварыў.

— Чаму ж так, Павал?

— Асколак ад міны папаў у галоўнае месца. Хай бы руку адсек, нагу, дык туды пацэліў... І смешна, і горка.

Вікцю апякло прызнанне. А ў вёсцы ўсе ламалі галовы — чаму Шкварка не жэніцца, на дзяўчат не глядзіць. Ёй прызнаўся, ведае, што па вёсцы не панясе плёткі разносіць. Яна шчыра пашкадавала яго, уздыхнула.

Прыехаўшы ў райцэнтр, спытаў, калі забраць назад. Яна здзіўлена і абрадавана паглядзела на хлопца, перапытала:

— А калі сама позна, Павал, хіба чакаць будзеш?

— Буду, — адказаў ціха, не глядзеў на яе. — Раз трэба,

то пачакаю.

— А калі сёння не ўпраўлюся, а паеду толькі заўтра?

— Зразумеў. Сёння, значыць, не паедзем. А заўтра ў гадзін дзесяць чакаць буду каля раймага. Л можаш і пазней прыйсці.

— Дзякую, Павал. Харошы ты чалавек. Ніхто не адносіцца ў Спрымачове да мяне так, як ты.

Сказала і адвярнулася. Каб не сустрэцца позіркам. Яшчэ дарогай хацела папытаць, чаму ён так стараецца ёй памагчы, але не асмелілася. Баялася, што прызнаецца ён у нечым такім, што і самой стане няёмка ад пачутага. І не асмелілася.

Эх ты, небарака... Няголены, зблажэлы, цябе ж, братка, не пазнаць — Кашчэй, і ўсё тут. І ў каго ты толькі такі ўдаўся-ўрадзіўся? Бацька ў цябе цвёрдай касці, і матку няўдаліцай не назавеш, а ў самога адкуль такая пастава і рост? Сорам на людзі паказвацца — няўклюдзіна. І дзеці ў цябе, напэўна, такія ж міхалапчыкі будуць — маленькія, дробненькія, як тыя бульбінкі, што ў вайну збіралі, каб пракарміцца...

Косцік глядзеўся ў люстэрка і смяяўся з самога сябе, наводзіў крытыку. І чым больш самаеднічаў, тым больш смех разбіраў, дурная весялосць падступала.

Зайшоў Жыльскі. Сеў побач, на табурэтку, праз шкельцы акулярaў свяціўся шчыры пагляд.

— Як пачуваеш, Міхалап?

— А як у Бога за пазухай, Мікіта Кірылавіч. Але што са мною было? Тое, што мяне як цапамі малацілі, я ведаю. Што левую руку перабілі і нагу пашкодзілі, пра тое здагадваюся, бо ў гіпсе столькі дзён трымалі. Але што рабілі мне ў жываце — парэзаны ўвесь.

— Нічога. Мінавала ўсё. Забывайся на тое.

— Перытаніт, чуў, там нейкі знайшлі. Што за хвароба

такая, цікава?

Жыльскі матаў галавой, жмурыўся, з акна свяціла яркае сонца.

— Ніколі ж, здаецца, і жывот не балеў, а тут... Так, толькі пападзіся да вас, дактароў, дык вы тысячы хвароб знойдзеце... Кажуць, сіраце дык перакіпіць і ў жываце. А ў мяне наадварот: на каго Бог, на таго і людзі, і ўсё-ткі я даў маху, ой даў... Правільна Палатка пра мяне казала, што няма розуму. Праўда, няма...

— Не шкадуй, Косцік. Рабіў ты ўсё правільна. Інакш ты і не мог.

Жыльскі сціснуў губы трубачкай, унурыўся ў сябе.

— У абход бы цяпер, да сваіх гаёў і дуброў, да Яркавага дуба. А як там мае барсукі? Цікава, ці нагулялі тлушчу на зіму, ці не трывожыць іх хто? Вось зразумець не магу — як я выкуліўся з той каляіны. Сам ці хто памог... І міліцыянер не паверыў, калі сказаў, што нейкі звер выграб. Пасмяяўся нават, пэўна, падумаў, што я таво... — Косцік пакруціў пальцам каля скроні, усміхнуўся.

Жыльскі пасядзеў яшчэ нейкі час, пакурыў, пускаючы дым у прачыненае акно, ляпнуў сябе па каленях:

— Ну, што, Канстанцін, пайду я — здаваць дзяжурства трэба. Заўтра наведаюся.

У палаце зноў стала ціха. Міхалап не вытрымаў — падаўся на вуліцу.

Думалася яму светла і мройна. Пражыты нейкі адрэзак часу. За плячыма партызанства, хаця і не здзейсніў нічога гераічнага, за што даюць вялікія ўзнагароды. Але ж медаль заслужыў. Стараўся як мог браць на свае плечы цяжар вайны. Як бралі Ладзік Жменька, Лявон Громаў, Мікіта Ладуцька, Міхал Клімаш, Стась Мілёнак, дзед Ерамей і Жыльскі.

Леснікоўствам ён быў задаволены. Іншага не хацеў. Адзінае, што непакоіла і пазбавіцца ад думак не мог,

гэта Любі-трава. Вікця і памагала яму, калі рэзалі на аперацыйным стале, калі поўз па лесе... Эх, Любі-трава, травачка-зёлачка, думалася яму, пэўна, будзем ісці мы з табой тымі сцяжынамі, якім ніколі не перакрыжавацца... Хаця ж будзем ісці ў адзін бок. І паасобку будзем несці свой боль, сваю нуду і тайну. З-за гэтага я не раз буду крыўдзіць Палашку, яна і не будзе здагадвацца, з-за чаго. А мо і здагадаецца.

Па вуліцы прагрукацела падвода — нібы па спрымачоўскім мосце праз Лабасова, нехта нецярпліва сцебануў пугай каня, падагнаў гучным «но-о! — ну, акурат як Ладзік. Пасля праехала грузавая машына, і вадзіцель некаму пасігналіў.

Штосьці зрушылася ў яго душы, пераламалася на лепшае, і ён цяпер на жыццё глядзеў крыху інакш, іншымі вачыма. Нездарма ляснічы Карабкоў казаў яму, што ў воблаках лётаў. Як і Паліна гаварыла. Найперш неабходна надацца да Карабкова — папрасіць лесу на хату. Пагэтаму да гэтага трэба з Ладзікам параіцца, мо падкажа што. Хата трэба. А то з Палінай стукаешся азадкамі, аж сорамна. Жонка, праўда, маўчыць. Але што ёй гаварыць, і так зразумела, што рабіць нешта трэба. А ляснічы не адмовіць...

На плошчы, непадалёк ад бальніцы, загаварыла радыё. На ўвесь раённы цэнтр звінелі песні, прысвечаныя правадыру Сталіну.

Пой, земля, сверкай цветами
В этот гордый, светлый час!..
Слово Сталина меж нами,
Воля сталинская в нас!
Все вперед, полком единым
Большевистский строй идет.
Летом сталинским, орлиным
Мудрый вождь страну ведет...

Зашамацелі кусты вербніцу — нехта прадзіраўся скрозь іх.

— Казалі, што тут дзесьці, — пачуўся вясёлы Ладзікаў

голас. А ўбачыў, як не крыкнуў: — Ды тут ён, Мікіта Парфенавіч! Ну, страчай, браце, гасцей! — Ладзік шырока раскінуў рукі — асцярожна абхапіў за плечы. Схаваўся, што і з міліцыяй не знойдзеш. Во што значыць лясны вепр — так і цягне ў гушчарняк.

Абняліся, паціскалі адзін аднаго. Затым Ладуцька абняў Міхалапа, у вочы зазірнуў, заўсміхаўся радасна. Побач скакаў Грай, радаваўся сустрэчы.

Ладзік быў у тым самым касцюме, што і на вяселлі, у хромавіках — бліскучых і гармонікам сплюснутых, у сарочцы наросхрыст, у фуражцы-шасціклінцы. Вочы неспакойныя, мітусіўся, быццам муляла што. Косцік не звярнуў на тое ўвагі.

Гаварыў найбольш Жменька. Расказваў пра ўсе навіны, што былі ў Спрымачове — як быццам баяўся спыніцца і зрабіць пярэдых. Гаварыў найбольш пра вясёлае, пры гэтым і сам смяяўся, матляючы галавой. Ды нешта не спадабалася Косціку ў яго паводзінах, нейкую насцярожыпку адчуў.

— Падкавалі троху, Кастусь? — Ладуцька перабіў Ладзіка.

— Ага. Каб не вы, капцы мне былі б там...

— То Грай цябе знайшоў.

Міхалап гладзіў сабаку, часаў за вухам.

— Дзед Мікіта, я ўсё думаю — хто мяне з каляіны выграб?

Ладуцька паціснуў плячыма, плямкнуў губамі:

— Я і сам, братка, даўмецца не магу. Міліцыя вазіла вадзіцеля на тое месца. Пацвердзіў, што цябе закопваў кульгавы. Не ведаю, калюх-калюха. Сабака — не сабака і як быццам не янот. А мо барсук, га?

Косцік крутануў галавой:

— Барсук?.. Не падобна, каб ён, ды і далекавата яны жывуць ад таго месца. Ну й дзяла...

— Як сажа бяла, — падхапіў Жменька.

— А мо і другое. Там жа балота побач. А ў ім, я ведаю, чэрці водзяцца. Вось нехта з іх, рагаценькі такі, і памог табе — не захацеў губіць тваю душу...

Дзед гаварыў сур'ёзна, толькі мірганууў Ладзіку.

— Ну, Мікіта Парфенавіч, на дасі засумаваць, — смяяўся Міхалап.

— А навошта сумаваць? Весяліцца трэба — жывы, папраўляешся. Таму мы тут з сабой прыхапілі... — Ладуцька засунуў руку ў сумку, выцягнуў адтуль бутэльку, некалькі гуркоў, нарэзанага скрылікамі мяса. Ладзік дастаў шклянкі: — Па кроплі за выздараўленне.

— Я не ведаю, ці можна мне, — Косцік паглядзеў на дзеда.

Ладзік найграна пакрыўдзіўся:

— А мы, таварыш Міхалап, да цябе не напіцца прыехалі. Мы за цябе хочам выпіць. За тваё здароўе.

У Косціка ад глытка закружылася галава. Стала хораша на душы ад таго, што ў яго ёсць такія сябры, што яны не забыліся пра яго, прыехалі праведаць. І ён абняў іх, уздыхнуў расчулена:

— Здорава, што вы да мяне прыехалі. Ай як добра!

І ў той самы момант, як прыняў рукі, падалося, што нехта пільна глядзіць на яго. Міжволі павярнуў галаву. Быць такога не магло — на яго, стоячы за плотам, паглядала Вікця, ён выразна бачыў яе вочы, прыгожы заклапочаны твар. На ёй была квяцістая хустка. Яна спрабавала ўсміхнуцца, нібы клікала да сябе. Потым нахмурылася, бы шкадавала, што ён не адзін, з мужчынамі, якія яе ведаюць. Махнула яму рукой і раптоўна знікла, бы растварылася...

Нейкая сіла падштурхнула Міхалапа з лаўкі. Пачыкільгаў хуценька да плота. Абагнуў клумбу з даўно завялымі кветкамі. Перагнуўся, глянуў у адзін бок вуліцы, у другі — яе не было. Як прыснілася ўсё роўна.

— Косцік, ты каго там выглядваеш? — крыкнуў з лаўкі Жменька. — Мо маладзіцу тут чакаеш, а мы перашкодзілі?

Назад клыпаў павольна, раз-пораз аглядваўся, верыў і не верыў, што бачыў яе. ён прыкульгаў, сеў зноў між іх, ціха папрасіў:

— Капні, дзед, яшчэ пару кропель. Смыліць нешта ўсярэдзіне, спасу няма.

Дзед са здзіўленнем выканаў яго просьбу, не забыўшыся і пра сябе з Ладзікам.

Хацеў пагаварыць са Жменькам пра хату, каб майстроў харошых напытаў, але нешта замінала, перадумаў. І пасля, развітаўшыся са сваімі гасцямі, зноў падумаў — чаму ў Жменькавых вачах праглядваўся сум і маркота.

Правёў іх да варот бальніцы і вярнуўся зноў да лаўкі. Усё чакаў: вось-вось з'явіцца зноў Любі-трава...

Міхалап чакаў яе да таго часу, пакуль не пачало сутоньвацца неба — усё яшчэ песціў у сабе тайную надзею.

Вікці не было.

Яна стаяла каля плота раніцай: пэўна, ведала, што будзе чакаць. Павіталася, нечага сталі мокрымі вочы, а праглядвала радасць.

— Я ўчора прыходзіла, ды ў цябе дзед з Ладзікам сядзелі, — як апраўдвалася, гаварыла жанчына. — Зблажэў як...

— Вікця, тут ёсць лавачка, пасядзім.

— Не, Косцік, то я ўчора мела час. А цяпер мяне

машына каля крамы чакае. Я радая, што ўсё абышлося.

— Толькі ты мне памагла выжыць, Вікця. Толькі ты...

— Праўда, Косцік? — яна наблізілася да яго блізка-блізка, абняла за шыю, пацалавала ў губы моцна і парывіста.— Дзякуй за такія словы. Яны і мяне ажывілі...

Яна пабегла адразу, абярнулася, скрушна прамовіла:

— Косцік, прабач, што скажу. Мо ад мяне не так будзе балюча. Яны, напэўна, не сказалі табе. Ладзікаў Лёнік загінуў.

— Калі, Вікця?

— Заўчора пахавалі. Міну нейкую разбіралі. Прабач, ён твой сябра, таму і сказала. Не гневайся...

«Не сказаў, не намякнуў, смяяўся, радаваўся, што я вылузаўся з лап смерці. А ў самога што было на душы...»

Сціснулася сэрца, запякло ў вочы. І ён не бачыў, як па вуліцы спяшалася да магазіна Любі-трава...

Косцік выпісаўся з бальніцы перад Новым годам. Ладзік прывёз яго на санях, прыхапіўшы кажух,— пяклі лютыя маразы.

Праз два гады адбудаваўся Жамойда. Спрымачоўцы не ўдзельнічалі ў талацэ, ён наняў будаўнікоў аднекуль з-пад Турава. Добра карміў і паіў іх, але заплаціў не тую цану, на якую дамаўляліся.

— Каб у тваёй хаце мышы не вяліся, — пажадалі, пажартаваўшы, цеслі і, насунуўшы шапкі на патыліцы, падаліся дадому. — А ў нас каб кішэні дзірак не мелі...

Не ведаў Жамойда, што яны паслалі яму самы страшны праклён, які існаваў на Тураўшчыне. Пра мышэй яно так выходзіла — калі ў селішчы нічога, то і мышам чаму весціся? Яны зычылі яму, каб у хаце не было ладу і

шчасця.

Ладуцька ляпіў з гліны смешных звяркоў і людзей. Палешукі ў яго выходзілі з гумарынкай, хітраватыя. Спрымачоўцы пазнавалі ў асобных фігурках то бабу Настазю, то Чыкана з Чыканіхаю... Сам ганчар не мяняўся, быў смешны і адначасна дзікаваты, часам і нелюдзімы, як вепр лясны.

Настазя хварэла, на абразы малілася, прасіла Бога, каб забраў да сябе.

Пад вясну, калі пачаў чарнець снег, калі пачалі наліваца сокам клёны, раптоўна памёр стары Міна. Вечарам лёг спаць, а раніцай не ўстаў. Маці яшчэ сварыцца пачала на яго, што залежвацца стаў апошнім часам, што карове пара даваць сена...

Стары не абзываўся. Антоля падышла да ложка, смехам папыталася, мо чарачку гаспадар захацеў.

Калі ж убачыла, што Міна няўцямна глядзеў у столь, да твару дакранулася — і загаласіла.

Ладуцька прыйшоў да Косціка, сказаў анямеламу ад гора:

— Пайшлі труну ў мяне на гарышчы забярэш. Міна для сябе і рабіў яе. З восені ведаў, колькі яму засталося. Калюх-калюха... на два бокі...

Восенню не стала і маці.

Так і не пабудаваўся Міхалап. Застаўся жыць у бацькоўскай хаце, да якой прывыкла Паліна і таму не настойвала на новай.

Потым нарадзіўся Стась...

Паліна з Вікцяй не сварыліся, але і не сябравалі.

Колькі разоў імкнулася Паліна зайсці да яе ў хату— збіралася прыгожы ўзор перазняць. Ды ці то няўпраўка была, ці забывалася. Ды і на вышыванне тое з кожным

днём часу бракавала ўсё больш і больш.

Вікці здавалася, што Паліна яе недалюблівала, бо ў яе позірку ніколі не бачыла шчырай зацікаўленасці ці радасці.

Не стаўшы жонкай Міхалапа, жыла яна ў ягоным сэрцы. І сустрэч-спатканняў не было, не міlаваліся, не цалаваліся.

Ідучы з поля, Паліна намерылася ўсё ж зайсці да Вікці. Кашэль зняла з пляча, каля веснік паставіла. Убачыла Вікцю ў агародзе.

Падаў голас сабака, але гаспадыня супакоіла яго адным воклічам.

— Дзень добры табе, — спынілася каля Вікці, аглядала двор — ніштавата ўсё выглядала, акуратна, пагаспадарску: і агарод дагледжаны, і двор, усюды чысценька падмецена. — Ішла паўз хату, успомніла, што зайсці трэба.

— То і добра, — абрадавалася Вікця, зачапіла капаніцу на плот, адчыніла дзверы ў хату. — Праходзь, Паліна...

І ў хаце такі ж парадак — і посуд складзены на стале, і ложкі акуратна засцелены.

— Рэдка хто ў мяне бывае. Як заклятая я ў Спрымачове.

— Як у цябе чысценька, — не ўтрымалася, пахваліла, аглядаючы ўсё, са сваёй хатай параўноўвала — у яе не так, на многія дробязі не звяртала ўвагі...

— Ды якая то чысціня. Проста навяла невялічкі парадак, бо запусціла ўсё, — аднеквалася гаспадыня. — Будзе ў цябе хата, і табе захочацца давесці ўсё да ладу.

— А нам і ў старой добра. Хіба прыбудоўку Косцік зробіць — кухню.

Узоры былі ў шуфлядзе шафы. Там жа і папера, капірка.

— На во, выбірай, што спадабаецца.

— Ого колькі ў цябе іх! — шчыра падзівілася Паліна — не адводзіла вачэй ад намаляваных кветак.

Села за стол. Рукі ў Паліны моцныя, але рэдка трымалі аловак, грудзі — абаперлася аб стол, перашкаджаюць геразнімаць. Вікця зайздросціла яе здароўю і сіле. Твар гладкі, без ніводнай маршчынкі, хаця, ведала Вікця, яна асаблівa і не даглядала сябе.

— Вось гэты — для кофты, тое — для спадніцы.

— А вось гэтая?

— Для чаго хочаш.

— Тады дай я вось гэтую перазніму — наравіцца вельмі.

Вікця паклала на стол аловак, падала паперу. І ўвесь час, як размаўляла, услухоўвалася ў голас госці, прыкмячала пагляд — ці не трымае чаго за душой, ці гаворыць шчыра. І не заўважыла ніякай падробкі, Паліна цёпла глядзела на яе і гаварыла мякка, даверліва. Вікця нават здзівілася, колькі ў ёй непасрэднасці і прастаты.

— Ой, Вікця, штось у мяне не выходзіць, — у голасе вінаватасць і няёмкасць за няўмельства.

У Вікці атрымлівалася акуратна і хутка, як гуляючы. Паліна з захапленнем сачыла, як спраўна ходзіць у яе аловак — і зазубрынкі выводзіць на лісточках, і тонкія, амаль нябачныя лініі. Во, цяпер і ў яе будуць прыгожыя ўзоры, яна іх некалі вышые на сваіх файных абновах...

— Што яшчэ перазняць?

— Во гэтую, і во...

Захапіліся, затлуміліся, не заўважылі, як і час праляцеў. У спальні заплакаў сын. Вікця адразу памкнулася туды, вынесла яго на святло, пачала карміць.

— Як назвала?

— Валікам.

Паліна заканчвала ўжо сама. Заставалася ўсяго дзве кветкі.

— Вікця, папытаць хачу, Што ў войну було паміж Косцікам і Жамойдам? Мо ведаеш...

Вікця маўчала, збіралася з думкамі. Глядзела на малога, які заўзята смактаў з грудзей малако, аж балела.

— А хто іх ведае. Мой не расказвае, не любіць успамінаць — а што ўспамінаць? Як паліцаем быў?

— Любіш Жамойду?

Паліне, мусіць, нешта муляла, не давала спакою — гэта Вікця адчула, здагадалася.

— А Косціка ты... любіла?

«Во, дабралася і да галоўнага, дзеля чаго і прыйшла да мяне, — падумала, але ў душы была спакойнасць і ціхая затоенасць. — Значыць, ёй душа баліць. Прыйшла, каб зняць цяжар...»

— Ды як табе сказаць, Палінка. Ат, якая там любоў. Пацалаваліся разоў колькі ля веснікаў. І ўсе любошчы.

— А мне ўвесь час здавалася, што Косцік да цябе заляцаўся.

Вікця ўздыхнула, паправіла на каленях немаўля:

— Як хварэла, маці папрасіла, каб Жыльнага ў вёску прывёў. Ды не выпала неяк... Косцік у вольніцу прыходзіў. Вось і ўсе нашы спатканкі.

— А чаго ён цябе не ўзяў? Ты ж прыгажэйшая за мяне.

Паліна, відаць было, задавала апошняе пытанне, каб не пакінуць ніякіх сумненняў.

— Я не схацела. Жамойду выбрала. Ат, што было, тое сплыло. У вас хоць усё добра?

— Добра.

— Ну і слава Богу.

Вікця пакарміла сына, паклала зноў у люльку. Падышла да стала, нахілілася, на локці абаперлася. Паліна толькі цяпер убачыла на шыі карычневыя каралі, пахваліла:

— Прыгожыя якія.

— Да канца перазняла? — адвяла гаспадыня гаворку ў ранейшае рэчышча. — Яшчэ будзеш?

— Неа. Мо ў цябе, Вікця, якія ніткі мулінэ непатрэбныя ёсцека? — папыталася госця. — Усё не выберуся ў Еньск з'ездзіць ды купіць. Ездзіў Іцко, на караўкі даваў, ды я празявала.

— А якія трэба?

— Зялёных і карычневых. Мо трошкі жоўтых...

Яна паставіла на стол каробачку.

— Выбірай. Бяры, колькі трэба. У мяне іх шмат. Яшчэ з дзевак засталіся. У вольніцы некалі накупляў... бацька, там шмат вышывала, там і навучылася. А цяпер і часу таго не хапае, то адно, то другое...

— І ў мяне ж так, продыху няма.

Развіталіся ціха і мірна, нічога не тоячы адна на адну. Вікця правяла яе, зачыніла веснікі, вярнулася ў двор.

Доўга стаяла каля дзвярэй, нешта ўспамінала. Ледзьве не сказанула, што тыя ніткі купіў ёй Косцік, калі яна хварэла. Як і каралі. Ведаў, што яна вышывала. І ўзораў розных прынёс з жаночых часопісаў. Аловак, капірку, тканіну. Дзе ўсё дастаў, яна не ведала, а тады не спытала ад радасці, калі ўбачыла перад сабою такое хараство.

Зірнула ў бок Будкоў — другі рукаў вуліцы, што цягнуўся за рачулкай, што схавалася ў чаратах: сонца асядала на дахі дамоў. З каміноў курыўся дым.

«Пара рыхтаваць вячэру, — падумала абыякава, усё яшчэ думаючы пра госцю, пра размову, якую распачалі. Шчыра пашкадавала: — Чаго ж, дурная, за стол не пасадзіла ды наліўкай не пачаставала? З жанок мо першай і прыйшла яна, Паліна, у хату...»

— Ты чаго ж гэта, у лесе жывучы, хаты сабе паставіць не можаш? Ляснік без хаты, што воз без каня, — не раз гаварыў яму ляснічы Карабкоў.

Тады ж, выпісаўшыся з бальніцы, Міхалап адразу падаўся да старшыні райвыканкома, напісаў заяву на лес.

— Вось даўно б так, а то... — адобрыў ляснічы пазней.

— Няўпраўка была, Андрэй Мартынавіч.

— Хай няўпраўка ў смерці будзе, а не ў нас,— хмурыўся ляснічы, раз-пораз міргаў вокам — ад вайны быў нервовы цік, і тут жа на паперы налажыў сваю рэзалюцыю.

Вікцю Косцік сустрэў проці сваёй хаты — ішла з крамы, трымала ў руках сумку. Твар бялявы, як і сонца не бачыла, косы акуратна прычасаныя, перавязаны стужкай. І зайшлося сэрца салодкім болем.

— Што новага ў цябе, Вікця?

— Нічога, сына гадую.

— Здароўе як?

— Ды нічога, так сабе... Ты як?

— Нармальна.

Разышліся, а ў душы пякельны агонь, які нічым не патушыш, не выкінеш.

Рэдка выпадалі нават і такія, кароткія, сустрэчы. Днямі ён у лесе, у абходзе, а яна бывае там, ды не ведае, у якіх мясцінах. Апошні раз бачыліся ў кіно, непадалёк сядзела з Жамойдам. Кіно паказвалі ў Ладуцькавай хаце — пра Марэсьева...

Косцікаў абход

Ішлі моўчкі, ступалі след у след.

Бацька ішоў позаду, глядзеў пад ногі.

— Цсс... паглянь... — сын насцярожліва падняў руку.

Наперадзе, крокаў за дваццаць ад іх, стаяў сахаты.

Ён важна і ганарліва ўзняў галаву, смешна адтапырыў губу, пагардліва глядзеў наўкола.

Магутныя рогі дакраналіся да ніжніх галін граба, і ён цёрся імі, стрэсваў лісце — як забаўляўся. Побач тапталася малое, не адыходзілася далёка.

— А ён нас зусім і не баіцца, — прамовіў знарок гучна сын, каб праверыць свой довад, — лясны жыхар не скрануўся з месца, нават не зірнуў у іх бок.

Здаволіўшыся, ён адышоў ад дрэва. Упёрся рагамі ў раскідзісты клён — на зямлю абрынуўся лісцяны жоўты дождж. Мусіць, сахатаму такая гульня была даспадобы, бо ён увайшоў у азарт і часаў рогі аб іншыя дрэвы.

— А чаго яму баяцца нас? Што мы яму кепскага зробім? — любаваўся ляснік ласямі, і ў яго святлее твар, як і ў сына. — А дзе ж ласіха, чаго адстала?

— Дзесь затрымалася.

— Ды не, яна ад малога далёка не адыходзіць.

— Ты ведаеш гэтую сям'ю?

— А як жа. Мае старыя знаёмыя. Гэта ж Цар і Царыца. І Царэвіч малы. Бачыў, дзе і нарадзіўся — каля Вятчынкі.

З густога ельніку пачуўся голас ласіхі — працяжны, зазыўны. Ён адказваў спакойны і ўладны голас гаспадара — супакойваў. А потым паказалася і маці — галава ўзнятая, рухалася як бы па прамой лініі, толькі нагамі перабірала...

Падбегла да сахатага, аблізала цялё і толькі тады паглядзела на людзей — абыякава, толькі чмыхнула, выпускаючы з наздрын белую пару.

Добра была бачна поўсць сахатага — колеру цемнаватага, як не чорнага, толькі ногі і галава светлыя, бы прыцярушаныя снегам...

Першай схамянулася ласіха, капытом ударыла зямлю. Павяла галавой па баках і аддала нейкі загад. І ў той жа час лось рушыў наперад, узняў высока раскідзістыя рогі.

Чуваць было, як затрашчалі сухія галіны. Следам пасунулася з малым ласіха...

Пасля іх яшчэ доўга ападала, чапляючыся за голле, жаўталісце, ткала восень сабе стракатую посцілку...

— Як цікава ў тваім лесе! — сказаў узрушана Стась. — Тут сваё жыццё, свае цуды.

— Правільна, сын, я рады, што ты разумееш гэта.

Пад нагамі шабусцела лісце, на яго ападала новае,

спрэс укрывала зямлю.

— Рабіна кажа, што зіма лютай будзе, так?

— Правільна, сын. Шмат яе ў гэтым годзе.

У Княжыце было ціха, як быццам рыхтаваўся бор да свайго зімовага сну.

— Пачакай, сын, прысяду трохі, — папрасіў бацька.

Кепска мо? — устрывожыўся сын, паглядзеў заклапочана на яго.

— Блажыць нешта. Нічога, пройдзе...

Праз нейкі час Косцік устаў, паглядзеў на блакітнае неба.

— Пайшлі, Стась. Адпачыў я. Цяпер — норма. Зноў першы пайшоў сын, пратоптваў бацьку сляды.

Колькі год памочнікам у Карабкова быў Лукашэвіч. Працаваў раней на Віцебшчыне, быццам бы і ляснічым, але пра тое ён ніколі не казаў. Як прыехаў у Спрымачоў, найперш з Жамойдам схаўрусаваўся. І той часта запрашаў яго да сябе — то на чарку, то на скварку.

Мітуслівы, забываў, што гаварыў перад гэтым ці загадваў зрабіць. Любіў чарку. Такім яго ведалі спрымачоўцы. І ўсур'ёз не ўспрымалі.

Аднойчы, набраўшыся каньяку, цалавацца ўжо лезлі адзін да аднаго.

— Як я цябе люблю, Жамойда. Страх... Вось вырасце сын, вывучыцца, у інстытут лясны ўладкую. Вось пабачыш.

Выпілі зноў. Жамойда спытаў хрыплым голасам:

— Лаўрэнавіч, хочаш быць ляснічым?

— Хачу. А як гэта зрабіць? — паглядзеў на Казіміра ўжо цвяроза і сур'ёзна.

— Калі не будзе Карабкова, хто павінен заняць яго месца?

Лукашэвіч крутануў галавой, як бадаўся ўсё роўна:

— Я?

— Вот іменна. Значыць, трэба зрабіць так, каб не было Карабкова.

— А як жа ты гэта зробіш?

— То ўжо мой клопат. І — маўчок.

Лукашэвіч плямкнуў губамі:

— Пра што гаворка...

Косціка блажыла яшчэ з начы — адразу як лёг.

Раніцай адчуў, як пад грудзі падкаціўся даўкі камяк — бы дзічку-паданку зялёную праглынуў ды пракаўтнуць не мог. І цененька звінела ўвушшу. Ноччу ўставаў колькі разоў і піў ваду, але не памагала, даўкасць не праходзіла.

«Няўжо прычапілася, праклятая? Ды не ў пару...»

Косцік крочыў па Княжыце, шукаў таксатараў. З імі работы на цэлы дзень. На момант яму падалося, што праяснела ў галаве, што млоснасць адступіла, пакінула яго.

Зразумеў: не адступіць, бо ўчапілася зладзейка. Прыняў рашэнне — не ісці ў дзялянку. Толькі марокі будзе людзям з ім. А Карабкоў зразумее, чаму падвёў таксатараў...

Паліна ўсё чула, здагадвалася, што зноў Косціка пачала мучыць незразумелая хвароба. Таму калі ён уваліўся ў хату — збялелы, з перакошаным тварам, асабліва не здзівілася, радая была, што вярнуўся, што не ў лесе пераносіў сваю хваробу.

— Прыляж, Косцік.

— Добра, але ты не зважай на мяне... Я сёння, бач... Падчапіла...

Яна абрадавалася, што загаварыў, што ўсё разумее. І раней так было — ні з таго ні з сяго, не баліць нічога, а скручвае так, што і свет не мілы. Так казаў ён пасля пра сваю хваробу.

Напалохалася, як было з ім першы раз. Кідала тады яго ў бяспамяцтве па хаце, калаціла. Скрыгатаў зубамі, біў кулакамі па стале, а то нечакана смяяўся, успамінаў лес, Паласаціка, Рыжуху...

— Кладзіся, Косцік, — узяла яго за руку Паліна, але ён груба адпіхнуў яе, добра, што паспела вывернуцца.

Убачыла, што хвароба толькі пачыналася.

— Дочачка, прыглянь за ім, — папрасіла Паліна, за клямку ўзялася, — я да фельчаркі збегаю...

Галя засталася з бацькам, пашкадавала, што не было Сяргейкі — пайшоў да хлопцаў. Косцік хадзіў па хаце, махаў рукамі, смяяўся, нешта збіраў на падлозе. Як Галінка была малая, аднаго разу ён быў на добрым падпітку — прыйшоў з вяселля, і вось так яго насіла... Значыць, і тады было такое ж, толькі думалі, што ён быў п'яны.

Бацька паглядаў на яе — і не бачыў, вочы былі невідушчыя, чырвоныя, быццам не спаў колькі начэй.

— Я цябе ўсё роўна знайду, — некаму пагражаў бацька, кулаком зноў махаў, і Галіна закрылася рукамі. — Ты не думай, Любі-трава, што так усё проста ў жыцці. Белыя лебедзі ляцелі, ды не на маіх азёрах селі. Чаму, я ў цябе пытаюся? Не скажаш... І я не ведаю. Паласацік ведае, бо я вінаваты перад ім, і мая віна ад вайны ўва мне жыве. Громаў не пасылаў мяне, я сам, бо трэба было Любі-траву ратаваць, каб не засохла... І ты тут, дзед? А я думаў, што ты не прыйдзеш. На суд усе прыйдзем, бо мы аднолькава вінаваты. Усе чыста вінаваты, да аднаго. Яркаў дуб — цар над усімі, і ён будзе гаварыць пра ўсё. І Вятчынка. А ты не хавайся, усё роўна знойдуць, скажуць, што ты, Рэцыдывіст, вінаваты перад чалавекам. І чалавек перад табой таксама.

Галіне хацелася падысці да бацькі, сказаць што-небудзь ласкавае і добрае, каб пачуў, каб перамяніўся, не палохаў яе. Яна дакранулася да рукі, але ён вырваў сваю.

— І я вінаваты, чаму ж не. А толькі мне больш баліць, чымся табе. Не ведаеш? Ну і не трэба. Я ў сабе насіць боль буду. Не хачу, каб і табе балела.

Галя пазірала на бацьку і мо ці не ўпершыню ў жыцці адчула, як яму цяжка... Ён найчасцей маўклівы і задумлівы. Хіба ж адчуеш, чым ён жыве, што яго непакоіць? Цяпер жа ён некаму расказваў пра свае турботы. Як скардзіўся ўсё роўна. На бацьку яна ўжо глядзела не з такім страхам, як перад гэтым. Трывога і страх адступілі. На змену прыйшло разважлівае шкадаванне.

Загрукацела ў сенцах, у хату зайшлі маці, Ладуцька і фельчарка Карабкова. Бацька ж хадзіў па хаце, вёў сваю размову, на людзей не звяртаў увагі.

— Во паглядзіце, Наталля Мікалаеўна, ні з таго ні з сяго...

— Ціха, — перабіла яе Карабкова, крануўшы за плячо.

Ладуцька памкнуўся да Косціка, але жанчына не дазволіла — набрала кубак вады, усыпала туды нейкага белага парашку, пачакала, калі растворыцца. Выбірала момант падступіцца.

— Гэта за Яркавым дубам, недалёчка адсюль, — загаварыў Косцік.

— Я ведаю, — падхапіла размову Наталля Мікалаеўна і падышла да яго, — за Яркавым дубам. Але ж ты піць хацеў. Косцік, на, папі з крынічкі...

Міхалап спыніўся, паглядзеў у бок жанчыны:

— І ты тут, Любі-трава?

— Тут я, тут. Ты вады прасіў, папі.

Ён піў прагна, быццам даўно яго мучыла смага. Дапіў, і кубак выпаў з рук, пакаціўся па падлозе. Яго падняла Галя.

Міхалап падышоў да акна, уздыхнуў. Карабкова паглядзела на Паліну, кіўнула: нічога, цяпер ужо нічога, не хвалюйся, ён пахадзіў яшчэ па хаце, але гаварыў цяпер мала, пачэсваў падбароддзе, успамінаў нешта, пазяхнуў.

— Ты пасцяліла мне ложак, Паліна?

— А як жа, Косцічак, — абрадавалася жонка, пачуўшы яго просьбу — значыць, сапраўды пайшло на лепшае. — Кладзіся...

Не распранаючыся, лёг на ложак. Паклаў галаву на падушку. Засынаючы, усміхаўся, як малое дзіця, якое перад гэтым адчула вялікую радасць.

— Ну, вось і ўсё, — прамовіла Карабкова, зашпільваючы сумку з медыкаментамі, паправіла блакітную касынку на галаве. — Спаць ён будзе тры-чатыры гадзіны. І ўстане здаровы. Нічога страшнага. Жыльскі казаў, што тут нічога парабіць нельга — вынік кантузіі. Ад вайны гэта ў яго...

У лясніцтва Міхалап прыходзіў звычайна а палове восьмай гадзіны. Да гэтага часу Паліна заўжды рыхтавала яму сняданак — абірала бульбу, смажыла на патэльні сала і яйкі, як заўсёды, на стале былі агуркі і капуста, кіслае малако. Сядаў за стол адзін альбо са Стасем, які збіраўся ў школу. Пакуль снедаў, Паліна ладкавала сумку, клала туды абед і ўтыркала бутэльку малака.

— Пара б ужо, Косцік, і пра дровы падумаць, — нагадала жонка, вілачнікам паправіла ў печы чыгуны.— Сама цяпер і нарыхтоўваць.

— Ведаю. Вось упраўлюся з работай у абходзе, са Стасем выберам дзень.

— Доўга ж, аднак, выбіраеш.

У голасе Паліны непрыхаваны папрок, ведала, калі не напомніш загадзя лішні раз, то загалуніцца сваімі клопатамі і апамятаецца хіба летам. Што ўжо і не раз

было. Гэта ж падумаць: жывучы ў лесе і без дроў застацца.

Падняўся ўжо і Стась, выйшаў на кухню, сонна абазваўся да маці:

— Ну чаго прычапілася з дрыўмі, нарыхтуем.

— Так ёй, сын, падкінь, а то зусім мяне заела, — заўсміхаўся бацька, радуючыся падтрымцы.

— Цябе заясі, — Паліна ўжо высыпала бульбу ў цабэрак, паглядзела нязлосна на яго. — Любая піла аб цябе зубы паламае... А ты, зашчытак, чаго стаў? Табе ж у школу пара, мыйся ды снедаць будзеш.

— А хіба я за ноч умазаўся? — жартаваў сын, пазяхаў, корпаўся вечарам доўга ў старым прайгравальніку, паяў.— Сёння настаўніца дазволіла на першыя два ўрокі не прыходзіць.

— А чаго ж гэта табе такая прывілея? — маці адарвалася ад работы, разагнулася.

— Таго, што першы — чарчэнне. А я ўжо здаў чарцяжоў на некалькі ўрокаў. Другі ўрок фізкультуры. Дык я ж бегаю хутчэй за ўсіх у школе. А фізкультура і так кожны дзень — сем кіламетраў туды і назад.

— Бач ты, як аб'ясніў, — кіўнула задаволена маці, яе радавала, што сын вучыцца няблага, што дома памагае.

Косцік дапіў малако, устаў з-за стала.

— Доўга сёння будзеш?

— Не ведаю. Райзаг за дрыўмі прыедзе. А што?

— На ферме няўпраўка. Мо пасобіў бы. Галя занятая...

— Пабачу, мо і раней прыйду.

Косцік апрануў фуфайку, насунуў на галаву шапку, начапіў на плячо сумку.

На вуліцы было марозна. У кузні ўжо з раніцы глуха бэхкаў молатам Рыгор Швед. На ферме вуркатаў трактар-кормараздатчык. Пераклікаліся механізатары — разагравалі трактары. Гарачая пара ў іх — возяць на палі арганіку.

Пад кірзачамі парыпваў снег, бы ішоў па капусце. З комінаў хат віліся белыя дымкі, роўненькім струменьчыкам імкнуліся ў неба.

Гарэла святло ў Ладуцькі — з вуліцы было відаць, як ён тэпаў па хаце. На вокны стары ніколі не вешаў фіранак.

Насустрач, падганяючы каня, нехта ехаў у санях.

— Здароў, Косцік! — павітаўся Савось Чыжэўскі.

— Здароў! Калі за дрыўмі прыедзеш?

— Часу ўсё няма, ядры яго качалку. Жонка ўжо шыю перапіліла...

Міхалап усміхнуўся — як і ў яго, на ўсё часу не хапае, усё датачыць да сутак хочацца некалькі гадзін.

У канторы лясніцтва гарэла святло. Праз акно ўбачыў намесніка ляснічага Лукашэвіча. Каля яго сядзеў

Жамойда. Пра нешта гаварылі. Жамойда жэстамі паказваў некуды за спіну, а той ківаў галавой.

Карабкоў адлежваўся ў бальніцы. Зацягала яго пракуратура на свае гутаркі. Нехта напісаў у райком партыі ананімку, што ляснічы шмат прадаў лесу, паклаў сабе ў кішэню тысячы рублёў, што па яго віне загінула драўніна... Здагадваліся, хто напісаў.

Міхалап абабіў ногі ў калідоры, адчыніў дзверы. Усе павярнуліся да яго, як ён зайшоў. Адказалі дружна на яго «дабраніцы». Жамойда толькі зіркануў у яго бок і зноў загаварыў з Лукашэвічам.

На лаўцы пасунуўся Міхал Клімаш, даў месца. Паручкаліся.

— Як жыццё, Міхалап?

— А як у бульбы.

— Як гэта, Косцік? — спытаў Іван Хіял, што сядзеў леваруч, настроіўшыся на вясёлы лад.

— Калі не пасадзяць, то з'ядуць.

Хаця пра «бульбу» ведалі ўсе, рогат быў як упершыню пачулі, ды і намёк зразумелі — Карабкоў яшчэ не вярнуўся.

Міхалап дастаў з кішэні пачак «Прымы», і да яго пацягнулася адразу некалькі рук. Усе папыталіся, дзе дастаў, бо ў краму апошнім часам такіх не прывозілі.

— З Амерыкі прыслалі, — адказаў Косцік, вытрэсваючы цыгарэты па адной — частаваў.

— Хіба што з Амерыкі, бо ў нас пуста. Казаў Сашык, магазіншчык, што нейкія там фонды згарэлі...

— Усё гарыць: лес, фонды, людзі...

Курылі, гаварылі, шызы дымок падымаўся да столі, там завісаў. Колькі разоў на мужчын сварылася бухгалтар Алена Юніцкая, але мужчыны не слухаліся, капцілі штораніцы столь — хоць сякеру вешай пасля іх парады.

— А ў цябе што новага, Міхал? — павярнуўся Міхалап да сябра, адзначыў пра сябе, што той за апошні час змяніўся — пад вачмі пазначыліся ліловыя кругі — месяц адляжаў у бальніцы: застудзіў недзе ныркі, урачы лячылі піеланефрыт.

— Ды так сабе, — і шапнуў на вуха: — Ласі ў маім абходзе аб'явіліся.

— То мае, пэўна, перабеглі да цябе — на мяне засердзіліся.

— Мо і твае. Ды вось бяда — збіраюцца і ад мяне ўцячы.

— Куды?

— На шашлыкі начальству. Дачуўся я, што Жамойда хоча туды з вобласці вялікіх чыноў завезці. Дарогу сабе мосціць на будучае.

Казімір павярнуўся, пад ім рыпнула крэсла.

— Ты што ерунду гародзіш? Няма аб што языкі пачасаць.

— Ерунду? — перапытаў з'едліва Клімаш, зірнуўшы на яго паверх галоў леснікоў. — Ды чулі, як ты запрашаў на ласяціну. Толькі ты гаварыў пра свежыну. А свежынай у цябе і не пахне. Ты і дзень прызначыў канкрэтны — наступны аўторак. Ці, можа, я няпраўду кажу?

— Ты не пра тое пачуў, — адказаў неўпапад Жамойда, у яго перасмыкнуўся твар — зачапілі за жывое. — Вушы мыць трэба.

— Табе дык даўно пара прамыць. І не толькі вушы. Бо як ад удода за вярсту чуваць.

Леснікі рагатнулі, падтрымалі Клімаша, гэтаксама не любілі Жамойду. Ніхто з леснікоў з ім не вадзіў дружбу.

— Ну, вы, — умяшаўся Рыгор Пятровіч, адчуваючы, што наспявала сварка, — счапіліся ўжо. Як дзеці малыя, яй-бо, якіх нельга адных пакінуць дома. Што вы не падзялілі?

— А нам і дзяліць няма чаго, Рыгор Пятровіч. Толькі ласёў яму тых не бачыць, як сваіх нямытых вушэй, — апошнія два словы ён знарок падкрэсліў, націск на іх зрабіў.

— Н-ну, толькі без слоў, — нахмурыўся Лукашэвіч.

— А гэта не мае, а яго словы. І многа на сябе хай не бярэ.

Леснікі адчулі, што памочніку ляснічага не па душы такая размова, не любіў ён сварак, ды і чалавек ён быў помслівы. А за Жамойду, адчувалася, ён стаяў гарой.

— Ну, хопіць, а ты, гэта самае, таксама словы падбірай, — папракнуў Рыгор Пятровіч і Жамойду. — А цяпер пачнём пра справы.

Лукашэвіч падняўся з-за стала, у яго на лоб спадала пасма валасоў, і ён раз за разам папраўляў яе, прыгладжваў. Ён, калі выступаў ці гаварыў з людзьмі, мітусіўся — і ў рухах, і ў словах. Скажа пачатак нейкай думкі, і ў гэты ж час успомніць нешта, усуне рукі ў кішэню і да конюха падасца, нечакана ў яго спытае, ці хапае коням аўса. Потым зноў вернецца, дагаворыць пачатае — бы і не адлучаўся.

Напачатку леснікі не маглі зразумець, як з ім гаварыць, як слухаць, што ўспрымаць усур'ёз, а на што і не звяртаць увагі. Не скора зразумелі...

— Дык вось я пра што хачу сказаць, — кашлянуў Лукашэвіч, паправіў прычоску і паглядзеў у столь, быццам чытаў там напісанае. — Па-ранейшаму кепска ў нас працуюць бензапілы. Ніводная не дацягвае да выпрацоўкі нормы. Міхась Капыткоў і Іван Хіял, чаму так?

— А ланцугі добрыя калі нам выдадуць? — ускочыў Хіял з месца. — Абяцанні ўсё. Вы спачатку забяспечце, а потым патрабуйце.

— Ну-ну, — пакрывіўся Рыгор Пятровіч, — таму мы і адстаём па механізаванай тралёўцы лесу, падводзім лясгас па прарэджванні, прахадных высечках, санітарных...

«Канечне, тут адстанеш, калі няма чым працаваць,— падумаў Міхалап. — Карабкоў неяк жа даставаў — і запчасткі для бензапіл, спецвопратку для леснікоў. А ў гэтага адзін план у галаве. А выгляд робіць, што стараецца...»

— Але я не сказаў бы, што справы ў нас ідуць кепска, — павысіў голас Рыгор Пятровіч, пачасаў кончык носа, ужо больш упэўнена паглядзеў на рабочых і леснікоў. — Хачу сказаць, што аб'ём драўніны, якую мы

нарыхтоўваем, на высечках узрос.

«Во чэша, як па кніжцы чытае», — адзначыў Міхалап.

Што псавала Косціку заўжды настрой, дык гэта тое, што ў высечку адводзіліся пасадкі, якія і не трэба было высякаць. А было, што прызначаліся паўторныя высечкі — без асаблівай патрэбы. Бацька некалі папярэджваў Карабкова, і ён не дапускаў такога глумлення.

— Мы павінны ўлічыць памылкі мінулых гадоў, — заключыў Лукашэвіч, усунуўшы правую руку ў кішэню, другую ўпёр у стол, — каб выйсці з прарыву, мы павінны павысіць прадукцыйнасць працы. Як сказаў на апошнім пленуме Генеральны сакратар партыі таварыш Мікіта Сяргеевіч Хрушчоў, прадукцыйнасць працы сёння — галоўны фактар. Да нас праз месяц-два павінна прыехаць камісія з абласнога ўпраўлення лясной гаспадаркі, каб паглядзець, як у нас вядуцца высечкі, які парадак у лясах. Цікавіцца нашай работай і навуковадаследчы інстытут. Мы даўно павінны займацца лесаўпарадкаваннем, а вось многія леснікі нічога не робяць у гэтым кірунку...

— Цяпер-то ён знойдзе вінаватых, — шапнуў Міхалап.

— Мяне дык першага.

Ляснічы як усё роўна пачуў іх размову, паглядзеў на Міхалапа.

— Канстанцін Мінавіч, вам смешна, а скажыце, колькі шпакоўняў вы зрабілі і павесілі ў лесе?

Міхалап устаў, паглядзеў здзіўлена на Лукашэвіча, паціснуў недаўменна плячыма:

— А я і не збіраюся іх рабіць.

У Лукашэвіча правае брыво рэзка падскочыла ўверх, рука зноў памкнулася да галавы, пяцярнёю прыгладзіў валасы:

— Гэта ж чаму, цікава ведаць?

— Рыгор Пятровіч, з нас жа тыя дзятлы смяяцца будуць, што ў іх работу адымаем. У лесе столькі дуплаў, што хопіць на ўсіх птушак. Справа іншая, што птушак усё меней у лясах. Гінуць ад той жа хіміі, ад меліярацыі, у іншыя лясы перабіраюцца.

— Ты мне жартачкамі не адмахвайся, — пасур'ёзнеў Лукашэвіч, грозна глядзеў на лесніка, — тут справа дзяржаўнай важнасці. Ёсць указанні. Вунь у Жамойды люба глянуць у лесе — і шпакоўні вісяць, і плакаты на дарогах развешаны, і мурашнікі агароджаны...

— Я думаю, што лесу так патрэбны тыя шпакоўні, як Жамойдзе грабянец.

Леснікі зноў зарагаталі. Жамойда скрыгатнуў зубамі.

— Паказуха то ўсё, Рыгор Пятровіч, а не дзяржаўная важнасць. Смехатура. Жамойдзе загадайце, дык ён усе хвоі перафарбуе ў белы колер — і бярозы будуць. Для начальства ён стараецца і для сябе. Але толькі не для лесу.

Леснікі ажывіліся — Косціка панесла. Яго ўжо цягнуў Міхал за крысо фуфайкі, таксама смеючыся, як і ўсе, казаў:

— Сядай, хай яны самі разбіраюцца.

Але Косціка не так ужо лёгка было спыніць, ён упёрся і не слухаў Міхала, а мо і не чуў, як той тузаў яго. На Міхалапа спадылба глядзеў Казімір, цярпліва маўчаў, не ўступаў у спрэчку.

— Ты і лапкі не хочаш здаваць хвойныя, — кінуў галоўны козыр памочнік ляснічага, — а Жамойда даў аж два планы.

— А хоць і дзесяць. Толку-то ніякага.

— Як гэта ніякага? — Рыгор Пятровіч пачаў ужо злавацца — рука да галавы падымалася, то нырала ў кішэню, не рады ўжо быў, што зачапіў лесніка.

— Так, аніякага. Па-першае, глумім лес. Хвоі пасля нашага варварства не скора папpавяцца і пойдуць у рост. — Міхалап гаварыў занепакоена, толькі кашлянуў раз-другі — перасыхала ў горле. — Па-другое, ну няхай трэба хвойная мука. Але ж галінкі трэба адразу і перапрацоўваць, як прывязём з лесу. А так што налучаецца? — Косцік паглядзеў на Лукашэвіча, а пытаўся ва ўсіх, хто сядзеў у пакойчыку. — Суткі, двое, а то і больш ляжаць яны пад плотам. А тое АВМ не спраўляецца — дзень робіць, а тры прастойвае. Мы ж, хлопчыкі, лес губім, і ніхто нам не просціць гэтага.

Было чуваць, як у грубцы гудзела полымя — бухгалтарка штораніцы тапіла, падмяняла сваю маці.

— Ты што, супраць дзяржаўнага плана? — гневаўся ўжо Лукашэвіч, недаўменна паглядаў на ўсіх, як бы клікаў іх у сведкі.

— Кіньце вы, Пятровіч, громкімі словамі кідацца. Я не супраць плана, — аціхаў Міхалап, як быццам зразумеўшы, што перабраў лішку ў спрэчцы. — Але я супраць таго, што і мука з тых лапак ужо не мука, а адна труха. На прачыстках мы можам смела браць, я не спрачаюся, а калі сячэм з-за гэтага здаровую дзеравіну — тут ужо непарадак, дыверсіяй пахне...

— Ну і загнуў, — зморшчыўся Лукашэвіч.

— Правільна кажа Міхалап, — падтрымаў нечакана Васіль Макравец, які баяўся і слова сказаць супраць памочніка ляснічага, за спінамі заўсёды адседжваўся.— Мука мукой, а лес глуміць нельга.

Загулі і астатнія. Міхал кінуў слова, Хіял паціснуў плячыма. Падзадорыў Міхалап леснікоў, і як прарвала што, рукамі замахалі, кожны хацеў выказацца.

— Добра, Міхалап, сядай. Я даўно ведаў, што ты вялікі дэмагог, але што такі — не падазраваў.

— А ён праўду сказаў, Рыгор Пятровіч, — дастаў Клімаш капшук з самасадам.

— Дык жа план, разумееце, пла-ан.

— От і мы кажам, што план. А лесу тое да лямпачкі.

За акном пачынала шарэць. У сінім мроіве праступалі яблыневыя галіны, упіраліся ў акно. Поўз ад цыгарэт дым, а калі пачаў курыць і Клімаш, Косцік закашляўся:

— Ну і табак у цябе, з ног саб'е.

— Алена дасць яму прачухацца.

— І дам, — азвалася бухгалтарка — да гэтага часу сядзела маўкліва ў кутку каля акна. — Учадзець можна. Вы паразыходзіцеся, а як мне тут сядзець? Хоць процівагаз надзявай.

— Затое ні мух табе, ні камароў.

Алена прыезджая. Колькі гадоў назад прыехала з маці і жыла з ёю ў прыбудоўцы лясніцтва. Казалі, што Алена дзесьці з Хабараўска, што ўцякла ад п'яніцы мужа, пакінуўшы яму кватэру. Ездзіў Хіял з грыбамі ў той далёкі горад. На базары разгаварыўся з Аленаю, прыехаў, Карабкову сказаў пра яе. Потым паклікаў жанчыну ў Спрымачоў.

Лукашэвіч дастаў з папкі паперы, перагледзеў іх, чыркануў у адной, у другой — чакаў, калі наступіць цішыня.

— Нагаварыліся?

— Усё, Пятровіч, але сваркі не было, мірам усё абышлося, — усміхаўся Міхалап.

— Мірам, гэта праўда. З вамі пагаворыш мірна. Як у цябе з шышкамі, Міхалап?

Косцік выдаўжыў шыю:

— Есць шышкі. З хлопцамі нанасілі.

— Прывозь на сушку. У цябе, Клімаш?

— Заўтра прывязу.

Зазваніў тэлефон.

— Лукашэвіч слухае.

Узяў паперу, падрыхтаваўся пісаць — уважліва ўслухоўваўся ў трубку.

— Ага, пішу... Таварышы, цішэй, з лясгаса.

Міхалап пацікавіўся ў Міхала:

— Адкуль твае шышкі?

— З-пад Княжына.

— Гэта там, дзе кедры растуць?

— Ага, — Міхал затушыў недакурак, кінуў у сметніцу каля парога, — там штогод бяру.

Кедры саджаў некалі панскі ляснічы. Эксперымент праводзіў. Год назад прыслалі тэхніка — Віктара Батанава. Карабкоў на курорт паехаў, страўнік лячыў. Лукашэвіч нагу падвярнуў, дома сядзеў. За начальства застаўся Батанаў.

Адчуўшы нечаканую ўладу, ганяў ён леснікоў без дай прычыны, як не кожны дзень нарады праводзіў і даваў накачкі. У лес з леснікамі падаўся. У абходзе Косціка, у Княжына, убачыў пашкоджаныя кедры — кара пасохла, па ствалах караеды поўзаюць.

— Чаму тут хворыя дрэвы стаяць? — адразу кінуўся ў крык Батанаў. — Чый гэта абход?

— Мой, Віктар Парфенавіч, — прызнаўся Міхалап, назваўшы хлопца па бацьку — вельмі любіў ён, калі яго так велічалі, нават патрабаваў. Зразумеў Косцік, што той не пазнаў кедраў. — Мой, выходзіць...

— Як гэта вы, вопытны ляснік, дапусцілі такое, што побач з прыгожымі і здаровымі хвоямі стаяць гэтыя, пашкоджаныя і хворыя?

Косцік зрабіў яшчэ больш вінаваты выгляд, зірнуў непрыкметна на Міхала, міргануў, каб маўчаў.

— Ды ўсё часу не было, таварыш Батанаў.

— Я вас навучу працаваць! — строга паабяцаў Віктар. — Гэта ж трэба — у лясніцтве існуе такое разгільдзяйства.

— Карайце, але просьба будзе — не гаварыце толькі ляснічаму, — папрасіў шчыра Косцік, сцішыўшы голас да шэпту, у вочы замілавана паглядаў, — бо ён загадаў мне іх спілаваць яшчэ мінулай вясной. А я ўсё адкладваў, вінаваты, што і казаць...

Косцік як які артыст — распінаўся, прасіў, умольваў, як не ў ногі падаў, каб дараваў тэхнік прамашку.

— Не, вы мяне не ўгаворыце, — сказаў як адрэзаў тэхнік, хмыкнуў незадаволена.

— Віктар Парфенавіч, — зноў зашаптаў Косцік, твар выціраў потны — так стараўся праявіць акцёрскі талент, — я вам за маўчанне барыла самагонкі прынясу.

— Вы мяне яшчэ і падкупіць уздумалі? — крутануўся на месцы Батанаў, з пагардай паглядзеў на лесніка.— А мне гаварылі пра вас як пра самага чэснага і працавітага. А вы, аказваецца...

— Вінаваты, я ж хацеў як лепш...

Батанаў напісаў дакладную, у якой паведамляў, што ў квартале лесніка Міхалзпа растуць хворыя сосны, якія распаўсюджваюць хваробу. І прыпіска была, што пра гэта не раз гаварыў яму, лесніку, Карабкоў. Не пазнаў, выходзіць, кедраў.

Потым прыязджала камісія. Смеху было на ўвесь лясгас.

Праз месяц Батанаў з'ехаў са Спрымачова. А кедры раслі на ўзвышку Княжына, горда выструніўшыся ў неба, стагналі пад вятрамі, але не згіналіся, пелі сваю вольную песню бярозам і дубам...

— Запомніць тыя кедры Батанаў.

— І кедры яго, — адказаў Косцік.

Лукашэвіч скончыў пісаць, падзякаваў, запэўніў:

— Пастараемся, Пятроўна. Думаю, што ўсё будзе добра. Ага, усяго найлепшага.

Трубка легла на бліскучы чорны тэлефон. Рыгор Пятровіч нейкі час глядзеў на яго задумліва і засяроджана, сашчаміў пальцы на стале.

— Ну і загаварыліся мы сёння з вамі як ніколі. Вунь ужо і днець пачало. Так, цяпер апошняе. Брыгада лесарубаў у зборы?

— Ага. Толькі ў адной піле ланцуг паляцеў.

— Са старой зніміце, якую рамантаваць збіраецеся. На пілу сёння каб не меней васемнаццаці кубоў было. Ясна?

— Ды ясна, — расцяжна адказаў за ўсіх Хіял, брыгадзір.

У кантору зайшла Анэля, ціха павіталася, гэпнула на стол важкую паштарскую сумку. Разагнала каля сябе тытунёвы дым, пачала выкладваць газеты і часопісы.

— За тры дні, Пятровіч,— не магла раней. І во пісьмяцо вам. Ад Карабкова.

Анэля выйшла, не зачыняла за сабою дзвярэй.

— Вы пра Карабкова скажыце. Калі ён прыступіць да работы? — Косцік не вытрымаў, зноў палез у спрэчку. — Гэта ж нехта з нас напісаў тую ананімку... Нехта ж хоча заняць яго месца.

— А можа, ты, Міхалап, і напісаў? — заўсміхаўся Казімір, заёрзаў на табурэтцы. — Ты ж любіш справядлівасць, вось і рашыў усё паставіць на месца.

Лукашэвіч нахмурыўся, сагнуў галаву, як што чытаў на стале. Пасур'ёзнеў, кашлянуў у кулак.

— Выходзіць, што я і пісаў. Я ж яго памочнік, — Рыгор Пятровіч прамовіў ціха, ні на кога не гледзячы.

Косцік зразумеў, што гэта адказ яму.

— Карабкоў даўно некаму папярок горла стаіць. Бо не дае разгарнуцца некаторым. Пры ім на ласяціну не прыязджалі б, не выносіць ён лізакаў.

— От прыстаў з той ласяцінай, як кароста да цела, — адвярнуўся да акна Жамойда — не спадабаліся словы Міхалапа.

— Да цябе ўжо даўно прыстала і не толькі кароста,— упікнуў яго Міхалап, не стрымаўся, каб не ўпікнуць, бо Казімір вельмі ж упэўнена трымаў сябе пры Лукашэвічу — пры Карабкове ён далёка ад стала сядзеў. І маўчаў. — Я прапаноўваю вось што: трэба нам напісаць агульнае пісьмо ў райком ці абком партыі. І падпісацца ўсім над ім. Абараніць нам трэба чалавека. Не будзе яго — пастраляюць ліс і баброў на футры лізаблюды, ласі пойдуць на каўбасу высокаму начальству...

Лукашэвіч маўчаў, адчуваў, што яго словы тут лішнія, непатрэбныя. Жамойда насупіўся, вочы схаваў пад калматымі бровамі.

— А што? Правільна кажа Косцік... — нечакана для ўсіх выказаў падтрымку Лукашэвіч, паглядаў на ўсіх. — Я першы падпішуся пад такім пісьмом... А цяпер мы скончым нашы дэбаты, як кажуць. Усім леснікам на нарыхтоўку драўніны. На цэлы тыдзень. У мяне ўсё...

Замітусіліся, загаварылі леснікі.

За акном ужо добра ўднелася — даўно так не заседжваліся.

Сыны

Вікця, адчуўшы, што перастала кідаць у жар, паклікала

да сябе сына.

— То ты ўжо, Валічак, ідзі заўтра ў школу, не адставай у вучобе.

— Табе ўжо лепш? — сын сеў за стол, паглядаў на маці — выглядаў ён ужо па-даросламу, насіў доўгія валасы, якія раз-пораз закідваў назад, на ім была футболка, вочы сур'ёзныя, уважлівыя.

— Ага. Ты толькі бульбачкі адвары звечара, каб я заўтра карову і парсюка пакарміла. Мне ўжо лепш.

—А мо рана яшчэ, дык я застануся. Урокі цяпер лёгкія.

— Не, не, сынок, — не згаджалася маці, — колькі ж можна ляжаць. Ды і баба прыйдзе, паможа.

Сын падпаліў раніцай у печы, паклаўшы яшчэ звечара смалякі пад дубовыя дровы, — яны ўхапіліся адразу полымем. Гаспадар, паснедаўшы, падаўся на работу.

Па сценах скакалі чырвоныя водсветы, яны вырываліся праз акно на агарод — чырванілі на градах снег.

Сын паспеў абабраць бульбу, паставіў варыцца ў гаршчэчку. Вікця ўстала, пахадзіла па хаце, адчула, што вярнулася сіла. Яе радавала, што сын стараецца памагчы ёй, радавала, што расце не беларучкай, не цураецца ніякай работы.

У Асавец хадзіў у школу і Косцікаў Стась — на клас ніжэй за Валіка. Вясной і восенню хлопцы хадзілі ў паасобку, як хто ўпраўляўся. Зімой, калі пачыналіся траскучыя маразы і мялі калючыя завеі, збіраліся купкамі. І абавязкова з «вочай» — бляшанкай на дроце, з дзірачкамі, у якой гарэлі смалякі. Пакруціш колькі разоў, калі згасае, ізноў разгараецца полымя, толькі чорная копаць адлятае. Ваўкоў баяліся, шнырылі яны на дарогах, пераграваліі не раз. Але ратаваў вучняў агонь — шпурнеш у воўчую зграю, у жоўтыя светлячкі, і разбягаюцца шэрыя, падцяўшы хвасты...

Валік падаўся ў школу, у печы выгарала, і жару ўжо не

было. Вікця прычыніла юшку, падмяла ў хаце.

Любіла яна чысціню. Як толькі пабраліся, да сварак даходзіла, калі Казімір з вуліцы пёрся на сярэдзіну хаты ў брудных ботах. Быў ён неахайны.

У сенцах бразнула клямка, рыпнулі дзверы. Ведала — маці. То яна заўсёды вобмацкам шукае клямку.

— То ты паднялася ўжо, доню?

— Колькі ж можна адлежвацца?

Маці паклала на кухонны стол вузельчык, развязала хустку-канаплянку, скінула плюшавую жакетку. Вікця абрадавалася — будзе з кім словам перакінуцца. За час хваробы ніхто і не наведаўся да яе. Акрамя Карабковай, якая прыносіла лякарства.

— Напаю я цябе, дачка, узварам зёлак, — Анэта лагодна заўсміхалася, засвяцілася радасцю — любіла сваю дачку. — Пасля ангіны добра горла прамыеш...

Вада ў чайніку закіпела хутка, і праз хвіліну па хаце паплыў водар маліны, чабору, іван-чая...

— Як летам у Княжына сядно, — Вікця зажмурыла вочы, удыхнула паветра. — Трава там у рост чалавека.

— А яна адтуль, траўка, — села маці на крэсла, чакала, калі настаіцца адвар. — Казаў, што там збіраў.

— Хто — дзед Мікіта?

— Ды не, Косцік.

Нешта ледзь улоўна таўханулася пад грудзьмі, як некалі Валік у жываце, — тоўк-тоўк нагой, але тарганулася вышэй, і яна злавіла сябе на тым, што ёй прыемна чуць пра яго.

Быў час касавіцы. Яна ішла з пакосаў і сустрэла яго — сядзеў пад Яркавым дубам, адпачываў. Акурат стагі склалі мужчыны, яны паехалі коньмі, а Косцік

дабіраўся, як заўсёды, пехам.

— Здароў была, Вікця! — першым павітаўся ён, бо яна і не ўбачыла яго адразу.

— Здароў, Косцік.

— Сядзь адпачні, дадому разам пойдзем...

Яна села на траву, касынку зняла, кофту расшпіліла — было задушна.

І чым больш дражніў пах, тым яскравей паўставала ў яе памяці тое лета. Даўняе, памяткое, са спевам салаўёў, з пахам медуніцы і з незвычайна звонкай цішынёй — адно чулася, як звінелі нейкія званочкі каля іх вушэй. Такой цішыні яна не памятала пазней ніколі, а можа, тая была для іх асаблівая і найбольш памяткая?

Анэта паналівала гарбату ў белыя кубкі.

— Усё жыццё яму прыходзіцца лячыць цябе. То тлушчам барсучыным, то зёлкамі...

Дачка горка ўсміхнулася, згадзілася:

— Так ужо наканавана нам, што паробіш.

Яна і сама ведала пра той тлушч. Дазналася не ад маці. І не ад Косціка. Ладзік ненарокам выдаў тайну. Гаварыў не ёй, а Чыкану ў магазіне, за перагародкай, яе не бачачы, ён спрачаўся, даводзіў, што пры сухотах памагае барсучыны тлушч. Чыкан не згаджаўся. Тады Жменька і сказаў: «А Вікця вунь вылечылася. Косцік забіў двух барсукоў і натапіў тлушчу...»

А Жамойда ноччу пільнаваў партызан. Мог і забіць яго тады.

— Чаго не п'еш больш? Мо блага? — маці перабіла яе думкі.

— Блага, мамо. Ды не ад хваробы. Ад іншага.

Анэта і сама сябе даўно дакарала, што не ўберагла

дачку. Бачыла ж, як надвячоркам пайшоў у хату. Не думала, што тым скончыцца для дачкі. Не любіць яна Жамойду і ніколі не палюбіць. Вунь пра Косціка слоўца сказала, а як успыхнула ўся — твар у жарынках.

— Нічога ўжо не пераменіш, доню. Жыць трэба...

— Апрацівела ўсё. І хата гэтая, і ён... З Косцікам, здаецца, адзін хлеб сухі ела б — і шчасця большага не жадала б.

Апошнія словы былі як прызнанне, як боль свой з сябе выняла, мацеры тайну сваю выдала, не ўтрымалася. Анэта доўга маўчала, глядзела пад ногі, уздыхнула, заплакала:

— То ты ж самая няшчасная, мая дачка. Ой, божухна ты мой, гора ў цябе. І я, дурная, спрыяла гэтаму.

Віцця сядзела на ложку маўклівая, безуважная да ўсяго. Заплюшчыла вочы. Як спала ўсё роўна.

— Эх, доню, доню...

Стась, як толькі прачнуўся, заўважыў у хаце ўрачыстую светласць — хаця была глыбокая ноч. ён кінуўся да акна, уткнуўся носам у халодную шыбіну, і яго апаліла шчымлівая радасць — снег, снег на дварэ!

Ён ціхенька падышоў да ложка, крануўся бацькавага пляча, паўшэптам, каб не пабудзіць Алеся і Галю, паведаміў радасна:

— Тата, снег на вуліцы... Пойдзем у лес?

Косцік прачнуўся, адразу зразумеў, што да чаго, адказаў:

— Пойдзем. Збірайся.

— І Кляксу возьмем?

— Ага.

Ціха сабраліся, ціха пакінулі хату.

Парыпваў снег, рэха гулка адлятала ў марознай цішы. Стась прыслухаўся да заснежанага церушу: толькі мяккая посвістка кацілася па вяршынях сосен.

Неўздалёк выразна абазначыліся сляды мацёрага — кружыў вакол Спрымачова, прынюхваўся.

Бярозы апранулі на сябе срэбныя карункі.

Сосны, абцяжараныя першым снегам, стаялі задуменна і ўрачыста.

Пачыналася свята першага снегу.

Сын упарта тэпаў першы, не згаджаўся ісці следам — ён першы адкрываў тое свята, кіраваў ім, дырыжыраваў. Раз-пораз аглядваўся — цікава, як адчувае сябе бацька? Ці гарыць і ў яго душы такая шчымлівая радасць, як і ў яго, Стася, ці святочны ў яго настрой? А мо ён і не адчувае яго свята, ходзячы штодня па сваіх сцежках.

Косцік ішоў і думаў пра сваё. Позірк у яго асветлены, быццам ачышчаны беллю снегу, задумліва-святочны. Рады Стась за бацьку, што і яго ранішні снег зрабіў нейкім іншым, больш мяккім душой і шчырым, падзіцячы непасрэдным — як зраўняліся ўсё роўна ва ўзросце...

Нагу Стась ставіў упэўнена, цвёрда, як дарослы, які выбраўся ў дарогу на цэлы дзень. І ведаў, што трэба ашчаджаць сілы. За дзягай у яго сякерка, паляўнічы нож.

Сучка насілася ад дрэва да дрэва, нырала ў глыбокі снег, пачуўшы, як пад носам пішчалі мышы-палёўкі. А то цахлела за зайцам, якога ўспарола нечакана пад кустом, і брахала там, пужаючы хіба што цішыню.

Стась ведаў, што яна прыдурваецца, дае выйсце сваёй неўтаймаванасці. А то яна нападала на сапраўдны след, і голас быў ужо іншы, рэдкі і зазыўны. І гнала касога на тое месца, дзе стаяў гаспадар. А ляснік нават і стрэльбы з пляча не здымаў, далоньмі ляскаў, праганяў ад сябе касога. Не разумела Клякса, зноў заганяла вушасціка —

і зноў маўчала стрэльба.

А потым сучка ацішэла, натамілася. І ўжо адбягалася недалёка ад Міхалапаў, прынюхвалася безуважна да снегу, зразумела, што ішлі не на паляванне.

А Стась не пераставаў радавацца марознай раніцы, лясной цішыні. За Вятчынкай падымалася ўжо сонца. Яго яшчэ не было відаць, толькі слабыя водсветы пруціліся ў неба. Першая радасць у сына зменшылася, пацішэла, і Косцік чакаў, калі ён стоміцца і пойдзе за ім — так будзе лягчэй абаім. Але сын упарціўся, сунуўся па снезе, хаця ўжо не з такім імпэтам як напачатку.

— Натаміўся?

— Неа, — пакруціў галавой сын, паглядаў на бацьку, паклікаў Кляксу — знікла некуды, не паказвалася на вочы — рэха вавёркай паскакала па галінах...

— І не змерз?

— Хто ж, ідучы, мерзне? — смяяўся сын і зноў пагукаў сучку.

Дыхалася лёгка, на ўсе грудзі, ад хады стала ўжо горача, і Косцік расшпіліў кажушок. Выяснілася неба, падужэла сонца. Снег пабялеў яшчэ больш, з рафінаднага, напаўеіняга, ператварыўся ў чыста-белы, пераліваўся іскрынкамі пад сонцам — ужо калоў вочы.

— Тата, зірні! — раскрыў здзіўлена вочы Стась, прыставіўшы руку да лба. — Хоць карціну малюй.

Перад імі, на схіле, стаялі дзве бярозкі, бы блізняты. Косы белыя-белыя, звісаюць да каранёў — і вецер яшчэ спаў з грабянцом, не расчэсваў іх, унізе стажок з белай шапкай на вільчыку. Далей вынес высока ў неба шаты магутны дуб — сам сівы, нібы волат-лесавік. На снежным нерушы ніводнага следу. Нават ісці наперад няёмка — ступі і парушыш усё, як разаб'еш неасцярожным рухам нешта крохкае, казачнае...

— А чаго ж не намалюеш?

— Бо не ўмею.

— Дык чаму ж у школе вас тады вучаць? — Косцік спыніўся, глядзеў ужо ўверх — прыглядаўся да сасны: трэба было ўжо даўно пачаць ачыстку лесу ў гэтым квартале, даўно ў начальства рукі не даходзяць. — Толькі ногі топчаш, скажу табе.

— Ды ў нашым класе ніхто не ўмее маляваць, — апраўдваўся сын, не зразумеўшы бацькавага папроку. — Во Сяргей умее маляваць, — не адрываўся ад навакольнага пейзажу, — і ніхто яго гэтаму не вучыў...

— Дык то ж Сяргей і не такі свавольнік, як ты, — глядзеў бацька на сына і ўсміхаўся — бровы сталі белыя, і шапка-аблавушка такая ж — лесавік!

— А-а, — крутануў галавой сын і тут жа нахмурыўся, — бо вы з мамкай Сяргейку больш і любіце.

— А ты хіба не любіш яго? — невядома чаго і спытаў Косцік, зразумеў, што сын нечага раўнуе да старэйшага.

— Люблю.

— А мы вас усіх аднолькава любім — і цябе, і Сяргейку, Галю і Алеся.

Стась маўчаў, нешта абдумваў, паправіў сякерку і пайшоў далей. У вачах не то сум, не то крыўда.

— А ён скора з арміі прыйдзе?

— У наступную восень.

— Доўга яшчэ чакаць.

Косцік ведаў, чаму сын не пайшоў у школу. Яго ўзрушыў першы снег. Ён штогод рабіў з сынам нешта незразумелае. Але гэты снег не першы, бо выпадаў ён і ў лістападзе, а лёг па-сапраўднаму толькі цяпер, на пачатку года.

Кожны год, як выпадаў першы снег, сын прасіўся ў абход, аж нудзіўся. Аднаго разу, ці то не ў чацвёртым класе як вучыўся, Паліна была не ў гуморы і забараніла ісці ў лес — у дзённіку было аж дзве двойкі. Гэта і ўзлавала яе. Стась тады аб'явіў байкот — ні з кім не размаўляў, адмовіўся есці, і як яго ні ўгаворваў старэйшы сын Сяргей, анічога не памагала. А ноччу ён плакаў у сне, трызніў, клікаў некага да сябе, і тады да самай раніцы побач з ім прасядзела Паліна, дакараючы сябе, што так абышлася з хлопцам. Назаўтра сказала Косціку: «Пакрыўдзіла я яго... Нейкі ён чуллівы да ўсяго, душа мяккая».

І пасля таго ўжо ніколі больш не ўмешвалася, не ўшчувала, калі і ўтворыць што.

Косцік спыніўся пад сасной, палез у кішэню, каб дастаць цыгарэты. Пачуў, як Стась абушком ударыў па ствале, хацеў павярнуцца да яго, але тут жа на яго раптоўна асунулася аграмаджаная гурба снегу — уся, што ўчапілася ў галіны, накрыла з галавой.

Заняло дух, і нейкі страх маланкай прабег па целе. Ён спачатку нічога не зразумеў. Потым вылез з гурбы.

— Дзе ты, свавольнік? Шчас здыму папругу і адлупцую, ідзі сюды...

Было ціха. Толькі дробненькія бліскучыя сняжынкі іскрыліся на сонцы, пакрысе ападалі долу. Косцік агледзеўся — сына не было. Не мог жа Стась далёка адбегчыся за такі час. Дзе ён мог схавацца? Забрахала Клякса, бегаючы і скачучы ля Косціка. Таксама не ведала, куды падзеўся Стась.

— Ты дзе, сын? — ужо лагодна спытаў Міхалап, азірнуўшыся туды-сюды — не адгукваўся.

— Стасі-ік! — пагукаў зноў, прадчуваючы нядобрае. — Сы-ын!

Рэха паляцела ў густы белы сасоннік, заблыталася там у нябачнае сіло — зглухла.

— А-аа!.. — як з-пад зямлі данёсся глухі голас, і каля елкі ўспароўся снег, высунулася галава Стася —' уся ў снезе, а сам ён весела смяяўся. Да яго падскочыла Клякса, і сын абняў яе, паваліўся разам у снег. Яны качаліся, падмінаючы адно аднаго.

Ну і штукар, ну і свавола, што з ім рабіцьмеш — гэта ж дадумацца ўтварыць такое. Напачатку Косцік раззлаваўся, думаў ужо і адлупцаваць сына за дурацкую выхадку, так і да інфаркту недалёка, але нечакана для самога сябе разрагатаўся, аж за жывот узяўся.

— Яй-богу, сын, па табе... папруга плача, ой, плача, — паціраў вочы бацька, пашукаў нагамі пачак «Прымы» і запалкі, што выбіў з рук снег, і не знаходзіў. — Я ўжо грэшным дзелам падумаў, што... А, хай яно...

А Стась качаўся з Кляксай па глыбокім снезе — ён смяяўся, а яна гаўкала на яго, стаяла блізка каля твару. Стась кінуў яе ў гурбу і пачаў закідаць снегам. Ёй тое не спадабалася, пачала злавацца, забрахала ўжо са злосцю на Стася — ён аж здзівіўся такой смеласці.

— Ага, атрымаў? — засмяяўся Косцік, гледзячы на іх. — Гэта табе не я, яна жартаў не разумее.

— Няпраўда, яна ўсё разумее, бацька, — не адставаў ад сучкі сын, гроб і гроб на яе снег, усё больш злуючы — яна не нападала, стаяла і брахала, незадаволена, усё больш распаляючыся.

— Перастань, Стась, не злуй яе, — папрасіў гаспадар, убачыўшы, што сын пераступіў мяжу між свавольствам і злосцю.

Бацька калупнуў ботам снег, і паказаўся ражок чырвонага пачка. Знайшліся і запалкі.

І тады ж аціхла Клякса. Быццам пачула загад маўчаць. Перастаў кідацца снегам і Стась, устаў, атросся, выбіў аб калена шапку. Стоячы, пазнімаў адзін за адным валёнкі, павыкідаў з іх снег.

Да яго падышла сучка, вінавата церлася аб нагу, як

мірылася ўсё роўна.

— Ну і падліза, ох, якая падліза, — прамовіў ласкава, абдымаючы сучку, — прабач, я больш так не буду. Я не ведаў, што ты не любіш, калі кідаюць у цябе снегам. Мір, ну?

Яна завіляла хвастом, працяжна заскавытала, тыцкаючыся носам у калені.

— Ну, во, і памірыліся, — зазначыў Косцік, прыкурваючы, з задавальненнем зацягнуўся, пыхнуў дымком.

Сучка рванула з месца, пабегла зноў па сваіх сцежках, перад гэтым пазначыўшы некалькі дрэў.

Выйшлі на прагалак, ярка асветлены сонцам. Ногі тапталі неруш. Прайшлі дубраву з высокімі старымі дубамі. Між іх летам, акрамя мяккай, шаўкавістай травы, нічога не расло — ні дрэўца, ні кусціка: пэўна, не любілі дубы такога суседства. Далей пачыналася нізовінка, а за ёй адразу і быў шлях, да якога і кіравалі бацька з сынам.

Дарогу ім перагарадзілі свежыя санныя сляды — на іх зрэдзь асыпалася снежная пацяруха.

— То Жменька сёння паехаў на балоты — яшчэ цёмначы выбраліся.

— Ну, цяпер маці накорміць сваіх кароў.

— Колькі ж ім галоднымі быць.

Яны прайшлі шляхам, потым збочылі ўлева. Пачаўся квартал бацькавага абходу, куды павінны былі прыехаць машыны па лес.

Косцік ніколі ў абход на машыне не ездзіў, хоць і запрашалі яго. Хіба ўжо надаралася нейкая няўпраўка ці пільная патрэба. І ў слоту, і ў завею адпраўляўся, як казаў ён, на «адзінаццатым нумары»...

Цяпер жа, калі падмерзла, калі лясныя і балотныя сцяжыны скаваў мароз, рушылі ў лясніцтва людзі — прыватнікі і з арганізацый горада, каб забраць дровы ці будаўнічы матэрыял. І Міхалап ведаў, што дзесьці цяпер у лясніцтве аж цэлая чарга ўтварылася з людзей і машын — усе хочуць хутчэй, усім няма калі, і тыцкаюць памочніку ляснічага на подпіс паперы. Косцік уяўляе, як Лукашэвіч, адмахваючыся ад людзей, трошкі заікаючыся, гаворыць усім: «Н-не ўсе адразу, таварышы, усім п-падпішу...» І ў гэты час абавязкова зазвоніць тэлефон, і нехта будзе прыставаць з нейкімі пытаннямі, а ён будзе адказваць звыклымі: «Ага, праз тыдзень пазваніце, тады можна...» А праз тыдзень ён зноў будзе гаварыць тое ж самае і ніколі не скажа праўды.

Карабкоў так не рабіў. Ён усе справы рашаў за паўгадзіны.

Паўз іх праносіліся грузавыя машыны і аўтобусы, абдаючы смярдзючым дымам — прадыхнуць нельга было. Косцік не пераносіў паху бензіну, тым больш дыму ад яго.

Стась абярнуўся:

— А дзе ж Клякса?

— Дагоніць...

Дзе перасякаліся лініі кварталаў, быў пастаўлены афарбаваны слупок. З чатырох бакоў лічбы кварталаў — іх пісаў некалі Сяргей. Тут і была доглядная высечка драўніны. Сюды прыязджалі бензапільшчыкі і рабочыя, валілі лес, крыжавалі яго. Потым складвалі ў метроўкі.

Перад арміяй прыходзіў у лес з пілой і Сяргей — памагаў бацьку.

Па Княжыне паляцеў трубны голас сахатага.

Косцік прыслухаўся, спыніўся:

— Пачакай, сын...

Услухаліся ўдвух. Голас паўтарыўся. Нешта Міхалапу не спадабалася ў тым голасе. Працінала сэрца — скардзіўся на нешта Цар.

— Што гэта, тата? — сын зняў шапку, навастрыў вуха, чуйна лавіў гукі Княжына.

— Не ведаю, сын, хаця б якой бяды не адбылося.

— Якой бяды?

— Цар плача.

— Лось можа плакаць?

— Можа, сын.

Да той мясціны набліжаліся асцярожна, прыглядаючыся пільна да ўсяго, што было наперадзе. Сын яшчэ здалёк заўважыў на снезе чырвоныя плямы і крыкнуў:

— Тата, кроў...

Па ўсёй паляне чалавечыя сляды, крывавыя намаразі. Міхалап прыгледзеўся да слядоў — так, пахадзіў Жамойда, і з ім двое, што прыехалі надоечы.

— Во яны ногі пахавалі. То ж ногі Царыцы і дзіцёнка, — у Стася дрыжэў голас, на вочы наварочваліся слёзы — упершыню ў яго жыцці так жорстка абышліся з тымі звярамі, якіх ён ведаў. — Вунь шалаш, адтуль стралялі...

Стась плакаў, цяжка было гаварыць.

— Тата, хто гэта зрабіў? Хто?

— Не ведаю, сын, мо з горада прыехалі. Браканьеры. Дарога недалёчка адсюль. Перастань, сын, не трэба так убівацца, прашу...

Ён прыціскаў сына да сябе, гладзіў па галаве: не знаходзіў больш слоў, каб суцішыць і суняць боль.

— То Жамойда, ты хлусіш мне.

Косцік не хацеў, каб сын ведаў, хто забіў ласёў. У злабе можа натварыць няведама што.

— Я яго сляды пазнаў. Боты яго, падэшва рабрыстая. І тых, хто да яго прыехаў. Як ішлі ў магазін, я сляды іх бачыў. Я ўжо дарослы, тата...

Стась размазваў слёзы, адышоў ад бацькі.

— Ён жа твой закляты вораг, чаго абараняеш яго?

— Не абараняю. Не падвядзі толькі, сын.

— Не падвяду. Не маленькі. Але ў міліцыю ты заявіш, так?

— Заяўлю.

Сын зноў падышоў да яго, уткнуўся тварам у грудзі. Нічога больш не гаварыў, толькі раз-пораз уздрыгваў, і яго худыя плечыкі то падымаліся, то апускаліся.

— Пайшлі, сын!

На дарозе, калі выйшлі на бальшак, іх дагнаў высокі «КрАЗ». Машына прыцішыла ход, з кабіны выглянуў Паўло Шкварка:

— Сядай, падвязу, Міхалап!

— Не, Паўло, тут ужо блізенька, дайду, — махнуў рукой ляснік, — едзь!

— Косцік, часу няма. Экстрактавы дуб забраць трэба. Вунь ледзьве хлопцаў на тры гадзіны ўгаварылі, — кіўнуў ён на людзей у кузаве. Шкварка спыніў машыну, саскочыў з падножкі, у руцэ паперы. — Ты толькі чыркані. Я ж ведаю, дзе тыя дубы ляжаць — каля азярка.

— Усё ты ведаеш, — паглядзеў прыязна на яго ляснік. — Толькі каб ніводнага дрэўца не пашкодзіў.

— Пра што гаворка, — на манер Лукашэвіча адказаў Паўло, — усё чын чынаром будзе. Што з сынам, Косцік,

чаму заплаканы?

— Не чапай яго. Сёння Жамойда яму ўрок жорсткасці паказаў. Са сваімі гасцямі ласіху з цялём забіў.

— Во гад, і сыходзіць яму з рук.

— Бач, сыходзіць...

Стась усхліпнуў.

— Ціха, сын, хопіць.

Абдаўшы шызай копаццю, «КрАЗ» прасунуўся паўз іх і пакалываўся далей. Наверсе, укрыўшыся брызентам, сядзелі грузчыкі. Гаварылі між сабой, жартавалі, на лесніка не звярталі ўвагі.

Наступная машына прыехала забіраць драўніну для каўбаснага цэха. Лукашэвіч яшчэ звечара зафрахтаваў грузавую машыну для райспажыўсаюза.

«Запахла каўбасамі, — падумаў Міхалап, праводзячы поглядам машыну — таксама ў той бок пайшла, следам за «КрАЗам». — Свайго Лукашэвіч не ўпусціць...»

Але як бы яно ні было, драўніну трэба было вывозіць, і як найхутчэй. Бо шмат яе застаецца пасля кожнай зімы — потым пачынаюцца адлігі, і машыны туды не праб'юцца. А драўніна гніла, псавалася. Сотнямі кубаметраў. І так штогод...

На палянцы стаяла некалькі грузавікоў. Пад'язджалі і яшчэ.

Дзень абяцаў быць вясёленькім.

Косцік ступіў насустрач вадзіцелям, як загадаў:

— Давайце вашы паперы!..

Жамойда ідзе паперадзе. Задаволена пасміхваецца, нешта тлумачыць сыну. Пасля звяртаецца да Рыгора Пятровіча, да гасцей, што прыехалі. Госці — члены камісіі з навукова-даследчага інстытута.

Рыгор Пятровіч сваё слова стрымаў. Жамойда нарыхтаваў футраў, павезлі з Лукашэвічам у Мінск. І на ўступных экзаменах Валянцін толькі падстаўляў экзаменацыйны ліст выкладчыкам — ставілі патрэбныя адзнакі.

Такім жа макарам уладкаваў яго пазней і ў НДІ лясной гаспадаркі.

Казімір Жамойда ў сваім нязменным галіфэ і кіцелі, у фуражцы.

— Ну, Канстанцін Мінавіч, паказвай тыя клёны, дзе тая дзялянка? — спыніўся Рыгор Пятровіч, атрос з плячаігліцу і павучынне, фуражку зняў, правёў рукой па ўзмакрэлых валасах. — Як ты назваў яе — Барсучыны хутар? Харошая назва. Паэт ты, Міхалап...

Ці не першы раз назваў яго памочнік ляснічага па бацьку. Бо заўсёды звяртаўся, як і ўсе вяскоўцы, — Косцік. Коратка, і ўсё табе ясна. А тут, напэўна, перад начальствам было няёмка так называць свайго падначаленага.

— А навошта вам тыя клёны? Там жа Карабкоў казаў, што заказнік намечана зрабіць, ён так хацеў... — Косцік спалохаўся за Барсучыны хутар. Гэта ж была часцінка яго жыцця.

— Ды таварышы з інстытута цікавяцца. Ім для навуковай работы трэба, не хвалюйся. Мо якія захворванні з'явіліся, могуць нам даць рэкамендацыі... Я прасіў іх прыехаць.

— Няма ў іх захворванняў, няма. Сам бываю там штодня.

— А ўсё ж...

Па дарозе зафыркаў «газік», пад'ехаў да іх старшыня калгаса, выйшаў з машыны, падышоў. Перакінуліся словам, другім. Падганялі справы, хутка развітаўся.

Косцік папраставаў праз канаву, рухавенька

пераскочыў яе — поўную вады, падаўся ў гушчарняк.

— Э, пастой, Косцік, — забыўшыся пра службовы этыкет, пагукаў Лукашэвіч Міхалапа, спыніўшыся каля канавы — не асмельваўся пераскочыць, — сам то нічога, а як госці?

Але ён як і не чуў, пайшоў напрамкі па лесе, даўшы зразумець, што ім прыйдзецца даганяць. Ішлі нядоўга, з паўгадзіны. Косцік ведаў, што не выкруціцца яму, паказаць прыйдзецца, і прывёў самай кароткай дарогай. Гэта быў той самы дваццаць шосты квартал. Самы дзіўны і патаемны, які Косцік аберагаў, таіў ад староннягa вока і вушэй. Некалі прызнаўся, расказаў Карабкову пра барсукоў, пра сваю віну перад імі... Ляснічы зразумеў яго, сказаў:

— Вось тут і зробім заказнік. І назавём яго так, як ты сказаў — Барсучыны хутар.

Не дайшоўшы да першага клёна, здалёк убачыў, як з дупла выскачыла Рыжуха. Яна сустракала яго кожны раз, як ён ішоў тутэйшай сцежкай. Цяпер жа яна не села на ніжнюю галіну, як рабіла кожны раз, а трывожна паскакала ў адваротны бок. Зіркала трывожна на людзей. Потым паляцела на іх, распушыўшы хвост, кінулася пад ногі, зноў на дрэва ўскочыла...

— Прыйшлі, — глуха сказаў ляснік, усё яшчэ гледзячы на вавёрку.

— Гэта і ёсць тыя клёны, Ігар Раманавіч, — сказаў Лукашэвіч.

Потым аглядалі іх, раіліся. Прыйшлі да вываду, што шмат старых дрэў, што шмат пашкоджаных, і падлягаюць высечцы.

— Нічога тут не падлягае,— уздыхнуў Міхалап.— Тут рэдкія звяры і птушкі водзяцца... у Чырвонай кнізе яны. Мацць тваю, быў бы Карабкоў здаровы, не прывёў бы сюды...

— Што ты мітынгуеш, Міхалап,— супакойваў ляснічы, падышоўшы да лясніка,— то ўсё на паперы ў іх будзе, яны ж дысертацыі пішуць, а нам што з табой да гэтага? Жыць будуць твае звяры і птушкі. І вось што яшчэ, — Лукашэвіч пачаў гаварыць ужо цішэй, — просьба маленькая. Трэба схадзіць на доследны ўчастак навукова-даследчага інстытута. Там тры гады назад Валянцін пасадзіў ялюгу. То яго будучая дысертацыя, ён працаваў над гэтай тэмай, можна сказаць, яшчэ са школы — садзіў тыя елкі дзеля цікавасці. Паглядзім, як яны там, складзем паперку, падпішамся і за стол — Жамойда ўсіх запрашае.

Казімір усміхнуўся — начальства насы хмяліць будзе ў яго. Да Косціка ж ніхто не пойдзе, няма такой патрэбы. Ды і жонка ў яго неахайная, усё жыццё ў адной і той жа жакетцы, і ў хаце пастаянна стаіць пах паранай бульбы, якую Паліна штораніцы таўчэ для хатняй жыўнасці...

— У дваццаць трэцім квартале? Пайду. Чаму не падпісаць. Дослед ёсць дослед...

Ён праходзіў заўчора паўз той участак. Апошні буран павырываў з корнем маладыя елкі, пакуёўчыў кустарнікі. Што ж там такога цікавага яны ўбачаць?

Дома жонка сустрэла яго, як і заўсёды, маўкліва, абыякава, ён незадаволена зіркнуў на Паліну, з раздражненнем сказануў:

— Ды апранула б ты, жонка, што-небудзь людскае на сябе, глядзець нельга, як ты ў ашмоццях ходзіш.

— А што — людзі хіба прыйдуць?

Косцік крутануў галавой, сцяў зубы, працадзіў:

— Пры чым тут людзі? Я прыйшоў.

Паліна недаўменна паглядала на яго.

Косцік і сам не ведаў, чаму зазлаваў на жонку.

Тое, што сказаў пра вопратку, вырвалася невыпадкова

— і самому раней кідалася ў вочы. Кідалася, ды не гаварыў, бо звыкся, не надаваў значэння — не ў святочным жа корпацца ёй каля свіней ды каровы.

Сказануў ад злосці. Бо накіпела. Не на яе, а на тых людзей, што замахваліся на Барсучыны хутар. Але ж не, то ён імі толькі прыкрываўся. Пякло душу і другое: баяўся, каб не ажыла Любі-трава ў яго памяці, штосьці часта пачала прыходзіць у сны. Хопіць з яго, колькі можна...

— Сяргей не вярнуўся?

— Не, не было. Казаў учора, што затрымаецца. Нейкая там у іх камісія.

«У мяне камісія, у яго камісія... Быццам мы ўсяму свету нешта вінаваты...»

На плячо ўскочыла Рыжуха, чакала ласунку. Косцік падаў ёй драбок цукру. Жыве вавёрка ў Міхалапаў не першы год. Прывыкла, ужылася з катамі і з Кляксай. Косцік у якім бы настроі ні прыходзіў дадому, заўсёды ласкава пагаворыць з Рыжухай — не любіла, калі ў хаце сварыліся.

Ён выняў з кішэні жменьку лузапцоў і паклаў на стол. Вавёрка іх хуценька перацягала на печ, у схованку.

Косцік выйшаў у двор.

У душы спакваля параджалася радасць — ціхая і павольная. Ён шукаў занятак, каб не маркоціцца. Узяў вёдры, выліў ваду ў карыта і падаўся да калодзежа. Ззаду затупацела, кульгаючы, светла-бурае ласянё. Спынілася, у вочы глядзела.

Лоша ў Косцікавай гаспадарцы з вясны. Выратаваў ён яе ад ваўкоў, калі вяртаўся з абходу. Гнаў яе мацёры да прымёрзлага ўзбалотка, аддзяліўшы старую ласіху — за той пагнаўся пераярак. Трапны стрэл паклаў ваўка побач з ласянём.

А потым не ведаў, што рабіць з Лошай — адпусціць у

лес, дык для ваўкоў спажыва будзе: нага так і не загаілася — парваліся сухажыліны. Лукашэвіч раіў здаць у лясніцтва, каб на дзяржаўных кармах жыла. Косцік не згадзіўся, сказаў, што і на сваіх кармах дагледзіць...

Здаралася, што Лоша пакідала двор і бадзялася па Спрымачове. Шукала нейкі запятак, і ўсе ведалі, што гэта за госця. Але гуляла толькі з малымі, дарослых да сябе не падпускала і з рукі нічога не брала.

Даўно збіраўся Косцік выкапаць калодзеж каля сваёй хаты. Адкладваў і не сабраўся. Калодзеж быў праз пяць хат — насупраць Мікіты Ладуцькі.

Старога ў двары не было. Мо сышоў куды, а мо закрыўся ды чаруе над сваёй глінай. У такія хвіліны да дзеда не патыкайся, бо абмацюгае на чым свет стаіць.

Дачуўся неяк гомельскі журналіст, што стары выробляе з гліны смешных чалавечкаў і звяркоў, да яго прыехаў. Гулялі дзедавы смяшлівыя дзяды і бабы па краіне і не ведалі, хто іх выробляў. Гамяльчанін пра яго дзівацтвы не ведаў і на той час нікога на вуліцы не сустрэў — не пусцілі б яго. Мікіта сядзеў перапэцканы ў гліне — акурат размешваў яе, даводзіў да патрэбнай гушчыні, і ў гэтым талент павінен быць, — рот ад здзіўлення раскрыў і ніяк не мог закрыць. Гэта ж трэба — няпрошаны госць у яго.

— Я — Пятро Брагінскі, з абласной газеты, — растлумачыў сваё з'яўленне гамяльчанін.

— А хоць і мазырскі, хоць і чарнігаўскі! — гэпнуў вобземлю камякі гліні.і Ладуцька, злосна крутануў вачыма, затрос барадой, і зычны голас паляцеў усцяж вуліцы: — Калюх-калюха, на два бокі і ўсторч... Ядры тваю качалку, які чорт прыпёр цябе сюды? — Дзед крычаў так, быццам госць наступіў і раздушыў самае дарагое, самае рэдкае...

Спачатку журналіст не зразумеў, чаго ўзлаваўся стары, пад ногі глянуў. Перапытаў для перакананасці, што ён

такое зрабіў, чым угнявіў. Але ў адказ пачуў такія салёныя словы, што анямеў напачатку ды задам, задам — і пасунуўся да выхаду, даў лататы. А дзед наўздагон гнуў мацюкі, таптаў у ярасці сапсаваную гліну, крычаў услед, каб таго і нагі ў яго двары не было...

Калодзеж выкапаў не дзед. Калі ў сельсавеце паўстала пытанне аб яго збудаванні, то спачатку доўга рашалі, думалі, дзе яго капаць. «А вы каля мяне капайце», — падказаў ён праўленцам. «А чаму каля вас, дзед Мікіта?» — пацікавіліся прадстаўнікі ўлады. «А таму, што я пасярэдзіне вуліцы жыву — крайнім будзе аднолькава да мяне хадзіць».

Вядро з глухім гулам апусцілася ў бетонную трубу. Калаўрот круціўся лёгка, са скрыпам.

Дадому ўжо Лоша бегла паперадзе, як паказвала дарогу.

Косцік Міхалап

За акном аўтобуса мільгацяць дрэвы і кусты.

Міхалап сядзеў на апошнім месцы каля акна. Жонцы, што паехаў у райцэнтр, нічога не сказаў. У яе адна песня — пачне звягаць сваё, што не яго гэта клопат, што не ў сваё нос суне. Па-свойму яна мо і правільна гаворыць, але ж чаму тады баліць сэрца, не перастае, разрываецца ад несправядлівасці. Але ён ужо больш цярпець не можа.

Спрадвеку на палях ніхто не бачыў зараснікі лебяды і асакі. Тым больш скрыпеня, або, як яшчэ кажуць, іванчая. У лесе ён расце, на выжарынах. Дзяўчаты збіралі яго разам з кветкамі. Раней палі былі шэрымі, як і належала ім быць. Цяпер жа яны нурпурна-ружовыя і белыя — спрэс расце скрыпень, пушыстыя мяцёлачкі гайдаюцца пад ветрам.

Увесну працаваў на полі хіматрад.

— Што вы тут, хлопцы, робіце? — спытаў Косцік у хімікаў.

— Амаладжваем зямлю, — адказалі. — Мы з гэтага поля цацку зробім. Цуд будзе, а не зямля.

Потым ён знайшоў непадалёк ад поля двух зайцаў і тры курапаткі — усе нежывыя. Цецерукі патруціліся — ляжалі ў сасонніку.

Міхалап напісаў у раённую кантору па ахове прыроды пісьмо. Расказаў пра шкоду, прасіў разабрацца. Ні гуку ў адказ.

Скрыпень дык стаў гаспадаром на полі. На Бобрыку пасадзілі лён. І папёр нечакана драсён, гарчаком яго яшчэ завуць. Зноў жа — хлопцы прыехалі з хіматрада, ніхто не ведаў і калі. Дык жа зноўку так пастараліся, так «захімічылі», што спалілі той драсён да каліва. А разам з ім і лён. Толькі аж праз два месяцы атрымаў Косцік адказ. Паведамлялі яму, што хімікі нечага перабаршчылі ў гербіцыдзе, таму і такая накладка атрымалася са звярамі. Супакоілі, што вінаватыя будуць пакараны. Але хто быў у той справе вінаваты і як пакаралі, не паведамілі. Згубленага ўжо не вернеш, зайцоў і цецерукоў не ажывіш...

Аўтобус падкінула на караняцы, і думкі яго рассыпаліся, як гарох па падлозе. Людзей у аўтобусе ехала няшмат — палавіна мест пуставала.

Аўтобус потым будзе паварочваць на Зімовую Буду, праз якую ляжыць дарога. Там і сельскі Савет, і сярэдняя школа, куды хадзілі Сяргейка і Галя, куды будзе хадзіць і Стась. Кепска было Сяргею. Аўтобус тады яшчэ не хадзіў па гэтым маршруце, і ён штодня пешадраліў — у любое надвор'е. А вунь цяпер адны амаль вучні і едуць, маўкліва, быццам дарослы народ. Дзяўчаткі непрыкметна страляюць вачыма па хлопцах, а яны не заўважаюць гэтага, перагаворваюцца між сабой напаўголаса, з годнасцю.

Усё з Сяргейкам было добра — намеціў, куды паступаць

будзе, з лесам сваю дарогу звяжа... А потым нечакана падаўся ў механізатары. Чаго — і сам не ведаў. Спытаў аднойчы, дык Сяргей адказаў няўцямна: «А, так атрымалася, бацька... Мо і шкадаваць потым буду, што не паслухаўся цябе, але так трэба...» Са службы пра тое не пісаў. Значыць, зразумеў Косцік, механізатарства ў ім перамагло. Хаця ніколі, як помніцца, да тэхнікі яго не цягнула, і ў руках ён трымаў адну толькі бензапілу, калі яе можна было пазваць тэхнікай.

Міхалап зноў вяртаецца да ранейшых думак, з-за чаго, па сутнасці, ён і выбраўся ў гэтую дарогу. Тады ж тыя хімікі нашкодзілі не толькі звярам і птушкам. Пчаліны рой дзеда Мікіты вярнуўся ў вулей меней палавіны. Але гэта ўжо з самалётаў скідвалі другое ўгнаенне на палі. І зачапілі грэчку, якая цвіла. На яе і зляталіся пчолы. Астатнія некалькі раёў — лясніцтва і Чыкана — загінулі ў вулляках, таксама патруціўшыся...

На Бобрыку стаяла некалькі цыстэрнаў з аміячнай вадой. Нікому, здаецца, і не назалялі, непрыкметна іх паставілі, збоч поля — у сосніку. А праз год аказалася, што вакол іх, на крокаў пяцьдзесят, загінулі сасонкі — іголкі пажаўцелі, дрэвы пасохлі.

Каля цыстэрнаў, вакол іх, расла сакавітая і высокая зяляніна — у пояс чалавеку. Дзіва позняй восені.

Зводдалеч ляжалі мінеральныя ўгнаенні — непрыкрытыя, неагароджаныя. Ішоў Косцік у свой абход, праходзіў акурат паўз тыя мясціны — ледзьве не наступіў на шарака, які ляжаў на сцежцы. Чырвоныя вочы свяціліся і прасілі паратунку — міргалі.

— Што з табой, касы? — нахіліўся ён над ім, укленчыў. — Мо хто падстрэліў цябе і браць не захацеў?

Крывавых слядоў не было. І на хворага быў непадобны. Тады — што? Непадалёк другога зайца заўважыў — той быў яшчэ цёплы, але нежывы.

Здагадаўся пра ўсё толькі назаўтра, калі ўбачыў мёртвае ласяня. Сляды вялі да мінеральных угнаенняў.

Вось табе і сон пра Паласаціка...

— Дык вось што вас загубіла, — не знаходзіў месца ляснік, ужо ходзячы і пільна прыглядаючыся між кустоў — мо хто яшчэ з лясных жыхароў паспытаў тых угнаенняў. — Я ж не раз гаварыў старшыні калгаса, ды як гарохам аб сценку...

І яшчэ большая злосць расла на Дзегцяра.

Вечарэла, калі вяртаўся дадому. Спрымачоўскіх кароў у гэты дзень пасвіў Ладуцька — за Настазю. Яго і сустрэў Косцік за Вятчынкай, куды ганяў чаргу стары.

Наперадзе, між дрэў, Міхалап убачыў пярэстую карову.

«Адбілася ад гурту, — падумаў абыякава, а калі падышоў бліжэй, то і карову пазнаў — Ладзікаву. — Пападзеш воўку ў зубы...»

Міхалап выламаў галіну, каб падагнаць, і заўважыў, што карова хісталася. Сілілася рыкнуць, але толькі рот разявіла. Косцік падышоў да яе і ўбачыў, што з пысы, да самай зямлі, сцякала ружовая сліна і вочы ў слязах — бы плакала...

«Атруцілася, Як і ласянё. Ці паспее выратаваць яе Замошскі?»

За густым і высокім буячнікам, адкуль плыў водар багуну, убачыў карову Вікці — ляжала, не дыхала.

Вось тады і зрэзаўся Косцік з Дзегцяром. Дахаты прыйшоў, калі той з гасцямі вячэраў — начальства з раёна ўлагоджваў. Сядзеў за сталом і Тхарэнка, якога вельмі рэдка бачыў Міхалап у вёсцы. Ледзьве пазнаў яго ў хатнім прыцемку — сядзеў насупраць акна.

— Так, Жменька за карову атрымае страхоўку — калгас выплаціць або страхавая кантора, а хто выплаціць страхоўку за ласянё, зайцаў і цецерукоў, га? — запытаўся Міхалап без аніякіх тлумачэнняў, стаў у парозе, не здымаў стрэльбу з пляча. — Хто, Рыгор Еўстратавіч?

— Ты пра што, Мінавіч? — старшыня калгаса падняўся з-за стала, падышоў да лесніка. — А ты прысядзь да нас, пэўна ж, за дзень набегаўся па лесе, і каліва ў роце не было...

— Ты можаш са сваімі гасцямі піць і есці, калі апетыт добры. Калі не хвалюе вас тое, што ад хіматрада і мінеральных угнаенняў пагінулі ў лесе звяры і птушкі і карова Жменькі, налізаўшыся тых угнаенняў, не дайшла да вёскі. Упала. Я ж казаў табе, каб накрыў, каб убраў цыстэрны. Лесу столькі зглуміў. Урадзіцель ты, скажу табе шчыра, і... сволач.

— Ну-у...

— Таварыш, а вы, собственна, пра што? — пацікавіўся адзін з іх — нізкага росту, з бліскучай лысінай: ці не адзін з гасцей, што прыязджаў да Жамойды? — У чым вы абвінавачваеце старшыню?

Міхалап углядаўся ў таго, хто задаў пытанне, і пазнаў у ім раённага прыродаахоўны Яфіма Сямёнавіча — надпітага і задаволенага.

— Што пра сябе дбае, а не аб прыродзе. І ўсё.

— А вы паканкрэтней, даходліва — можаце?

— А ты мне тут хто — пракурор, суддзя? — узгарэўся ляснік і ўбачыў, што за сталом і Жамойда сядзіць — кампашка падабралася адзін да аднаго, і гэта яшчэ больш распаліла яго. — Даходліва хочаш? Паканкрэтней? А ён хай сам і раскажа! Ды яшчэ тыя, нежывыя ўжо, лясныя насельнікі, якія ён загубіў, — глядзеў ва ўпор на Дзегцяра Міхалап. — І Тхарэнка няхай раскажа. А, і ён заадно з вамі, аказваецца. Ды і тая рыба, што плыла — аж рэчка была белая ад яе, то са свінафермы жыжку пусцілі. А ў вас, чую, юшкай патыхае? Мо тая, што і плыла? Я заўтра ў раён еду, у райком партыі пайду. Не даб'юся свайго — у абком паеду. Я знайду на вас управу. Калі я не ўказ, калі совясць сваю згубіў, то няхай табе іншыя скажуць, хто ты такі ёсць... Дыверсанты, маць вашу...

— Слухай, Мінавіч.

— Даўно слухаю. А вось ты, Жамойда, жлукціш гарэлку, а твая кароўка таксама капыты адкінула! — злосна і з'едліва сказаў у прыцемак. — У буячніку ляжыць, за Міколкавым бродам...

— Брэшаш!

— То ты першы і гаўкнуў, калі так.

— Кос... Канстанцін Мінавіч! — адумаўся старшыня, за локаць узяў. — Прысядзь, абдумаем усё. Можа, я і вінаваты, Міхалап...

— Быў Міхалап, ды ўвесь выйшаў, — узяўся за клямку, — сёрбайце юшку, мо і апошнюю з нашай рыбы.

— Ды не стораж я над тваімі звярамі, паймі! У мяне і без іх клопату хапае. У кожным калгасе такія цыстэрны і ўгнаенні.

Косцік прачыніў дзверы — яны слаба піснулі.

— Дык, можа, іх там агарадзілі ды ў такім месцы хаваюць, што нікому і шкоды няма. А што табе казаць, я сто разоў казаў пра тое...

— Таварыш, собственна... — Сямён Яфімавіч падняўся борздзенька з-за стала, абапёрся на плячо ўчастковага, хацеў сказаць нешта важнае, патрэбнае, але ляснулі дзверы, дзынкнула, падскочыўшы, клямка. Сказаў у спіну: — От, чорт, сапсаваў такую юшку...

У двары сустрэў Тамару Альбертаўну — старшыніху, настаўніцу свайго Стася, спакойную і ціхмяную жанчыну Яна ніколі не ўмешвалася ў клопаты мужа, займалася гаспадаркай і школай. Паразумелася з вясковымі жанчынамі, гаварыла, як і яны, на спрымачоўскай мове, апраналася, як і ўсе.

Старшыніха несла цяжкую сумку — ішла з крамы. Адказала на Косцікава прывітанне, здзівілася — чаго даходзіў да іх у хату.

Міхалап заспяшаўся да Ладзіка, каб папярэдзіць пра Павітуху.

Аўтобус прыехаў у Зімовую Буду і спыніўся каля магазіна. За ім быў клуб, сталоўка. Трошкі воддалеч стаяла школа. Ад вёскі да райцэнтра цягнулася асфальтоўка.

Выйшлі дзеці, заспяшаліся да школы. У аўтобус зайшлі новыя людзі, павіталіся, як са знаёмымі. На «пасажырку» прыходзілі з бліжэйшых вёсак — Летавішчаў, Валаўска, Скалодзіна і Крушнік.

Далей аўтобус каціўся ўжо роўна і хутка, на Косціка набягала дрымота. Зноў выбіўся думкамі на сваю сцежку, зноў вяртаўся ва ўчарашнія прыгодзіны. Ацэньваў, што здарылася, адначасна і меркаваў, якімі словамі раскажа пра ўсё першаму сакратару Захаранку... Далажыць трэба коратка, ясна і зразумела, бо не будзе ў таго часу расседжвацца і выслухоўваць — клопатаў у яго не столькі, як у лесніка. Але ж хіба бывае што дробязнае ў жыцці? З дробязяў вялікае складаецца.

Цеплыня зусім размарыла Міхалапа, закалыхала, як малога, і ён праваліўся ў сон, не чуў, як праз нейкі час аўтобус, з'ехаўшы з узгорка, пакаціўся па цэнтральнай вуліцы райцэнтра. Спыніліся на цэнтральнай плошчы, і яго таўханулі пад бок — пабудзілі.

Ён пастаяў трохі на плошчы, агледзеўся, а потым цвёрдым крокам накіраваўся да трохпавярховага будынка — райкома партыі.

У прыёмнай Захаранкі сядзела некалькі чалавек. За сталом жанчына ў белай блузцы і чорнай спадніцы — друкавала на машынцы. Калі ж ён пераступіў парог прыёмнай і павітаўся з усімі, пацікавілася, з якім пытаннем прыйшоў у райком.

— Ды ёсць у мяне дзела, сакратару і скажу, — адказаў, падышоўшы да стала.

— Спачатку вы мне павінны сказаць, а я далажу Віктару Аляксандравічу, — паправіла жанчына прычоску і паглядзела на Міхалапа. — Кім вы працуеце?

— Ляснік я. Міхалап Канстанцін Мінавіч. Са спрымачоўскага лясніцтва. Пагаварыць з сакратаром хачу. Звяры і птушкі да яго не прыйдуць, дык вось ад іх я прыйшоў.

— Значыць, у вас пытанне па ахове прыроды?

— Ну, няхай будзе так. Вот і хачу ў яго спытаць: а хто пільнуе яе, прыроду? Пакуль, бачу, што толькі губяць яе жорстка, а не ахоўваюць...

Таўсматы, як калабок, што сядзеў каля самых дзвярэй — першы, напэўна, па чарзе, крывотліва ўсміхнуўся — і адрываюць жа таварыша сакратара ад работы такімі глупствамі, апусціў галаву, мацней сціснуў скураную новую папку, трымаючы на каленях.

Жанчына падумала, пацерла лоб:

— Дык, можа, вам лепей спачатку ў таварыства па ахове прыроды зайсці, а потым ужо?

— Не, мне толькі да першага сакратара.

— Сёння ў Віктара Аляксандравіча шмат важных пытанняў. Баюся, што вас прыняць у яго не хопіць часу.

Касцік падышоў бліжэй да стала, стаў побач, кіўнуў на дзверы:

— А вы папытайцеся ў яго. Калі не рыме, тады я дадому паеду. У мяне таксама шмат работы непаробленай у маім абходзе.

— Тады пасядзіце, калі ласка, як выйдзе ад яго таварыш, я схаджу і пацікаўлюся.

Жанчына Касціку спадабалася, гаварыла з ім мякка, па-свойску, як быццам ведала яго ці была добра знаёмай. У яе вачах была спагада, уважлівасць і голас грудны,

прыемны, бы ў Вікці.

Міхалап сеў на крайняе крэсла і адразу адчуў, як адрозніваецца ад тых людзей, што сядзелі ў прыёмнай. Амаль усе пры касцюмах, пры гальштуках. Косцік паглядзеў на свае запыленыя боты, на лясніцкую світку, на фуражку, якая хавала яго галаву ад вятроў і дажджу, снегу і халепы, і стала крыху няёмка за свой выгляд. Пашкадаваў, што не апрануў што людскае. Каб сказаў Паліне пра паездку, то яна прымусіла б надзець не то што чысцейшае, а і новы касцюм. Гэта нічога, што яна неахайная дома і каля хлява, на людзі яна ні сама, ні яго не вырадзіць у абы-чым.

Побач з ім сядзеў каржакаваты мужчына з партфелем на каленях, нервова барабаніў пальцамі па жоўтым, выцертым баку. Далей — прымасцілася нясмела жанчына ў квяцістай хустцы, але глядзела на белы свет смялей, нават усміхалася куточкамі вуснаў, думаючы пра нешта сваё — пэўна, радаснае. Прама і з годнасцю сядзеў ваенны, глядзеў за акно — безуважна і спакойна, нечага і ён хацеў ад сакратара, а мо і сам той паклікаў.

Дзверы, абабітыя чорным дзермацінам, расчыніліся, і з кабінета сакратара выйшаў мажны мужчына, ён цяжка грукаў чаравікамі — распацелы, быццам з парылкі. Не гледзячы ні на кога, падаўся адразу да дзвярэй, кашлянуўшы моцна ў кулак.

Жанчына схадзіла да сакратара, хутка вярнулася.

— Таварыш маёр, вас чакаюць, — звярнулася яна да ваеннага, пакінуўшы прычыненыя дзверы. — А вам, Канстанцін Мінавіч, прыйдзецца прыехаць пазней. Сёння сапраўды ў Віктара Аляксандравіча няма часу — і праз гадзіну паседжанне.

«Дарэмна ехаў, дзень толькі патраціў марна. Яшчэ дазнаецца Лукаш, што не быў на рабоце, то будзе ўзбучкі. Не шанцуе, не шанцуе, а потым як... не пашанцуе...»

— А калі гэта — пазней? Праз месяц, год? — удакладніў

Міхалап, устаючы з крэсла.

— Віктар Аляксандравіч канкрэтна не гаварыў, але вы самі скажыце, калі вам зручна прыехаць — і я запішу той дзень.

— Тады мо позна будзе. Мне цяпер трэба. Ды і не мне, па-сутнасці, а лесу, жыхарам яго. Эх, і тут не прабіцца, а я думаў...

— Я ж вам тлумачу, скажыце, у які прыёмны дзень вы зможаце прыехаць, і вас прыме сакратар, — узяла жанчына зялёны сшытак, але Косцік больш нічога не гаварыў, выйшаў за дзверы і пайшоў па вузкім і доўгім калідоры.

На вуліцы закурыў. Упершыню за ранак. Падціскала нешта пад грудзі, як нудзіла. Ад крыўды, ад людской глухаты, ад абыякавасці Дзягцяра і тых, хто не хацеў пачуць яго, выслухаць. У чыіх руках той закон, закон, які мог бы ўсё перайначыць і палепшыць?

«А куды цяпер? Дадому? Так нічога і не выхадзіўшы? У міліцыю ж не пойдзеш, не скажаш, што гэта вунь Дзягцяр патравіў зайцоў і цецерукоў. Дакажы яшчэ гэта. Тхарэнка дакажа адваротнае... А да хіматрада таксама не падкапаешся — усё ж робяць па закону. Але — па якому закону? Хто павінен несці кару? І глум кругом, і вінаватых няма? Ну, няўжо там, у Маскве, кіраўнікі нашы, партыйныя і дзяржаўныя, не ведаюць, што робіцца такое? Глухія ці сляпыя? Хто мне скажа? Пры Сталіну баяліся. «Чорнага ворана баяліся». Цяпер суцэльны крадзеж і глумленне, а вінаватых няма... Так, я ж і забыўся, у краму трэба зазірнуць. Але ж ні сеткі, ні грошай. Як на пагулянку ехаў. Сабраў некалькі чырвонцаў на хлеб і кілбасу.

Адчаяўся Косцік. Не было з кім параіцца. Карабкоў у Крым паехаў далечвацца. І неяк само сабой прыйшло на думку параіцца з Васілёнкам — дырэктарам лясгаса. Як-ніяк партызанілі разам, начальнікам штаба быў у Громава, мо б ён што падказаў, надаўміў...

І тут жа Міхалап уявіў, як ён аднёсся б да яго задума. «Знаеш-панімаеш, Мінавіч, яно-то так, канечне, так, мо і лацвей будзе, але каб і наадварот не выйшла... Не абы-куды едзеш, а ў абком... Ці мала што могуць там падумаць, калі ты будзеш ім пра свае, можа, і надуманыя, панаросвы баяць... — пры гэтым ён па-змоўніцку падміргне правым вокам і, крывячы куточкам губ левую шчаку, намякаючы, што ўсё гэта не так проста, як думаецца, як хочацца. Ох і асцярожлівы стаў Прохар Цітавіч, нават баязлівы. Не пазнаць чалавека. А ў вайну ж быў хват-атлёт, лез у самую гушчыню бою — Косцік сам бачыў гэта, калі іх акружылі і яны вырываліся з блакады. — Так што глядзі, я ж як лепш хачу...»

— Ты ведаеш, Канстанцін Мінавіч, — аднойчы пошапкам сказаў Васілёнак, вокам мірганууў, шмаргануў носам, прыдаўшы твару і размове больш таямнічасці і значнасці, — можа, кінь ты, братка, з гэтым Жамойдам за рожкі брацца. От не падзялілі нешта, ці мала што ў вайну было, памагаў жа нам... — Косцік зразумеў, што дырэктар лясгаса баіцца складанасцяў у рабоце. — Прызнаюся табе, як добраму хлопцу. Рука ў яго ёсць. І ў вобласці, і ў сталіцы. Абласны начальнік на рыбалку ці на паляванне едзе, дык да Жамойды, кажа, хачу. З Мінска звоняць — з міністэрства лясной гаспадаркі: папярэдзьце, да яго на паляванне едзем... Вось як яно, брат, знаеш-панімаеш. Хацеў я прыструніць яго, ну, не даваць такой вольніцы. Дык, ведаеш, пазванілі адтуль, сказалі, каб не чапаў яго... Во як, брат, знаеш-панімаеш...

Аўтобус на Спрымачоў ехаў пад вечар, і таму ў яго быў вольны час. Косцік ужо нікуды не спяшаўся, ён ведаў, што непадалёку быў сквер, былі там і лавачкі. І ён пакіраваў туды. Сеў, закурыў. Ніяк не мог супакоіцца. Так, да Васіленка ён не пойдзе, няма дурных...

Назіраў, як жанчына зграбала апалае лісце і кідала яго ў агонь, які дыміў і рассцілаў па скверы дым.

«І навошта толькі паляць тое лісце? — думаў, гледзячы на дворнічыху. — У мяне, у абходзе, лісце ўгнойвае

зямлю, ахоўвае верхні слой, умацоўвае яго, ад чаго доўга трымаецца вільгаць. Мо ад таго і растуць такія куртатыя дзеравіны ў горадзе, з гніллю ўсярэдзіне, — вецер добры ўсчнецца, і яны падаюць...»

Хацеў пра гэта папытаць у жанчыны, але перадумаў: навошта лезці да незнаёмых людзей са сваім дурным настроем, не ведаючы, што ў яе, жанчыны, на душы...

Сонца ўжо не выглядвала трэці дзень. Неба сеяла імжу, было волгла. Пах прэлага лісця наганяў на яго ўспаміны пра абход, пра Княжына.

Ад плошчы ён пайшоў вузкай вуліцай. Мінуў кнігарню і пажарную каланчу, потым павярнуў направа, на брукаванку — да двухпавярховага будынка. Там было таварыства па ахове прыроды.

Міхалап ціха пастукаў у дзверы — ніхто не адказаў. Штурхануў дзверы, і яны адчыніліся. Нехта быў у кабінеце за другімі дзвярыма. Даносіўся зычны голас. У пакойчыку было два чалавекі. Адзін гаварыў па телефоне. Другі нешта пісаў.

— Слухаем вас, — адклаў убок чырвоную ручку супрацоўнік — мужчына сярэдніх гадоў, з густымі вусамі. — Сядайце, калі ласка.

— Дзякую. Ёсць у мяне пытанні. — Косцік не адрываў позірку ад таго, хто гаварыў па тэлефоне — нейкі знаёмы быў яго голас, падалося, што дзесьці сустракаўся з ім, гаварылі нават. — Ляснік я. Спрымачоўскага лясніцтва. Ды я пісаў вам пра хімічныя атрады...

— А, памятаем, давалі вам адказ. Сапраўды непрыемная гісторыя атрымалася. Кіраўнік хіматрада атрымаў строгую вымову на бюро райкома партыі — і не толькі за тое, яны і" ў іншых месцах шкоды нарабілі...

А той, хто гаварыў па тэлефоне, не паварочваўся, бы і не чуў, што нехта пабочны зайшоў у пакой — галёкаў, прасіў некага прыслаць паперы, бо не можа без іх

аформіць справаздачу. Потым развітаўся, павярнуўся і паклаў трубку. Зірнуў на Косціка, але не ўбачыў яго — быў яшчэ ва ўладзе нядаўняй размовы. «Гэта ж Яфім Сямёнавіч, што да Жамойды высокага госця прывозіў... То іх сляды былі перамешаны з ласінай крывёю. То ён з Тхарэнкам і Жамойдам частаваліся юшкай у Дзягцяра. І я да яго іду са сваёй скаргай?»

— Шкоду рабілі і будуць рабіць, пакуль вы тут раскашоўваецеся і пішаце атчоты — ліпавыя канечне

— Не разумеем, собственна, — Яфім Сямёнавіч прыплюснуў вочы, шмаргануў носам. — На чым базіруецца вашая заява?

— На чым? А на тым... Вы тут паперкі пішаце, што ахоўваеце прыроду, а ў мяне, у Спрымачове, звяры гінуць... З-за такіх, як вы. Ды я ж вам ужо гаварыў, як вы ў Дзягцяра гарэлку жлукцілі.

— Слухайце, вы! Гаварыце, ды не загаворвайцеся! І хто вам даў, дарэчы, на гэта права — ілгаць?

— Права? — прыгнуўся Косцік, хмыкнуў здзіўлена, глядзеў на кіраўніка канторы. — Жыхары Княжына, хто ж яшчэ. А, што табе гаварыць, ты далей свайго носа нічога і не бачыш.

— Я бачу, што таварыш напіўся і прыйшоў сюды даказваць праўду, — уздыхнуў стомлена Яфім Сямёнавіч. — Яму здаецца, што ўсе людзі крыважадныя, адзін ён шкадуе звяроў.

— Эх, урэзаць бы табе, — сказаў Косцік, устаючы, — каб ведаў. Напомніць бы табе, як з Жамойдам дзіця Царыцы забіў, потым і яе... Эх ты, жытка растудыцкая, як той воўк па лесе рыскаю... А што толку? Бюракраты, што з вас возьмеш... Прыроду яны ахоўваюць. Ад вас прыроду трэба ахоўваць...

Міхалап ледзьве стрымаўся, каб не нарабіць чаго — часаліся кулакі і свярбеў язык. Тут словы — што гарох, а тыя, хто слухае, глухая сцяна. І дурню зразумела —

прыехаў дарэмна. Без запрашэння. А няпрошаны госць — горш за татарына. Успомніў, як татарын адзін у атрадзе партызанскім пытаўся ў падрыўнікоў, чаго так прыдумалі, чым кепскім праславіліся татары. Праславіліся вядома чым, але сказалі, што калі Рамілю так не падабаецца, то можна сказаць і інакш: «Няпрошаны госць — лепш за татарына». Раміль новы сэнс зразумеў праз тыдзень. Падышоў да Жменькі і папрасіў: «Слухай, Жменька, няхай па-ранейшаму застаецца, плоха новы слова звучат». Згадзіўся Ладзік — няхай будзе, як было...

Плячом таўхануў дзверы, не азірнуўся.

Адчуванне было, што зайшоў у нейкі тупік, з якога не бачна выхаду. Некалі Алесю, дашкольніку, купіў цікавую цацку — лабірынт. Зялёненькі квадрацік трэба было выпхнуць у процілеглы вугал. Сын навучыўся хутка, і хвіліны не праходзіла. Папрасіў аднойчы бацьку пагуляць. Косцік піхаў той квадрацік і загнаў так, што ні ўзад ні ўперад. Сын рагатаў з яго няўмельства, аж слёзы выступілі. А Косцік раззлаваўся, што не атрымалася, і паўтараць ужо не хацеў. Вось і цяпер выходзіла накшталт гэтага — зайшоў у такі ж тупік. Сам, па сваёй ахвоце. І цяпер трэба было выйсці з яго, разарваць павучынне, што плялося наперадзе.

Імжа яшчэ не рассеялася. Воблакі былі густыя і шэрыя — хавалі сонца. Было волгла.

Міхалап папіхаўся на рынку, сустрэў таго-сяго са знаёмых, пагаварыў, паглядзеў, чым гандлююць на суседскіх сталах. Зазірнуў у магазіны, напакаваў сетку хлебам і «Прымай», каўбасой. Толькі на душы яшчэ заставалася горычнае шкадаванне, што з'ездзіў абы-як, не так, як жадалася.

І яму нечакана як што цюкнула ў галаву: або цяпер, або ніколі. Неадкладна! Да сакратара. Зараз жа! Бо потым ніколі ўжо не сабрацца. У ім нарадзілася невядомая дагэтуль рашучасць. Ну і што, калі бюро... Хай паслухаюць, што скажа...

У прыёмнай сядзеў лысы дзяцюк у светлым касцюме.

Міхалап рашуча накіраваўся да дзвярэй сакратара. Жанчына ўсхапілася ўстрывожана з месца, загарадзіла дарогу, як не закрычала:

— Таварыш, я ж вам сказала ўжо...

Але Косцік груба адпіхнуў яе, ірвануў на сябе дэрмацінавыя дзверы, рашуча зайшоў у кабінет. За доўгім сталом, адзін супраць аднаго, сядзела двое. Хто з іх быў сакратар, Міхалап не ведаў, не страчаў нідзе, а таму і сказаў наўздагад:

— Я да вас, таварыш сакратар. Мяне не пускалі, праўда, але я штурмам... Я па пільнай патрэбе, неадкладнай. Ляснік я, Міхалап. Канстанцін Мінавіч...

Той, што сядзеў справа, устаў, паглядзеў на лесніка, супакоіў:

— Нічога, таварыш Міхалап. Калі пільнае... Вы сядайце, я вас слухаю. Трошкі часу ў мяне яшчэ ёсць.

Косцік не сядаў, гаварыў, стоячы, няёмка адчуваючы сябе ў прасторным кабінеце:

— Чаму я вас ніводнага разу ў лясніцтве не бачыў? Я б вам расказаў бы цэлую паэму. Пэўна ж, вы і не ведаеце, якія безабразія творацца.

— Прысядзьце, калі ласка. Спакойна раскажыце пра ўсё. Я вас пакуль не разумею...

Наведвальнік кабінета сабраў паперы ў папку, падняўся. Кульгаючы, пайшоў да дзвярэй. З парога ўжо сказаў:

— Дык у мяне ўсё, Віктай Аяксанд'явіч. Я пайду. Калі будзе час, дайце знаць, паявоім...

Косцік адчуў, як шпыранула нешта ў скроні, а потым кальнула ў патыліцу, ён пазнаў кульгавага. Успомніў яго «паявоім»...

— А, Квач? Здароў быў! — у горле Міхалапа перасохла, і яму цяжка было гаварыць. — Як чавэла пажывае? Добра? Дык жывы я, жывы. З таго свету вярнуўся...

Кульгавы ўмольна паглядзеў па сакратара:

— Што за вай'ят такі? П'яны ці дуйны? Я яго і знаць не знаю.

— Ах, не знаеш?! — Косцік падскочыў да яго і ўчапіўся за каўнер пінжака. — Не знаеш? Я той, якога ты закопваў жыўцом у магілу. Паліцай ты. Вылузаўся тады, у вайну, сволач... Паліцай. Таварыш сакратар, арыштаваць яго трэба.

Квач крутануўся, ударыў па руцэ і рвануў да дзвярэй.

— Выйдзіце з кабінета! — загадаў нечакана сакратар, наліўся чырванню, зрабіўся строгім. — Прасціцеся!..

— Ды ён жа паліцай. Я даказаць магу. З Ладзікам Жменькам мы яго прыпялі ў вёсцы.

— Міліцыя разбярэцца. А вы выйдзіце з кабінета. Зараз жа!

Крыўда адабрала апошнія сілы і надзею. Сцягнуў з паліраванага стала сетку з хлебам і цыгарэтамі, прашаптаў зняможана:

— Эх вы, людзі... Глухія і няўдзячныя.

Бяздумна блукаў па Еньску, не знаходзіў сабе месца.

— Міхалап, ці ты гэта? — нехта перагарадзіў яму дарогу. — Ці абазнаўся?

Косцік адхіснуўся, паўглядаўся ў чалавека — і не пазнаваў. Пацiснуў плячыма.

— Забыўся. Пастарэлі. Я пастарэў, значыць. А цябе

я адразу прызнаў. Багатым не будзеш, значыць, я яшчэ разжывуся, узаб'юся на багацце.

Голас як быццам знаёмы, даўні, і не ўспомніць, а тварам — чужы, незнаёмы.

— Не, браце, не ведаю.

— Я ж Мілёнак. Той самы, які цябе на саначках цягнуў параненага. Ці не ўспомніш?

— Стась? — Міхалап ускінуў рукі, не пазнаваў таго маладога, вёрткага і вясёлага. — Стась, дарагі мой, не пазнаў цябе, далібог...

Ён кінуўся да яго. Аблапілі адзін аднаго ў абдымках.

Косцік адчуваў, як порсткая цеплыня ўдарыла ў скроні, скавала ўсяго. Не знаходзіліся словы, якія трэба было сказаць даўняму партызанскаму сябру, які прапаў пасля вайны і не даваў пра сябе ніякіх вестак. У каго ні пытаўся Міхалап з яго вёскі — паціскалі людзі плячыма. Родная маці нічога пэўнага не сказала.

Адарваліся адзін ад аднаго, радасна ўсміхаліся — а бачылі сябе тымі, маладымі, калі хадзілі па партызанскіх сцежках.

— Слухай, браце, а пайшлі ў «Прыпяць» — піўка пап'ём ды і пагаворым пра ўсё, — прапанаваў Мілёнак. — Час маеш?

— Маю. Мне да аўтобуса яшчэ ого-го!

— То ж добра — такая сустрэча! А я іду, значыць, па вуліцы, аж нешта пад грудзі кальнула — ты ці не ты, думаю. Аж, бач, не абазнаўся...

У Мілёнка на твары шчырая радасць. Ішоў рухавенька, наперад забягаў, у вочы зазіраў і гаварыў, гаварыў, душу радуючы абодвум. Выглядаў ён ніштавата — у шэрым паліце, у капелюшы, у чаравіках на тоўстай падэшве. На рабоце, пэўна, нейкай чыстай. У руцэ саквояж, другой жэстыкулюе. Вусы адгадаваў пышныя, яны, пэўна, яго і робяць іншым, што і не пазнаць. Паголены твар дагледжаны, але, калі пільна прыгледзецца, то на твары заўважны чорныя кропачкі

— як порахам твар апалены...

— А я цябе не прызнаў... — вінаваціўся Міхалап. — Гэта ж колькі часу прайшло, га? Дваццаць пяць гадкоў...

—Так, так... І не ўгледзелі.

Ім пашанцавала — дзверы ў бары былі расчынены, і: аб'яўка вісела, што з раніцы завезлі свежае піва.

Столік выбралі ў кутку, дзе можна было спакойна пастаяць і замінаць ніхто не будзе. Косцік памкнуўся да буфета, але яго апярэдзіў Мілёнак, праз колькі хвілін прынёс чатыры куфлі піва. «Каб двойчы не бегаць,— растлумачыў, — люблю піва...» ён і перакусіць узяў — нарэзанага мяса, некалькі яек, скумбрыю. Прынёс дзве шклянкі. А потым дастаў з саквояжа пляшку гарэлкі і наліў цішком па палавіне.

— За сустрэчу! — дзынкнулі ціхенька шклянкамі, выпілі цішком і пачалі няспешна закусваць.

Стаялі насупраць, адзін з аднаго не зводзілі вачэй. Пасміхаліся з саміх сябе, што пастарэлі, пасівелі, што абраслі клопатамі, мітуснёй.

— Ведаю, што леснікуеш, пытаўся ў людзей пра цябе. Як работа?

— Ды нічога. Па душы. Увесь час ад вайны па лесе цягаюся. А ты дзе?

Мілёнак каўтануў піва, ссунуў бровы над пераноссем:

— Краіне вугалёк здабываю пад зямлёю...

— А я думаў, што начальнікам дзе вялікім робіш: выгляд такі файны маеш.

— Начальнікам... — заўсміхаўся Стась, — начальнікам над вугальком. Я ж уцёк з вёскі. Як пачаў хапаць людзей «чорны воран». Суседа злева ўзяў, потым справа... Ну, думаю, і мне тое будзе. Ноччу схапіў чамадан, бацькоў абняў і на станцыю... З таго часу і

там. Ну, зрэдку прыязджаю на радзіму, да бацькоў. Старыя яны ў мяне, ледзь-ледзь ліпяць.

— Во яно як, — здзівіўся Косцік, галавой крутануў, — я не ведаў. Маіх даўно няма. А цяпер куды едзеш, назад?

— Не, у Гомель сабраўся адскочыць, ёсць у мяне справа ў адной установе. Дакументы хачу адшукаць у архіве, пенсія ж на носе. У адпачынку я. А потым махну назад.

— Дзяцей маеш?

— Трое. А ў цябе?

— Чацвёра.

— О, абагнаў. Гэта добра — мець дзяцей. Хаця і клопатаў ад іх...

— Што праўда, то праўда. Малыя дзеці — малы клопат, вялікія — і клопат большы... Аднаго сына назваў Стасем — цябе помнячы.

Бровы выгнуліся дугой. Мілёнак чулліва абняў Міхалапа:

— Дзякую. Значыць, я — хросны бацька... Яшчэ па кроплі за гэта, Косцік, га?

— А, давай. Сёння, братка, настрой такі, што...

— Па рабоце нелады?

— Ды як табе сказаць, з работай усё ў паэрздку. А вось у маім абходзе, ды і не толькі ў маім, няма куды схавацца дзікаму зверу ад чалавека... Не стрэльбай, дык хіміяй, не хіміяй, дык меліярацыяй ці яшчэ якой трасцай — і звера меней і меней. Рыба гіне, усплыве, аж рака белая. Вось прыехаў расказаць, ды не магу дзверы знайсці і таго чалавека, які зразумеў бы мяне, выслухаў, растлумачыў, што да чаго... Пайшоў да сакратара, а там паліцай былы сядзіць.

Косцік выказаў набалелае і адчуў, як адпусціла сэрца,

як быццам падзяліўся болем з сябрам. Здаецца, і нічога такога не сказаў яму — хіба ж пра ўсё раскажаш падрабязна, на гэта і дня з ноччу не хопіць, а палёгка наступіла адразу... Аж здзівіўся таму Міхалап.

— Мо слаба стукаўся, трэба было больш настойліва?

— Ды як ужо настойліва — кулакамі? Слухаюць, і не супраць, а вось нічога не робяць.

— У мяне сваяк робіць у абласной газеце, мо яму сказаць, каб пад'ехаў да цябе, га? — ажывіўся Мілёнак. — Ён часта піша фельетоны, крытыкуе і начальства.

— А як яго прозвішча? — безуважна спытаў ляснік.

— Ён змяніў яго. Быў Рабіновіч, а стаў Брагінскі. Не спадабалася чамусьці яму бацькава прозвішча. Чытаў мо?

— Ды чытаў... Як пугай па вадзе плешча, і ўсе вінаватыя, і вінаватага не знойдзеш, ён і звяроў маіх абвінаваціць, што яны слаба хаваюцца ад чалавека, і мяне, што я слаба ахоўваю іх. Прыязджаў аднойчы ў вёску да нашага дзеда, ды не ў час, дык дзед папёр яго па ўсёй вёсцы. Не, не прысылай, з ім не згаворымся...

У бар зайшлі людзі. Косцік, можа, і не звярнуў бы на іх ніякай увагі, каб яны не зарагаталі. Азірнуўся і ўбачыў, што ў бар зайшоў Яфім Сямёнавіч са сваім памочнікам. Яны заказалі па куфлю піва і сталі ў яго за спіной.

— Эх, каб тараначку сушаную, — цокнуў языком страж прыроды.

Косцік павярнуўся да яго, узяў за плячо, павярнуў да сябе, з'едліва спытаў:

— А можа, табе ракаў вараных — спрымачоўскіх? А можа, ласяцінкі маладой, вяленай, га? Ты мне скажы, пасля таго ласяняці вас усіх не праняў дрыстун?

Каган ужо адбіваўся ад Косціка, але ён учэпіста трымаў яго за грудзі.

— Вар'ят, чаго да мяне прычапіўся? Я чалавек кантужаны, магу і...

— У с.... пражэктарам ты кантужаны, — прамовіў Міхалап, і ў бары, хто пачуў яго, зарагаталі. — У Ташкенце ты хаваўся...

— Косцік, адстань, — папрасіў Мілёнак, — хадзі да століка, не чапай яго...

— Чакай, Стась, гэта той чалавек, які займаецца аховай прыроды, а сам губіць яе. Я з ім пагаварыць хачу тут, бо ў сваім кабінеце ён мяне слухаць не захацеў. А тут, пры людзях, хай раскажа, як ён ахоўвае прыроду.

Расчыніліся дзверы, і да іх ужо кіраваліся два міліцыянеры — маладыя сяржанты.

— Прайдзёмце, таварыш, — звярнуўся адзін з іх да Міхалапа.

— Куды гэта? — перапытаў Косцік і зразумеў, што цяпер ён кругом вінаваты — і выпіў, і абазваў, і што яму не выкруціцца... Паглядзеў вінавата на Мілёнка, горка ўсміхнуўся: — Ты ўжо прабач мне, дружа, што такая ў нас сустрэча выйшла...

— Таварыш, ды чалавек не вінаваты, — паспрабаваў апраўдаць сябра Мілёнак, — вы хоць выслухайце яго, з-за чаго ён такі. ён па праўду ў раён прыязджаў.

— Вось у нас ён і знойдзе яе, а калі вы хочаце за кампанію, то і вас можам узяць.

Стась ведаў, што даказваць дарэмна, тым больш калі ўзяў на губу.

— Косцік, нічога, не хвалюйся, ты толькі не падай духам.

— Не ўпаду. Мне таго духу на ўвесь век мой хопіць. Яшчэ раз прабач. Не дагаварылі мы з табой.

— Нічога, жывы будзем, дагаворым.

— Нахаба, прычапіўся, — абураўся Каган, папраўляючы каўнер пінжака, — і як такіх алкаголікаў зямля носіць?

І зіркаў нядобра ў бок Мілёнка, быццам ён быў вінаваты ў тым, што адбылося.

А Міхалап ішоў пад ахoвай міліцыі і думаў: «А барсук праўду гаварыў, папярэджваў. І вось яны — непрыемнасці. Думаў я пра рознае, але пра тое, што мяне будуць весці пад вартай два міліцыянеры, такога ўявіць не мог. Дажыўся, тваю качалку... Во смеху будзе ў Спрымачове, пагалоска пойдзе, што бойку ў горадзе ўчыніў, за што і пасадзілі ў каталажку. А д'ябал з ім, чалавек усё павінен паспытаць — і горкага, і салодкага. Да Громава трэба, ён выслухае, зразумее... А можа, гэта сакратар пазваніў у міліцыю, каб мяне злавілі і забралі? Адно шкада, што Жамойда будзе злараднічаць, здзекавацца. Ну і хай смяецца, калі ёсць ахвота. Хай... Ну і барсук, ну і правідзец. Як прарок — прысніцца, і чакай подласці».

Праз дзень прыехаў Карабкоў, выпрошваў свайго лесніка ў начальніка міліцыі, ды, пэўна, строгім быў загад пакараць.

— Што ты ўтварыў тут такое? Кажуць, на сакратара райкома з кулакамі кінуўся...

Косцік усміхнуўся, пашкроб няголены падбародак:

— Затое зразумеў я, Андрэй Мартынавіч, што ім нашы лясныя клопаты — да фені... А вы вярнуліся ўжо на работу?

— Вярнуўся.

— Адчапіліся ад вас?

— Не зусім, яшчэ, пэўна, будуць цягаць.

— Ядры іх качалку...

Доўга цягалі яго па розных інстанцыях, патрабавалі, каб прызнаўся, што прадаваў лес, пагражалі адняць

партыйны білет. Выстаяў, але насцярожынка і недавер да некаторых таварышаў, што працавалі ў райкоме партыі, і да таго ж першага сакратара засталіся.

Карабкоў паважаў Міхалапа, паважаў яго за працавітасць, за адданасць лясной справе. На такіх, верыў, і трымаецца ўсё, на сумленных, ды часта жыццё ім ставіць падножкі. Як во і цяпер.

Адпусцілі Косціка праз два тыдні — падстрыглі «пад нулёўку». А дома навіна. Стасю позву Анэля прынесла з ваенкамата — прыйшла хлопцу пара ісці ў армію.

Заўсёды, калі барсук вяртаўся з жыравання, то бег акружной дарогай, асцерагаючыся свайго суседа — ваўка, які пасяліўся непадалёк ад яго нары. Паласацік аднаго разу падышоў да логава — быў яшчэ неспрактыкаваны, нявопытны. Да яго адразу кінуліся ваўчаняты, заскавыталі, не бачачы ў ім ворага, пачалі гуляць з ім. А ён, адчуўшы нечакана воўчы дух, з усіх ног кінуўся наўцёкі, каб, барані Божа, не заспелі бацькі, нырнуў у сваю нару і доўга не высоўваў носа.

І цяпер ён бег сваёй сцежкай, ведаючы, што не сустрэне на ёй Клыкастага — у таго былі свае далёкія і рызыкоўныя воўчыя дарогі.

Але, як ні дзіўна, жылі яны ў згодзе, Клыкасты амаль ніколі не наведваўся да яго нары, не лічачы таго разу, як гнаўся за ім. Аднойчы не стала малога барсучаняці, а праз дзень Паласацік убачыў яго косці — непадалёк ад нары. Малое папала ваўку ў зубы ад таго, што было няўклюднае і хворае. Паласацік не раз думаў, што не выжыве, калі пойдзе на самастойнае жыццё.

Ніколі сусед не пільнаваў яго каля нары, ніколі не чакаў яго на патаемных сцежках. З цягам часу Паласацік прывык да такога жыцця і зразумеў, што кожны заняты сваім, што трэба заўсёды асцерагацца і ведаць, дзе цябе можа падпільнаваць бяда... Не, Клыкастага ён баяўся, але ведаў, што ёсць, існуе нейкі звярыны інстынкт, калі нешта не дазваляе таму парушыць законы суседства. І Паласацік не шукаў іншае нары, не ладзіў сабе новае

жытло, хаця зрабіць яго нічога не каштавала — проста ён прывык да гэтай мясціны ў лесе, да сцежак, на якіх бегаў штодня.

Мінулай восенню ён забег далёка ад свайго жытла — шукаў сабе спажыву, бо нечакана выпаў першы снег і ўсё прыкрыў. Жалуды былі смачныя, але не наталялі голад.

Калі мінуў асмужаны сасоннік, адчуў, што нехта гоніцца следам, ён азірнуўся — бег родзіч Клыкастага, які не жыў у гэтых мясцінах. Барсук зразумеў, што яму не выратавацца — не было побач аніякай схованкі. Але ён бег, што было сілы. І тут збоку раптам выбухнула маланка, бліснула і аглушыла, ён ад страху ўпаў на зямлю, перакуліўся.

— Бяжы дахаты, дурны, — пачуў ён над сабою голас Дабрадзея і смярдзючы пах ударыў у нос. — Бяжы, не бойся...

Паласацік адчуў яшчэ пах воўчай крыві, азірнуўся і ўбачыў, што Клыкасты ляжыць, разявіўшы пашчу і ткнуўшыся ў сваю кроў, ад якой ішла пара. Потым чалавек пайшоў і знік у кустах. Позна тады барсук прысунуўся да свае нары...

Расказаў Косцік Карабкову пра свой неспакой, прызнаўся, што не можа жыць, не разарваўшы ўсе вузлы.

— Праўды дабіцца хачу, Андрэй Мартынавіч, — хрыпла сказаў, чакаў, што адкажа ляснічы. — Паеду я ў вобласць. Да Громава.

Ляснічы глядзеў у акно свайго кабінета, доўга ўзважваў, што пачуў, потым сеў за стол. Правёў далонню па твары, бы сціраў з яго нябачнае павучынне.

— Едзь, Канстанцін. Трэба ехаць. І з маёй душы шмат чаго балючага здымеш.

У вачах ляснічага намітка глыбокага суму, незагойнай крыўды. Паўжыцця адабрала чорная ананімка.

...Да Еньска Міхалап даехаў спадарожнай: якраз у яго абход прыязджалі машыны з дрэвапрацоўчага камбіната. Быў з імі і Паўло Шкварка.

У Еньску ён адразу ўзяў білет па першы аўтобус, што хадзіў да Мазыра. Пахадзіў па горадзе, зайшоў у сталоўку, прымасціўся ў куточку, каб не замінаць.

З акна відаць Прыпяць. Па ёй плылі белыя крыгі, бы гусі-лебедзі. Косцік глядзеў на шэрую ваду, на крыгі, смакаваў пакрысе піва, а сам у думках вяртаўся ў свой Спрымачоў, у свой абход...

Ужо які раз ён рашыўся паехаць да Громава, ды адносіў надалей. А калі стала няўсцерп, адважыўся.

Гаварылі не раз з Карабковым пра лес. Раённыя арганізацыі даюць загадзя заяўкі. Рабочыя валяць для іх дрэвы, тралююць, складваюць у метроўкі. Калі ж прыходзіць пара забіраць, чамусьці ніхто не з'яўляецца, быццам прапала неабходнасць у лесе, і ён тады ляжыць да тае пары, пакуль не пачнецца новая паводка. А лясніцтва спісала тыя кубаметры, за ім не лічыцца. А лес гніе, ператвараецца ў труху. Сколькі соцень, ды не, тысяч кубоў загінула... Быццам нейкі злы чалавек сядзіць там, у начальстве, і накіроўвае яшчэ на горшае, быццам такія страты яму і даспадобы.

Перад тым як ехаць, чыркануў кароценькае пісьмяцо. Адказ прыйшоў хутка, праз тыдзень. «Помню, помню сціплага і храбрага партызана, — пісаў весела І ромаў. — Канечне, буду рады пабачыцца. Прыязджай. Чакаю».

Міхалап адказу вельмі абрадаваўся.

У чамадан паклаў трохлітровы слоік мёду — ляснога, верасовага, з дзедавай бортні. Грыбоў некалькі нізачак, сала з чырвонымі праслойкамі. Намерыўся напачатку ўзяць пляшку, каб напомніла партызанства, ды пасаромеўся — а раптам не адобрыць сакратар. Памятаў — у атрадзе не раз караў тых, хто прыкладваўся да чаркі. Самагон быў толькі ў Жыльскага.

— То ты з гэтым у госці паедзеш? — не адобрыла яго гасцінцы Паліна. — Хіба ж у яго таго сала нямашака ці грыбоў? Яшчэ самагонкі здагадайся завязі, дык зноў у каталажку пасодзяць...

— Не, гэтага не вазьму. А астатняе павязу — не пагрэбуе. Сала ён любіў...

— То ж у войну було, — уздыхнула Паліна. — А то цяперака. Усяго хапае. Адумайся, не ганьбіся перад чалавекам.

— Не збівай, жонка, з тропу. Не лезь не ў сваё. Тут я і сам разбяруся. Мы пра жыццё з ім будзем гаварыць. Як былыя партызаны.

— Ото няма табе чаго рабіць: чалавеку тлуміць галаву — у яго і без тваіх клопатаў хапае...

Паліна гаварыла нязлосна, нават мякка, з ноткамі сваёй жаночай перакананасці. Да дзівацтваў Косціка яна прывыкла, звыклася — пасля таго як ён не паслухаўся і пасля бальніцы не пайшоў на другую работу, ведала: такі ўжо характар у яго.

— Усё. Як рашыў, так і будзе, — настояў Косцік, хаця мог і не гаварыць гэтага — жонка і не пярэчыла ў такіх выпадках.

— То і добра. Толькі там ужо з ім не вельмі, не балбачы пра ўсё, што думаеш, падумае, што толькі і бачыш лядайкае ў жыцці, — зноў уздыхнула, як наказ яму дала, асцерагаючы яго ад залішняй шчырасці.

— Няўжо ж я буду плакацца яму, я па дзелу — так, моў, і так, не разумею, таварыш сакратар — былы партызанскі камандзір — многіх рэчаў у жыцці, растлумач мне, мо памыляюся...

Акунь быў тлусты і смачны, і з ім добра пілося піва. У Спрымачоў такой рыбы не прывозілі, ён пасядзеў яшчэ які час і падаўся да выхаду. У дзвярах сутыкнуўся

з купкай дзяўчат, якія з вясёлым смехам і шчабятаннем

беглі ў сталоўку… Наляцелі на Косціка, бы вераб'і, зноў зарагаталі — ад яго збянтэжанасці, папрасілі прабачэння, абмінулі яго.

«Ну і гарэзы, — падумаў весела, узяўшы іх настрой, — маладыя, а што ў маладосці, з усяго смешна, і таму весела...»

Бралася на мароз. Церусіў дробны снег.

Аўтобус прыпазніўся, і яго чакалі, стоячы на вуліцы. Тут ужо Косцік добрым словам успомніў Паліну — прымусіла, настояла апрануць у дарогу кажушок.

Вецер разам са снегам ганяў па мёрзлай зямлі шматкі старых газет, руды пясок.

— Мо і не паедзе па такой непагадзі? — выказала апасенне пажылая жанчына, трымаючы малога за руку. — Вунь як віхруе...

— Пайдзёт, мамаша, пайдзёт, — супакоіў яе хлопец без шапкі, затуляючыся ў невысокі каўнерык асенняга паліто.

— Няхай бы ўжо, а то во малое захварэла, а маці ў Мазыры — вязу да яе, — гаравала кабета.

Паказаўся аўтобус, ён падкаціў пад самы натоўп людзей, якія ўжо зняверыліся, што паедуць. Загаманілі, заварушыліся, пабраўшы ў рукі сумкі, кашалі і чамаданы.

— Не піхацца, усе пасядзеце! — выглянуў у дзверы вадзіцель — чарнявы, у скураным пашарпаным пінжаку, у заечай шапцы — мерыўся ісці ў дыспетчарскую.

— Дык жа замарозіў ты нас, хлопча...

— Нічога, дзядзька, у нас Ташкент — усе распранешся.

Усеўся Косцік каля акна.

Пасля ён з Мазыра дабіраўся да Калінкавіч.

На Гомель цягнік ішоў толькі позна ноччу.

На месца ён прыехаў раніцай, калі горад яшчэ спаў — не хадзілі тралейбусы і аўтобусы.

Ён колькі часу драмаў на лаўцы ў зале чакання, абапёршыся на чамадан. Потым, адчуўшы, што добра баранілася, схамянуўся, устаў з лаўкі. Убачыў міліцыянера, які хадзіў узад-уперад па зале, падышоў да яго, распытаў, як даехаць да будынка абкома партыі. Сяржант міліцыі, пэўна, учарашні воін — стройны, падцягнуты, як на спружынах увесь, чэсць аддаў, як генералу якому-небудзь, у двух словах растлумачыў, што перад уваходам у вакзал спыняецца «першы» тралейбус — ён і завязе да цэнтральнай плошчы. Дадаў яшчэ, што калі дзядзька дужы і здаровы ды і чамадан легкі, то можна і пехам зайсці — тры кварталы.

Падзякаваўшы ўважліваму хлопцу, Косцік адразу і падаўся да прыпынку.

Пры ўваходзе ў абком, за парогам, яго агледзеў прыдзірліва міліцыянер, пацікавіўся:

— З якім пытаннем да таварыша Громава?

— З якім? — Косцік задумаўся — хіба ж будзеш тлумачыць пра ўсё? Адказаў: — Па лясной справе. Вось і пісьмо яго, запрашэнне.

— На другі паверх — сорак пяты кабінет. Леанід Піліпавіч толькі што пайшоў да сябе. Але вам трэба распрануцца — вунь там гардэроб.

Падняўся на другі паверх, падышоў да дзвярэй і чамусьці не асмельваўся пастукаць і зайсці. Знаходзячыся ў сценах будынка — ціхага, як быццам у ім нікога і не было, яго прыезд здаўся непатрэбным, а клопаты, пра якія мерыўся расказаць, нязначнымі і дробязнымі. І расхацелася сунуцца з імі да Громава. Тут у людзей за ўсю вобласць клопат — ды не абы-якія турботы! — а ён тут са сваімі сунецца. Ці не смешна, га? Ён павярнуўся назад, узяўся за ручку ўваходных

дзвярэй. Але тут расчыніліся дзверы, і на парозе стаяў Громаў.

— Вы да мяне? — спытаў сакратар, а потым, прыгледзеўшыся, усміхнуўся радасна. — Канстанцін Мінавіч? — падышоў, узяў за плечы, сціснуў.

«Не, не змяніўся ты, камандзір, — падумаў Косцік, расчуліўшыся цёплай сустрэчай, — хіба пасівеў вельмі, дык гэтага дабра кожнаму з нас адвалена...»

— Я, Лявон Піліпавіч. Вось прыехаў.

— Заходзь, заходзь.

Громаў усадзіў госця, сам сеў побач. Косцік не адрываўся поглядам ад камандзіра атрада. Апрануты проста — шэры касцюм, пры гальштуку. Кудлатыя бровы, вочы глыбока ў вачніцах — глядзяць радасна, зацікаўлена.

— Дык як жывеш, Канстанцін Мінавіч? Дзяцей колькі маеш?

Косцік пацёр шыю — ныла пасля сну на вакзале, заўсміхаўся.

— Жыву нічога. Дзякую. Жонкай Бог не пакрыўдзіў. Чацвёра дзяцей выгадавалі.

— О, малайчына. Гэта правільна, скажу табе.

«Дык з чаго пачаць? І, увогуле, ці трэба пра ўсё расказваць, як гаварыла Паліна? А мо трохі пасяджу, пагамонімо, ды і падамся назад — на Калінкавічы. А як аддаць гасцінцы? Няёмка неяк тут, у кабінеце. Добра, што «палескую» не вёз — зусім брыдка выйшла б...»

— І работа як — падабаецца?

— Ніштаватая работа. Клопатная, праўда. Асабліва ўлетку, калі пажары ўспыхваюць.

— Так, шмат летась пагарэла лесу, — згадзіўся Громаў,

падсоўваючы да яго попельніцу. — Куры, Мінавіч. Сам во збіраюся кінуць, ды смеласці не хапае.

Косцік абрадаваўся прапанове — мо хіба добрая зацяжка здыме прыкрае хваляванне, суніме няёмкасць.

— Частуйся маімі, — падсунуў Громаў пачак «Казбеку».

— Не, — пакруціў галавой Косцік, — да «Прымы» прывык, ужо колькі гадоў з ёю сябрую.

Закурылі, зацягнуліся зацяжкамі. Памаўчалі. Але ў гэтай напружанай маўклівасці адчуваўся кароткі перапынак перад галоўнай размовай, якая яшчэ не распачалася, але ўжо наспела. Громаў націснуў кнопачку на стале, на апараце, некага папрасіў:

— Зінаіда Пятроўна, госць у мяне з дарогі — чайку б нам гарачага, крутога.

Праз колькі хвілін у кабінет зайшла маладжавая кабеціна, павіталася з Косцікам, паставіла перад імі паднос і адразу выйшла.

Громаў, не падымаючыся, адкрыў ззаду сябе шкляныя дзверы шафы, узяў маленькую бутэлечку каньяку і наліў колькі кропель у Косцікаву шклянку.

— Гэта табе з холаду. Марозік цяпер ладны ўзяўся, так і хавай нос. Ці на Палессі мо цяплей?

— Якое там — пананосіла гурбаў вышэй хат. Ледзьве выкарабкаліся...

— Ураджайны павінен быць год. Снегу ў полі многа — коласу падмога. Так гавораць?

— Так, так. А ў нас, у Спрымачове, кажуць: снег у полі — чакай лепшай долі.

— Таксама добра.

Зноў маўчанне. Зноў размова пі аб тым, ні аб сім.

«А, не буду нічога расказваць, — рашыў Міхалап,

грэючыся гарбатай, абдымаў шклянку шурпатымі далонямі. — Мо калі як іншым прыездам...»

Зазваніў на стале тэлефон, але Леанід Піліпавіч сядзеў, не падымаўся.

— Як там у вас, звер водзіцца?

«Э, цябе не правядзеш, пачынаеш здалёк, адчуваеш, з-за чаго прыехаў...»

— Ды як сказаць — дзе водзіцца, а дзе ўжо і не. Не толькі звер, а рыба. Бусел не хоча сяліцца, пчолы гінуць... — не заўважыў, як завёўся — сакратар наступіў на балючае.— А, што гаварыць... Чалавек зверам зрабіўся, Лявон Піліпавіч...

Громаў нахмурыўся, і на твары выразна абазначыўся шрам — сіпі пісяг на левай шчацэ, каля вока. Толькі цяпер яго заўважыў Косцік — чаму раней не прыкмеціў? — сядзіць жа Піліпавіч побач, вочы ў вочы, гадзіну ўжо, можа, клопаты свае пакінуўшы, во на яго свой час пераводзячы... Помніў, калі паласнуў асколак — у баі пад Макаўкай, калі вырываліся з блакады...

— З-за гэтага прыехаў? — спытаў ціха сакратар, падступіўшыся да самага галоўнага, прыжмурыўся, пільна паглядзеў на лесніка.

— Дык жа цярпення, Піліпавіч, не хапае. Кругом такое творыцца, што міжволі думаеш: няўжо чалавек здатны на такое? Мы ж сук сячэм, на якім сядзім. Як чмякнемся, касцей не збяром, гэта ўжо точна. Над безданню сядзім...

— Правільна кажаш, Міхалап. Без прыроды — мы нішто. Раскажы, брат падрабязней — хто-хто, а ты пра ўсё ведаеш лепш за ўсіх...

«Вось і падышлі, здаецца, да таго, да патрэбнага. Але як расказаць, як перакапаць, каб і ён адчуў тое. што і я адчуваю. Ці здолею, ці за тое ўзяўся? Божа, гэта ж не ў маім лесе з дрэвамі гаварыць, там і сфальшывіш, не так скажаш ці не так падумаеш — дуб не папракне, бяроза

змоўчыць. У суладдзі я з імі — і бацька ім, і сын, і гаспадар...»

Зноў зазумкаў тэлефон — працяжна, меладычна, міргаючы светлым вочкам, паміргаў і перастаў.

— Яшчэ гарбаты?

— Не, не, — паспешліва адмовіўся Косцік, быццам гэта магло перашкодзіць іх размове. — Напіўся і сагрэўся, дзякую. Захачу, дык потым мо. А можа, я не да часу? — спахапіўся раптам, трывожна глянуўшы на тэлефон. — Мо не да мяне цяпер? Маё ж не гарыць...

— Гарыць, Канстанцін, яшчэ і як гарыць. Іншы едзе за сотню кіламетраў, каб прасіць нешта сабе. А ты вунь з-за чаго — з-за матухны-прыроды...

Громаў нешта ўспомніў, пазначыў алоўкам на настольным календары.

— Прызнаюся, я займаюся гэтым пытаннем. Так што ты па адрасу звярнуўся. І мяне гэта хвалюе і непакоіць. Як сакратара і жыхара зямлі. Гэта павінна турбаваць усіх без выключэння людзей. Не магу сказаць, што ўсе абыякавыя. Пішуць, званяць, калі што ў вочы кінецца. Мо не да ўсяго рукі даходзяць, мо і мы дзе памылку дапускаем...

«Не, не памыліўся я ў табе, Піліпавіч. Бог бачыць, што не памыліўся, — падумаў сам сабе Міхалап, беручы з пачка цыгарэціну. — Значыць, і табе трохі вядома пра ўсё, не за глухой сцяной сядзіш. Што ж, трымайся, слухай, табе сёння слухаць не пераслухаць, што ўва мне накіпела... Мо што і не даспадобы, мо што і не так скажу, на тое, брат, прабачай...»

— Так, Лявон Піліпавіч, сапраўды я прыехаў да вас таму, што не ведаю, дзе знайсці праўду. Не скардзіцца прыехаў, а каб памаглі разабрацца, — уздыхнуў ляснік, асцярожна паднёс кончык цыгарэты да попельніцы, збіў попел, зацягнуўся. — Страшна мне жыць стала. Абыякавасці чужой стаў баяцца. Асабліва калі хворыя

ёю тыя, хто ў начальніках ходзіць, хто ўладу мае. І не абыякую. А потым і злосці людской стаў баяцца, бяздушнасці і жорсткасці. Жамойду помніце, што соль да нас прывозіў?

— Шукаў мяне адразу пасля адседкі. Прасіў, каб даведку даў, што памагаў партызанам.

— Ну, вы не далі, нехта іншы даў. Аднаго падпаіў, другога — гэта ж проста цяпер. Як і стаць удзельнікам вайны. Перад носам махаў той паперкай... Зімой заспеў ён мяне соннага, на стозе, як хлеб мы ў атрад насілі. Я яго прымусіў напісаць заяву на імя камандзіра атрада — што будзе памагаць. Збрахаў, быццам маю ад вас такое заданне, ён напісаў, потым адумаўся. Схапіліся загрудкі. Я ўцякаў. Ён страляў у спіну.

— Ты ж не расказваў.

— Я ж даваў яму шанец чалавекам стаць. Не стаў. Дык я не пра тое, прабачце. Дзіўна мне вось што. Вораг. Год адседзеў. І ён лічыць, што віну сваю выкупіў. Сёння да яго ўсе на паклон едуць і ідуць. Любяць яго начальнікі, на паляванне прыязджаюць, ён страляе ласёў без ліцэнзіі, каўбасы возіць у Гомель і Мінск. Забівае баброў і куніц, футрамі задобрывае — і ўсё сыходзіць з рук. Не баіцца ён міліцыі, ні райвыканкома. Анікога. Сын на траяках ехаў, а вось Жамойда яго ў лясны інстытут умазаў. Праз Лукашэвіча, намесніка ляснічага. А цяпер у той даследчы інстытут лясной гаспадаркі, што ў Гомелі, вучоным будзе.

Зазваніў тэлефон. Громаў прыклаў трубку да вуха:

— Ігнатавіч? Ото добра, што пазваніў. Да мяне зазірні. Табе цікава будзе паслухаць.

Паклаў трубку, сказаў:

— То загадчык аддзела званіў. Хай і ён паслухае. А ты расказвай. Смела. І — пра ўсё...

У кабінет зайшоў невысокага росту чалавек, у чорным касцюме, з цікавасцю зірнуў на Міхалапа, павітаўся, сеў

збоч.

— І няма на таго Жамойду ніякай управы?

— А каму ахвота звязвацца? Звоняць дырэктару лясгаса з Мінска, з Гомеля, кажуць, да Жамойды на паляванне едзем. Карабкоў не захацеў ісці на павадку, нават і выгнаць яго мерыўся, дык на яго настрачылі такую ананімку, што зацягалі па судах. Ледзьве жывы цяпер. Вядома ж, хто настрачыў,— Жамойда, а недакажаш. Хоча, каб Лукашэвіч быў ляснічым. Тады яму будзе лафа — як за каменнай сцяной. Участковы ходзіць у сябрах, старшыня калгаса, Дзягцяр, таксама. Спрабаваў Карабкоў змагацца з імі, ды куды гам, бокам усё і вылезла. А чалавек ён сумленны, Карабкоў. Не тое што яго намеснік, Лукашэвіч. Той як не начуе ў Жамойды дома. Памагчы трэба Карабкову, Леанід Піліпавіч. Не вінен ён ні ў чым. На маіх вачах чалавек жыве. А абвінавачванне яшчэ не знята. Яны пасмейваюцца за спіной, зларадніčаюць, чакаюць, калі спіхнуць яго і Лукашэвіч месца зойме. І дырэктар лясгаса Васілёнак, наш баявы начштаба, пад тую нядобрую дудку танцуе. Як баіцца некага.

— Няўжо і Васілёнак?

— Выходзіць, што так.

Міхалап расчасаў пяцярнёю рэдзенькія валасы, вінавата паглядзеў на Громава:

— Мо я не пра тое?

— Не рабей, разведка, і пра гэта цікава. А ты, Анатоль Ігнатавіч, памячай і на вус матай...

Косцік замоўк, зноў прыкурыў, у адну кропку зрок скіраваўшы.

— Дык пра што я? Ага... Наязджаюць невядома адкуль паляўнічыя, страляюць без разбору і абы-дзе. Як ударацць з усіх ствалоў... І міліцыя разам з імі. Я сунуўся раз у свой абход, а яны ачапленне трымаюць і да мяне: «Дзядзька, вам не паложана сюды, вучэнні тут...» Я

кажу, што мне ўсюды паложана, бо то мой абход, што я ляснік. А ён на мяне: «Пшоў адсюль!..» Я потым ноччу падыходзіў да іх «вучэнняў», дык бачыў, што яны каля кастра ўчынялі. Каньяк, свежаніна, і стражы парадку дэгустацыяй занятыя. І сам начальнік міліцыі.

Зноў жа я не пра тое, як нагаворы вяду сядно... А во, спаймаў думку...

Ён похапкам зноў прыкурыў, засмяяўся:

— Кажуць, калі ў каго цыгарэта тухне, у таго і жонка гуляе. Прыеду, спытаю, ці праўда.

Міхалапа пачалі прабіраць нервовыя дрыжыкі, і каб таго не заўважылі Громаў і загадчык аддзела, за жарты хаваўся.

— Вы ніколі не чулі, як плача, крычыць зямля? Не? А я чуў. Кожны дзень чую. Праз дрэвы чую, праз травы, праз ваду...

Косцік выдыхнуў паветра, глядзіць на сябе як бы збоку — ці не заносіць яго надта. І, надзіва, застаўся задаволены: «Так і давай — толькі спакойна, спакваля, без аглядкі на няёмкасць».

— Ніколі не магу забыць малюнак з дзяцінства. Плаваць я вельмі любіў. Асабліва нырца даваць. Нырнеш на дно, раскрыеш вочы, і — Божа мой! — вачэй не адвесці: прыгажосць такая, што не апісаць, слоў такіх не знойдзеш. І трава на дне бачна, і водарасці, рыба здзіўленая плавае перад вачамі, бы пытаецца: «Чаго ты тут, чалавеча? Тваё ж месца наверсе, дзе сонца...»

Зазваніў тэлефон. Громаў коратка адказаў, паклаў трубку.

— Вадзіца — чысценькая-чысценькая, як вымытае шкло. А колькі я рыбы лавіў таптухаю. Ды якой рыбы! Раз-два боўтнеш нагой — і торбачка поўная. Пазалетась, помню, іду з абходу, спыніўся каля ракі ў спякоту.

Дай, думаю, выкупаюся, астыну. Нырнуў — і, як некалі,

захацелася зірнуць, пасаладзіць душу дзіцячым напамінкам. — Косцік уздыхнуў, паківаў галавой, тарганууўся востры кадык. — Раскрыць-то я раскрыў, але ж і выскачыў адтуль, як ашпараны — вочы разанула так, што ледзьве дабег да Карабковай, нашай дакторкі. Света божага не бачыў... Забрудзілі рэчку, сапсавалі яе — вось-вось загіне... А рыбай там цяпер і не пахне. Можа, збоку і смешна слухаць — як нырца даваў малым? А чаму я гавару ўсё? Ды навошта той свінакомплекс будаваць каля самай ракі? На беразе ракі аж тры саўгасы і калгасы.

— Бяздумна, канечне, — згадзіўся сакратар.

— Саўгасы пабудавалі машынныя двары. Мыюць трактары і машыны. Усё сцякае ў раку — праз верх бензін і салярка. Зноў у раку, яна стрымае, яна сцерпіць. І плывуць вясёлкавыя плямы па задзе — на згубу рыбам і ўсяму жывому. Бусел баіцца ў такую ваду лезці корм шукаць — чуе, што атрутай пахне. Дарэчы, з-за мінеральных угнаенняў загінула трыццаць пчаліных сем'яў у лясніцтве.

— Трыццаць?

— Ага. Больш палавіны. І з зямлі — на зямлю, і з паветра — самалётамі. Усё жукоў травяць, угнаенні сыплюць. А сыплецца ўсё жывое. Я бортню ў Чэрцені паставіў сабе на дубе, туды хімія не даходзіць — мядок атрымаўся добры і пчолы цэлыя. Я ж і забыўся, я яго з сабой узяў. Вось з чайком і добра.

— Дзякую, Канстанцін Мінавіч. Я зразумеў твой намёк: бяры, сакратар, спытай апошні мядок, бо такога больш не ўбачыш... Хітры ты, аднак, Міхалап.

— Ды які ўжо ўдаўся, — Косцік адчуў, што не крыўдуе сакратар, разумее ўсё і размову вунь як павярнуў. — Верасовы мёд, лясны." З тых мясцін, дзе некалі ў зямлянках жылі.

— Быў я там гады тры назад. Ездзіў на сустрэчу з партызанамі. Чаго ж цябе не сустрэў?

— Ды не мог адлучыцца. Пажары спакою не давалі.

— А як жывуць Міхал, Ладзік?

— Ды нічога. Прывітанне перадавалі. Дзякуй вам... Што добрым словам партызан успомнілі. І мяне не забылі. Мы са школьнікамі аднавілі некалькі зямлянак. Думаем там лясны музей стварыць.

— Гэта добра, Канстанцін Мінавіч, — прамовіў задумліва Громаў, прыплюснуўшы павекі, пацёр далонню падбароддзе. — Добрую справу задумалі.

Галава ў сакратара белая, як пялёсткамі абсыпана. Пісяг то паяўляецца, то знікае.

«Кожнага чым-небудзь чапнула вайна, — глядзеў на яго Міхалап, — і табе, камандзір, дасталося па самую завязачку. То ж, як прыйшлі нашы, ты ў войска падаўся, ваяваў далей — ды і не радавым, камандзірам, за жыцці людзей адказваў».

Громаў уздыхнуў, адпіў астылы чай.

— Слухаю, братка, цябе, уважліва слухаю.

Ні словам не абзываўся загадчык аддзела — лавіў кожнае слова, з цікавасцю глядзеў на госця.

— Пісаў я пра ўсё гэта ў райком партыі. Не мог больш цярпець... Доўга маўчалі, а потым кораценька адказалі: «Прымем меры». А якія меры? Усё, як гінула, так і гіне сёння. Як хаўрусавалі з былым паліцаем начальнікі, так і сябруюць, каньякі п'юць. Ну, я не вытрымаў і да першага ў райком. Не пусціла сакратарка — заняты сакратар. Дык я з другога заходу — ды напралом. І хто, вы думаеце, сядзеў і гарбату піў з сакратаром у кабінеце? Паліцай... Помніце, мы на заданні былі, і вам расказвалі, што мы са Жменькам на засаду нарваліся? Ён тады вылузаўся. А потым жа ён мяне, паўжывога, у канаву закопваў, каб машына мяне раздушыла. Гэта калі я іх заспеў за крадзяжом лесу.

— Калі гэта было?

— На трэцім годзе пасля вайны. А як зайшоў да сакратара, значыць, убачыў і ўчапіўся ў яго. «Пазнаеш, гад, мяне?» — пытаюся. А сакратар мне кажа: «Выйдзіце з кабінета, вы п'яны...» А потым сустрэў Стася Мілёнка, што на жалезку разам хадзілі. У Данбасе ён, шахцёр. Ну і выпілі па кроплі... Тут і міліцыя ў забягалаўку зайшла — пэўна, сакратар даў указанне мяне пасадзіць. Мяне пад рукі — і на пятнаццаць сутак.

— Адседзеў?

— Ад званка да званка. Як на міне, Піліпавіч, падарваўся. На казённыя харчы сеў. Жамойда рагатаў з мяне, здзекаваўся: «Ну, што, знайшоў праўду?»

Леанід Піліпавіч нахмурыўся, пісяжок зноў пачырванеў, паглядзеў на Анатоля Ігнатавіча:

— Вазьмі гэты факт на кантроль. І я пазваню цяпер у Еньск.

Ён набраў нумар, чакаў, глядзеў то на Косціка, то на тэлефон.

— Віктар Аляксандравіч? Дзень добры... Справы як? Пытанне ў мяне. Ты не памятаеш, заходзіў месяцы тры назад да цябе ляснік са Спрымачова. Міхалап, ён сапраўды быў п'яны, як зайшоў да цябе? Не ведаеш? А што пра паліцая сказаў табе? Не паверыў. Далажыў куды трэба? А што трымалі яго паўмесяца ў КПЗ — ведаеш? Не ведаеш... Кепска, Віктар Аляксандравіч, ой, як кепска. А ён да цябе з чыстай душой ехаў і мог шмат чаго цікавага расказаць. Калі ласка, на бюро прыедзь са справаздачай аб ахове прыроды. І не ружовыя паказчыкі і лічбы, мы імі ўжо аб'еліся, а толькі праўду. Праўду, якую ты не захацеў слухаць. А з паліцаям ты даў прамашку. Што ж, у мяне ўсё...

Трубка легла на сваё месца.

Косцік сядзеў і мучыўся: з-за яго языка перапала чалавеку на абаранкі.

— Паехалі далей, Канстанцін Мінавіч...

Вікця заснула адразу, як легла. Пад раніцу прысніўся ёй страшны сон. Быццам схапіла Косціка немчура, калі ён прыходзіў да яе ноччу — з партызанскага лагера. Звязалі, збілі яго, аж чорны стаў, бы сопуха, і пацягнулі з Жамойдам яго некуды падпашкі — ісці ён ужо не мог, не трымалі ногі. Вікця бегла следам, адчуваючы сваю віну — з-за яе ўсё атрымалася, толькі з-за яе. Таму хацела выратаваць яго, вымаліць у карнікаў і паліцаяў, сказаць, што ён тут ні пры чым, то яна ва ўсім вінаватая — ён праведваў яе, лякарства прыносіў. Загіне ні за што. Бегла, але ўсё чамусьці ніяк не магла іх дагнаць, як ні напручвалася хутка ісці. Пераставўляла цяжкія ногі, быццам бегла на дне Прыпяці, паўтаралі адну і тую ж малітву: «Косцічак, любы, не загінь, вырвіся з чорных лап смерці, ты ж дужы і смелы, зрабі штонебудзь... Косціча-ак! Не загі-іінь!..»

Не хапала дыхання, сэрца білася, гатовае выскачыць з грудзей. Наперадзе, на дарозе, было шмат слядоў — ад каваных нямецкіх ботаў, і ўсе іх перакрэслівалі дзве невялічкія канаўкі-баразёнкі — пяткі ад босых ног...

Потым яна ўпала грудзьмі на здратаваны каванымі ботамі амаль чорны снег. Не падымаючы галавы, адчула, як тупат ног набліжаўся ў яе бок, рабіўся мацнейшы і больш пагрозлівы. І немчура, як зграя ваўкоў, падмяла яе пад сябе, не выпускаючы Міхалапа — акрываўленага, босага, і ўжо, здаецца, нежывога. Яна выдаўжыла рукі, скрозь слёзы крычала:

— Вярніся, Косці... Косці-іі!..

Нехта сціскаў яе у моцных руках, тармасіў, але яна не вырывалася, крычала незразумелае і страшнае.

— Ды прачніся ты, Вікця, чуеш? — крычаў над вухам спалоханы Жамойда.

Яна прахапілася.

Трывога пасялілася ў яе сэрца. Жамойда дапытваўся,

што з ёю, што снілася. Не адказала, уздыхнула цяжка, адвярнулася да сцяны.

— Святло тушыць?

Не адказала.

Ён пстрыкнуў выключальнікам. Калі лёг побач, дакрануўся бокам да яе спіны, адчула чужое, халоднае, бы лёд, цела. І сама такой жа рабілася — з кожным днём.

Карцела схадзіць да Ладуцькі. Яму яна давярала, як самой сабе. Ён быў адзіным чалавекам, да якога яна ішла смела і без аглядкі, ішла, як да доктара, верачы, што ён паможа. Ішла, як да дарадцы, маючы надзею, што пойдзе ад яго супакоеная і з поўнай яснасцю думак. Пэўна, з такіх, думала Вікця, і выходзілі некалі святары — не тыя, хітрыя і хцівыя, а шчырыя, якія добрым і прачулым словам супакойвалі душэўны стан чыёйсьці збалелай душы, памагалі знайсці невядомую дагэтуль у сабе сілу.

Ладуцька быў дома.

У печы весела лізала дровы полымя, цягнулася ў комін. Пры агні стаялі чыгункі і гаршчэчак — дзед гатаваў сняданак.

— Праходзь, Альшанская, праходзь, — запрасіў Мікіта, сумеўшыся — не чакаў у такі час гасцей, сам не прыбраўся і ў хаце непарадак. Дзед ніколі не называў Вікцю па прозвішчу мужа, як і спрымачоўцы не называлі яе Жамойдзіхай. — У нагах праўды няма, калюх-калюха, сядай, грэйся...

Вікця прайшла за печ, зняла кажушок і паклала яго па ложак, развязала хустку і кінула туды ж, пахукала на рукі:

— І пячэ ж сёння, у рукавіцах рукі ў шпары заходзяцца.

— Дні такія цяпер, Адамаўна, калі зіма з вясною бораюцца. А ты ля печы стань, сагрэйся — у мяне

холадна. Не паліў, учора ў Мазыр ездзіў...

— Я не змерзла, дзядуля, рукі вось толькі...

Вікця ў Ладуцькі не першы раз. Хату яго ведае, як сваю. І фотакарткі ў рамках, на сцяне, ёй добра вядомыя. Разглядаць, звычайна, пачынала з той фатаграфіі, дзе была знята Ладуцькава сям'я. Карткі пажоўклі ад часу, але ад таго і было ў іх больш таямнічасці і прыцягальнасці. Яна шукала падабенства Ладуцькі з тым, маладым, калі ў яго нарадзіліся дзеці, і знаходзіла знаёмыя рысы.

Але найбольшую ўвагу прыцягвала фота, што было асобна ад усіх — Ладуцькі і Косціка.

Да старога прыязджаў нейкі хлопец з рэспубліканскай газеты, неўпрыкмет сфатаграфаваў іх, як сядзелі на прызбе. Дзед і не ведаў пра тое. А пазней поштай пераслаў старому, з адваротнага боку напісаў: «Ведаю, што не любіце здымацца, таму зняў без дазволу. Не крыўдуйце».

Пакуль Вікця ўглядалася ў картачкі — доўга і пільна, асабліва ў твар Косціка, які весела смяяўся, трымаючы каля шчакі далонь. Ладуцька расстаўляў на стале кубкі і сподкі, цукеркі-падушачкі высыпаў у талерку, слоік з варэннем паставіў.

— Ты, ета самае, калюх-калюха, хадзі, Вікця, да стала — усё гатовае, на два бокі... — клікаў, радасна мітусіўся дзед, незаўважна для Вікці чыстую сарочку надзеў, крэсла дубовае, самаробкавае, для яе паставіў — з высокай спінкай. — Сядай, снедаць будзем... Даўно мы з табой вось так сядзелі...

— Ды ўсё не выпадала. А калі заходзіла разы са два, то вас не было.

Вікця не хлусіла — адчыняла дзедавы веснікі. Без патрэбы заходзіла, з работы вярталася, перакінуцца словам хацела.

— Ды і бегаю, ніколі дома не стыкаюся, — згадзіўся

дзед, сеўшы ўжо з другога боку стала — насупраць Віқці. — Таму і не заспела.

Барада ў дзеда знікала дзесьці пад сталом — шыкоўная, кудлатая, відаць жа, даглядае яе дзед, мые, расчэсвае. Стары любіў чысціню — не ў кожнай гаспадыні так чыста ў хаце, як у яго. Ужо дзеду за дзевяноста, аніколі не чапляў на нос акуляраў. І глядзеў ён на яе чыстымі і светлымі, бы дзіцячымі, вачыма. Пазіраў пранікліва, заглядваў, здаецца, у самую душу, каб і схлусіць хацела, то не змагла б.

Уздыхнула — і выдала сябе, што камень ляжыць на сэрцы — ні спаць не магла, ні на работу хадзіць. Дзед

кубак на стол паставіў, праз кудлатыя бровы зіркануў на яе:

— Ну, што, Вікторыя Адамаўна, не таіся, бяду нейкую напаткала?

Яна паклала рукі на грудзі, быццам сцішвала ўзбуджанасць і дыханне, схіліла галаву — сказаць, дык што падумае пра яе дзед? Ці не абсмяе, ці не прагоніць яе за дурасць — у такія гады месца не знаходзіць...

— Цяжкі сон, дзед Мікіта, бачыла. Пра Косціка, Ніколі такога страшнага не снілася. Так прысніўся, быццам вось цяпер перад вачмі. Сніла, што немчура яго схапіла і на шыбеніцу, скрываўленага, пацягнула. Баюся, каб не здарылася якая бяда. Тады, помніце, як сустрэла вас на вуліцы, я ўжо ведала, што з ім няшчасце здарылася. Душой адчувала. І сон бачыла, амаль такі ж... Дзе ён цяпер, дзядуля?

Ладуцька кашлянуў, адвярнуўшыся, кулак да рота прыставіўшы.

— У "вобласць ён паехаў. Да Громава. Праўды шукаць.

— Ох, гора ты маё, — нахілілася на сагнутую руку — на стол, заплакала. — Ой як цяжка мне, дзед Мікіта. Усё жыццё на адлегласці, а ўвесь час ён мне блізкі і дарагі. З кожным годам даражэй. Гэта кара мне божая за ўсё...

— От, калюх-калюха, на два бокі і ўсторч, — падняўся з месца Ладуцька, замітусіўся ад нечакана пачутых слоў. — Гора мне з вамі. Што, думаеш, ён не прыходзіць і не гаворыць пра цябе? Тое ж, што і ты...

— Праўда? — Вікця падняла галаву, выцерла мокрыя Еочы, пазірала радасна на яго, шчасліва, не верачы. — Няўжо праўда? І яму гэтак жа цяжка?

— Цяжка. Яшчэ і як цяжка, — паклаў стары на плячо жанчыны спрацаваныя, пачарнелыя далоні. — Як вам не пашэнціла ў жыцці... Якую муку прынялі на сябе, не кожнаму і пад сілу вытрымаць такое.

Вікця плакала, не хавала слёз.

— Што ж, несці вам сваю долю і не данесці. І нічога не зробіш. Хочаш, я дам табе такой траўкі, што забудзеш яго, душа твая ачысціцца і стане светлай, сэрца будзе без адзінай ранкі. Хочаш?

Яна адмоўна пахістала галавой.

— Не, дзед Мікіта. Няхай ужо так будзе. Як жа тады жыць без... без гэтага? — жахнулася, адхіснулася, насцярожылася — вочы спалоханыя, раскрытыя. — Можа, гэта мне шчасце такое выпала.

— Мо і так, калюх-калюха... То я так сказаў, каб аблегчыць тваю душу, аж яна, выходзіць, без гэтага болю ўжо і жыць не можа. Вось як яно...

Толькі цяпер пачула, як за акном усчалася завіруха, скавытала, стукалася ў дзедавы вокны. Ладуцька — чараўнік няйначай. Добрым словам супакоіў, абнадзеіў — светла неяк стала, лёгка.

— А за яго не хвалюйся, — дзед не называў імя, — то сон добры, хаця ж і страшны. То яго, Косціка, не ўсе разумеюць, а ён мучаецца. Усе і мучаюць яго, калюх-калюха... Вунь і тады, горш за фашыстаў мучылі, а ён выжыў. А колькі ў вайну дасталося? Ды вось з тваім Жамойдам у яго нелады.

— Ведаю.

— Ад вайны яны ворагі. Можа, ён і не паехаў бы тады да партызан, каб Косцік не вымаг у яго заявы. А потым ён страляў Міхалапу ў спіну, як той уцякаў. Косцік і парваў тады ж паперку — не верыў, што падасца ён да партызан.

— Я не ведала пра тое, — прызналася Вікця.

Доўга заседзеліся ў Громава. Засталіся адны, пра час забыліся — за акном даўно ссутоньваўся шэры змрок.

Усё выказаў Міхалап сакратару абкома.

— Дзякуй вам, Лявон Піліпавіч. Каб не вы, не ведаю, да каго і паткнуўся б. Пэўна, ні да кога, аціх бы, змірыўшыся з усім — пугай абуха не пераб'еш...

— Знайшоў бы, Канстанцін Мінавіч, знайшоў бы. Проста смеласці трошкі не хапіла, і не ведаў, да каго падацца. А пытанне сур'ёзнае, зоймемся неадкладна. Вайна шмат бяды нарабіла. Латаем галоўныя дзіркі, а пра малое забываем. А за тое нам жорстка адплоціць прырода...

Начавацьпаехалі да Громава.

«Ты уж извини меня, Серж...»

Сяргей заўсёды прачынаўся разам з маці. І хаця Паліна кожным разам старалася ісці на кухню нячутна, каб не патрывожыць дзяцей, ён усё роўна чуў яе крокі.

Паліна ніколі не заводзіла для сябе будзільніка, хаця ён і цікаў на стале. Не чула яна і радыё — дынамік вісеў на кухні. Яна прачыналася ў адзін і той жа час — а палове шостай. Дзень у дзень, год у год...

Пасля Сяргея ўставалі і астатнія — гаспадар, сыны і дачка. Маці запальвала ў печы, і тады пачыналі трашчаць смалякі, ахоплівалі полымем паляны,

скакалі па сцяне чырвоныя сполахі.

— Мамо, што на сняданак — бульбу ці аладкаў зробімо? — папыталася Галя, выціраючы ручніком твар. Была яна ў спартыўным сінім трыко, у шэрай блузцы з кароткім рукавом.

— А што для вас лепш, тое і рыхтуй, — паціснула плячыма маці, нахілілася над чыгуном — насыпала ў яго дробную бульбу. — Для мяне дак усё адно.

— І мне абы сняданак, — азваўся гаспадар — галіўся электрабрытвай — стаяў каля люстэрка, прымацаванага да сцяны.

— О які ў нас народ непераборлівы — што згатуеш, тое і з'ядуць, — заўсміхалася дзяўчына, і на шчоках абазначыліся ямачкі. Завязала на шыі касынку, каб не міналі косы. — Тады абіраю бульбу, смажым мяса.

Яна села на ўслончык, узяла нож і пачала сваю работу. У Галі зграбная, гнуткая пастава. Расла непрыкметна, ціха, хадзіла з Палінай на ферму — памагала даіць кароў, як была вольная ад урокаў. Скончыла школу, і на яе пачалі заглядвацца хлопцы: прыгожыя, агністыя былі ў яе вочы. Вясёлая, жвавая — па бацькавай лініі пайшла. Якую б работу пі рабіла, усё ў яе выходзіла лёгка, як бы гуляючы. Паехала ў Рэчыцу і здала экзамены ў заатэхнічны тэхнікум.

Радаваўся Косцік за дачку — убіралася ў прыгажосць і сілу. Ды і з твару нічога. Хлопцы набіваюцца з клуба правесці дадому, а яна, гарэзніца, паабяцае катораму, а сама неўпрыкмет збяжыць. А потым ад смеху заходзіцца дома.

Косцік пайшоў у хлеў, даў карове сена. Прынёс некалькі вёдзер вады, паналіваў у чыгуны з бульбай і паставіў у печ.

Сяргей ляжаў, чуў гаворку — голас Галі быў чысты і звонкі, чуваць здалёку. Вечарам прыехаў позна, натаміўся на рабоце — ламала спіну. Заснуў не скора —

як падалі голас другія ці трэція пеўні.

— Чаго ж ляжыш, Сярожка, мо не на работу? — зазірнула ў пакой маці.

— На работу, мамо, ды ўставаць нешта не хочацца.

— Ці не захварэў?

— Ды не. Лянота падкацілася.

— На Ляжнёўку ўжо, можа, перабраліся?

— Не, можа, на тым тыдні.

— Было б добра — да хаты бліжэй. Ну то ляжы, час яшчэ ранні.

Маці выйшла. Сяргей крутануў ручку «Спідолы» — пачулася музыка. За акном яшчэ цёмна, і намёку не было на раніцу — апошнія лістападаўскія дні былі пахмурныя, з цяжкімі воблакамі, з ветрам і дажджамі. Гэта найбольш і псавала настрой у рабоце — настроішся на пэўны аб'ём, прыкінеш, колькі застаецца да канца месяца, наляжаш, а тут нечакана божанька падсуне надвор'е — ні сагрэцца, ні схавацца ад холаду. На сямі вятрах, як на боскай далоні, — пранізвае кожнага навылёт... Але меліяратарскую работу Сяргей не кідаў.

«Маяк» даў свае пазыўныя, піпікнула шэсць разоў, і Сяргей спружыніста ўскочыў з канапы, сагнуўся, разагнуўся, памахаў рукамі, галавой пакруціў — і пайшоў мыцца-галіцца.

Выйшаў у двор. Цёплае паветра дыхнула ў твар. «Пацяплела? Вецер перамяніўся? Значыць, у полі работа пойдзе весялей». Неба было светлае, але з аблачынамі. «Мо і зусім распагодзіцца. А то ўжо думалі, што і снег выпадзе...»

Ад хлява ішоў бацька, бухкалі боты па сцежцы. Чырвоная кропачка хісталася ў руцэ — асцярожнічаў з куравам.

— Устаў ужо? — падышоў, зрабіў доўгую зацяжку, абапёрся аб штыкецiны. — Да лесу ўжо блізка падыходзіце?

— Блізка зусім.

— То пра тваю брыгаду заўчора па радыё баялі?

— Ага.

— Прыемна чуць такое?

— А, — няўцямна выдыхнуў сын, зноў глядзеў на ўсход. — Каму працаваць, каму пісаць.

— Перадавікі, канечне. На ўсю краіну грыміце. І не муляе слава, сын? Пэўна, не. З ёю лягчэй жыць, надзейней.

— Ты пра што, бацька?

— Ды ні пра што. Так, пра сябе. Давай мыйся, ды будзем снедаць. Мне сёння рана ў лес трэба. Лапкі тыя, хваёвыя галінкі, няхай на іх ліха, план удвая павялічылі, а толку з гэтага...

— Значыць, трэба больш.

— І я не супраць. Ды не па-гаспадарску ўсё тое.

Выскачыў з хаты Алесь, штурхануў пад бок Сяргея, зрабіў рэзкі выпад, быццам баксёр, лёгка памалаціў па плячы, ён быў голы да пояса, без майкі, неспакойны і шустры, такі. ж няўрымслівы. Па грыбы пойдзе, усе дзялянкі аблётае, у школу ідучы, спозніцца на аўтобус, ніколі не перажывае — для яго сем кіламетраў да Асаўца, як стометроўку прабегчы.

Сяргей нечакана абхапіў яго за пояс і адарваў ад зямлі.

— Што, баксёр, прасіся, а то на хлеў закіну.

— Больш не буду-уу, — нараспеў, па-авечы, забляяў брат, — пусці-ііі!..

На парог ступіла маці.

— От, гіцлі, ім бы толькі падурэць. Ану мыйцеся ды за стол!

Гаварыла нязлосна. Паліна ніколі не злавала на дзяцей, асабліва не песціла, але ж і не крычала ніколі, трапкачом ці папругай ніколі не выцяла.

Снедалі няспешна, але і не заседжваліся, за сталом прывыклі маўчаць, клопаты свае вырашаць не за патэльняй. Паліна разам з усімі сядала рэдка калі, у яе заўсёды на ўсё не хапала часу. Гэта потым ужо, калі ўсе разыдуцца, яна, упарадкаваўшы ўсё, прысядзе за стол, перахопіць што-кольвечы на скорую руку.

Яна то папраўляла чыгуны ў печы, то падавала на стол. Потым рэзала буракі і гарбузы, кідала ў цабэрак, секла.

Нехта бразнуў у сенцах дзвярыма, і ў хату зайшла Анэля.

— Дабрэйшы вам, і хай есца ўсмак, — села каля парога паштарка, — пісьмяцо вам ад вашага Стасіка прынесла.

Галінка першай ухапіла, прачытала ўслых, абрадавала бацькоў і хлопцаў.

— Ну, то хай яму добра служыцца, — пажадала паштарка і гэтак жа раптоўна выйшла з хаты.

Першым стол пакінуў Сяргей, за ім бацька і Алесь. Галя хуценька наладкавала ядой бацькаву сумку. Сяргей рэдка калі браў з сабой абед.

Прачнулася вавёрка, ускочыла на шафу, Сяргею на плячо зляцела.

— Марш на печ, — замахнулася на яе Галя, і шэранькі камячок шуснуў за камінак.

З хаты Сяргей і бацька пайшлі разам. Бацьку — на машыну. Паедзе ў Броньку, непадалёк ад Ляжнёўкі — з кіламетраў шэсць. Сяргею ісці на паваротку, дзе

спыняецца стары, біты-перабіты пэмкоўскі «пазік».

— То да вечара, сын, — гаворыць бацька і спяшаецца да канторы лясніцтва — там ужо гарэлі фары машыны.

— Да вечара.

Вось-вось павінен падысці аўтобус. Сенька, шафёр, амаль заўсёды прыязджаў у адзін і той жа час, не спазняўся. Па ім хоць гадзіннік звярай.

Абуджалася вёска. Чуліся знаёмыя галасы і воклічы, гудзенне машын і трактароў. Раніцай гаворка гулка разлягалася па ўсім Спрымачове, хоць ты шапні ціха ў дальнім канцы Будкоў — у другім пачуюць. Вяскоўцы падзялілі сваю вёску на дзве. Па правы бок Лабасова — Крушніца, па левы — Будкі.

Адкуль пайшлі такія назвы, Сяргей не ведаў, бо з пакалення ў пакаленне пераходзіла. І чулася ў тых назвах нешта знаёмае і блізкае — Будкі, значыць, будаваліся палешукі. Крушніца — крушына. Яе па ўсім лесе процьма. Так што тут вялікага сакрэту ў назве не было...

Як быў у арміі, слых лашчыла назва вёскі. Скажаш услых: «Крушніца», а чуеш — суніца, завушніца, зарніца... Як быццам каменьчыкі перакочваюцца на дне Лабасова.

Любіў Сяргей лес.

Ведаў дасканала бацькавы сцежкі, таптаў іх, ідучы побач з ім. Не толькі вучыўся лесніковай мудрасці, а і памагаў рэзаць метроўкі, садзіў саджанцы, збіраў шышкі...

Бацька радаваўся, перакананы быў, што і Сяргей яго дарогу выбраў. Бо ад яго ні на крок. Верыў у тое ж і ён, Сяргей.

Аж памянялася ўсё нечаканым бокам.

Аднакласніца Зоська, дзяўчына з агністымі вачыма і

пяшчотным голасам, якая так запала ў душу і сэрца, што і дня не мог пражыць без яе — начамі снілася, спытала аднойчы, як праводзіў дадому са школьнага вечара:

— І куды пасля школы, Сяргейка? Думаеш паступаць?

— Не ведаю, Зоська. Лес люблю. Мо ў тэхнікум лясны падамся.

— Гэта добра. Лес... А я, ведаеш, кім хачу быць?

У Зоькі на вочы спадае чолка, і яна раз-пораз папраўляе яе рукой, стараецца выглядаць дарослай, сталай дзяўчынай, вачмі з годнасцю водзіць па баках, вучыцца выглядаць задумлівай і заклапочанай.

— Кім? Ты ж не хвалілася ў класе, таму і не ведаю.

— А смяяцца не будзеш, як прызнаюся?

— Не буду...

Яна гарэзліва зірнула на яго, быццам чакала, калі яшчэ больш разарыцца ў яго цікавасць, на плячо яму падбародак паклала, і ён адчуў яе крамяныя грудзі-кулачкі.

— Не адгадаеш, ніколі не адгадаеш. Я, як і ты, па бацькавай дарозе пайду — у механізатары. На трактары буду рабіць. Во!

— Ты гэта сур'ёзна? — не верыў ён. Верка Чыканова сказала б, можна ўявіць, бо дзяўчына сур'ёзная, калі надумае што — выйдзе па ёй. Рашучая. А Зоська — матылёк, чалавек настрою. — Ты — на трактар?

— А што тут такога? Хлопцы ідуць у даяры, а я не магу ў механізатары?

— Калі гэта, канешне, сур'ёзна.

— Ты за мяне? — яна нечакана абхапіла яго за шыю.

— Ага, — згадзіўся, а думаў адгаварыць яе.

Праз месяц, калі пачалі рыхтавацца да выпускных экзаменаў, застаўшыся аднойчы адзін на адзін у класе, паклаў сваю руку на яе, сціснуў, спытаў нясмела:

— Зоська, а што, калі і я з табою — разам вучыцца?

Дзяўчына шырока акругліла вочы, мірганула нафарбаванымі вейкамі, не паверыла таму, што пачула, усклікнула:

— Ой, як было б здорава! Сяргейка! Але як жа ты са сваёй марай, га?

— Нічога, у лясніцтве і механізатары трэба.

Бацьку не прызнаўся, што пахаваў свае ранейшыя планы. Ведаў, што зробіць яму балюча, што не адобрыць задумкі, але нічога ўжо з сабой парабіць не мог — каханне да дзяўчыны аказалася мацнейшым за ўсё. Нават за мару. Хаця ў душы і нараджаўся пратэст супраць самога сябе, хаця ведаў, што робіць неабдуманы крок, што гэта несур'ёзна...

Бацька пра ўсё даведаўся. Галя сказала. Не ўшчуваў. Як ведаў, што мог бы нарабіць яшчэ большай бяды... Мудры і добры ў яго бацька!

Здалёк яшчэ, асвяціўшы фарамі дарогу, запілікаў аўтобус. Спыніўся побач. Сенька, штурхануўшы ручкай дзверцы, як заўсёды, крыкнуў:

— Захадзі, госцем будзеш!

Беглі да аўтобуса Хіялаў сын і Адарчын Міхась.

У аўтобусе было прыцемкавата, але Сяргей і так пазнаў усіх, і па голасе, і па абрысах твару. Сенька браў людзей з Жахавіч — аж дзесяць, астатнія былі з Турбіна і Зімовай Буды. Там ужо назбірваўся і набіваўся цэлы аўтобус, аж стаялі ў праходзе...

Сяргей ужо даўно прывык да гэтага тлуму, да тытунёвага дыму, да ранішняй «слоўнай гімнастыкі», калі вастрасловы падымалі такі рогат, што і нелюдзімы

заўсміхаецца.

Не першы год ён на гэтай рабоце. Асушваў балоты І ўкладваў па дне пракапаных канаў дрэнаж — гліняныя трубкі, адна да адной. Працаваў машыністам шматкаўшовага экскаватара. У яго брыгадзе пяцёра чалавек. Памочнікам сабе ўзяў Віталя Хіяла, толькі што з арміі, і траіх паляшучак. Дзве з іх замужам, па двое дзяцей нарадзілі, адна зноў у дэкрэт збіраецца. Трэцяя ж, Алёнка, дзяўчына, таксама гэтым аўтобусам ездзіла — з Зімовай Буды. Алёнка чымсьці на Зоську падобная — заўсёды з усяго здзіўляецца, невядома чаму радуецца. І вочы такія ж круглыя робіць.

Тады ж, на другім годзе вучобы ў вучылішчы, калі яны не разлучаліся ніводнага дня, — і на занятках разам, і на экскурсіях разам, у вольныя часы — побач, — і ў яго не прападала да яе пачуццё, а наадварот, разгаралася з кожным днём усё больш і больш, калі ён адчуў слодыч яе вуснаў, калі, лічы, зведаў яе ўсю-ўсю, зразумеў, што ім наканавана быць разам, толькі разам. Зоська аднойчы, застаўшыся ў яго пакоі на ўсю ноч, лежачы побач з ім на ложку, уткнуўшыся галавой у падушку, прамовіла:

— Праз некалькі дзён з'еду я, Сярожа, далёка-далёка...

Ён павярнуўся на бок, тварам у твар, вочы у вочы,і яна павярнулася да яго, зазірнула глыбока-глыбока — у самую душу.

— Як гэта — з'едзеш? Куды? І чаго?

— Так трэба, Сяргейка. І не пытай у мяне больш нічога. Добра? Абяцаеш?..

Зоська, здаецца, плакала. Яна ўмела плакаць.

— Ты жартуеш. Праўда, жартуеш? У нас жа ўсё з табой добра, так добра, што і жадаць лепшага не трэба. Мы скончым вучобу, паедзем разам працаваць у маю вёску, ты будзеш маёй жонкай, у нас будзе тры сыны і дзве дачкі...

Зоська пальцамі сціснула яму вусны, каб не гаварыў, горка ўсміхнулася:

— І я так думала. І я гэтага хацела — вельмі-вельмі. Але паламалася ў мяне, усё паламалася, перавярнулася...

— Я ха... — спрабаваў нешта сказаць яшчэ, але яна дакранулася да вуснаў.

— Ты уж извини меня, Серж...

«Ты уж извини меня, Серж...» — гэтая дурацкая фраза не раз і не сто звінела ўвушшу, снілася, варочала і пераварочвала душу, спустошвала сэрца, паліла і рвала на тысячы аскалёпкаў, і ён здзіўляўся, як яно сапраўды не разарвалася ў яго. Ён нічым не мог спатоліць тое пачуццё, нічым не мог яго замяніць. Нават у арміі, калі стаяў на пасту, колькі разоў з цемры выглядвала яна і гаварыла гэтак жа вінавата і ціха: «Ты уж извини меня, Серж...»

Аўтобус спыніўся, і праз гоман пачуўся вясёлы голас Сені:

— Захадзі, госцем будзеш!

І «гасцей» назбірваецца шмат, на каленях адзін у аднаго сядзяць, рагочуць, смешнае расказваюць. У аўтобусе і жанчыны, і яны прывыклі да салёных і прыперчаных слоў, самі памагаюць вясёлым хвілінкам — цяжкая работа гэтаму навучыла, і таму жарты былі замешаны на калючых і жорсткіх вятрах, снезе і холадзе. І Аўдоцця, і Марыля, і астатнія ніколі за словам у кішэню не палезуць, зачэпіш — пекануць так, што і дзесятаму закажаш...

Сяргей убачыў праз галовы і плечы людзей вочы Алёнкі, кіўком галавы павітаўся з ёю, усміхнуўся, падбадзёрыў: «Трымайся там, ведаю, што нялёгка ў цеснаце стаяць...»

Ехаць застаецца хвілін з дзесяць, да аб'екта ўжо зусім чога-нічога...

«Ты уж извини меня, Серж...»

Ужо добра ўднелася, як прыехалі на аб'ект. Пайшлі да тэхнікі скрэпершчыкі і бульдазерысты, экскаватаршчыкі. Прыехалі і яшчэ два аўтобусы — з меліяратарамі.

Сяргей адразу пакіраваў да Савошкі, майстра ўчастка. Той сядзеў у вагончыку, перабіраў на стале паперкі.

— Я да вас, Нікадзім Селівестравіч, — павітаўся, сеў на крэсла Сяргей. — Так працаваць я адмаўляюся.

Майстар зірнуў у акно, пацёр падбароддзе.

— Не ведаю, што і рабіць з табой. Сказаў галоўнаму інжынеру пээмка, паабяцаў праз дні тры-чатыры...

— Чатыры?! — Сяргей прыўзняўся ў крэсле. — А чым мне займацца загадаеце? Пянькі збіраць? У мяне ж план гарыць...

Савошка нахіліў галаву, кусаў губы. Гадоў яму можна было даць і сорак, і ўсе пяцьдзесят, ён быў у тым узросце, калі людзі доўга не мяняліся з твару. Хударлявы, цёмнага загару, вочы спакойныя, але неабыякавыя.

— Магу толькі параіць, — бровы ўзняліся ўверх, і вочы адкрыта паглядзелі на экскаватаршчыка, — паглядзі спісаны, вазьмі патрэбную фразу ў рэдуктары і пастаў на свой экскаватар.

— І на гэта часу трэба шмат патраціць.

— Усё, Сяргей, больш нічога падказаць і параіць не магу, — зноў апусціў майстар бровы, схаваліся вочы пад брывамі, і цяпер Міхалап ведаў, што дарэмна далей аб чым-небудзь гаварыць — і так дзякуй скажы, што падказаў.

Хіял і Алёнка з жанчынамі сядзелі ўжо каля экскаватара, чакалі брыгадзіра. Апранутыя былі ў цёплае, вецер у полі не шкадаваў нікога.

Памочнік сядзеў на скрынцы з-пад інструментаў, жанчыны — Вольга і Аксана — каля тэхнікі.

Віталь Хіял пачасаў гарбаты нос:

— Як з рэдуктарам, Сяргей?

— Аніяк. Пойдзем «пазычаць» фразу са спісанага.

Памочнік памуляў губамі, нічога не сказаў.

— А нам чым заняцца, брыгадзір? — паказала язычок Алёнка, стрэльнула вокам на Міхалапа.

— Чым? А вы кветачкі збірайце: цікавая работа!

— Кветкі — гэта добра. Адпачывай, дзяўчаты! — як загадала Волька і першай, смешна крыўляючыся, пакіравала да ўзлеску.

Давялі ўсё да ладу толькі на трэці дзень.

Выпацкаліся з Хіялам, як у пекле ў нячысцікаў гасцявалі. Але ў вачах радасць — зноў можна будзе гнаць дрэнаж.

Некуды падаўся Хіял, а Сяргей застаўся на месцы. Адпачываў, курыў. Жанчын ён на гэтыя дні адпусціў — для іх работы не было. Сядзеў каля экскаватара, думаў пра сваё.

Убачыў — у яго бок ішла дзяўчына. У балонневай чырвонай куртачцы наросхрыст, у трыко. На Зоську вельмі была падобна. Мо дзяўчо па зялёнкі прыйшло ды зблудзіла, дарогу папытаць хоча. Не, без кашаля, сумачка праз плячо...

«Божа, гэта ж яна, далібог, яна, — працяло ўсяго, у скроні кальнула, — адкуль яна тут?!»

Але сядзеў, не падымаўся, вочы прыжмурыў, прытварыўся, што дрэмле. І паверыць не хацеў — сон ці ява перад ім, няўжо праз хвіліну ён пачуе яе голас? Пакуль чуў крокі — усё цяжэйшыя і нясмелыя. Баялася

падыходзіць?

Яна лёгенька кранулася яго рукі.

— Сярожка?

Ён расплюшчыў вочы, маўкліва глядзеў на яе. Зоська нахілілася над ім:

— Добры дзень, Сярожа, як доўга я цябе шукала.

— І вам добры, Зося Карпаўна.

У яе вачах ён бачыў вінаватасць, боль, раскаянне... Яна ўжо была не тая, што раней, голас змяніўся і позірк — сцішылася, нацешылася, пэўна, усім — і харошым, і благім.

— Адкуль тут?

— Вярнулася вось у родныя мясціны. Апаліла крылы, цяпер не лётаю, спусцілася на зямлю. У вас працаваць буду. Возьмеш у сваю брыгаду?

— У мяне камплект.

— Аксана ў дэкрэт скора. Возьмеш, Сяргей? Я працаваць умею.

Ён маўчаў. Павярнуў галаву, глядзеў удалячынь, на гарызонт, за які садзілася набрынялае холадам сонца.

— Я не падвяду, вось пабачыш.

— Не. Не вазьму. Шукайце, Зося Карпаўна, другую брыгаду, і лепш, калі ў другім пээмка. Гэта ўжо мая парада...

У Зоські на вачах былі слёзы.

Але яны не краналі Сяргея.

Упала першая хвоя — пакручастая, разгалістая. Спачатку яе мужчыны абсякуць, разрэжуць, а потым жанчыны прымуцца нажамі рыхтаваць лапнік і

складваць яго ў ворах. Вечарам Янік Анэлін забярэ нарыхтаванае і адвязе на калгасны двор, дзе працуе АВМ — рыхтуе вітамінную муку.

План калгасу давялі вялікі. І Дзягцяр як не ў ногі падаў Карабкову, каб памог. Леснікі напачатку ўпарціліся, не хацелі, а потым, праз год, лясгас і сам давёў план лясніцтву. Паўсюдна зрабілі такое, і цяпер як ні круці, а лапнік трэба было нарыхтоўваць. І ўжо ўтрая больш, чым прасіў раней калгас. Кожны ляснік павінен быў здаць па тры тоны галінак. Жамойда як ні выкручваўся, як ні ўпарціўся і ні ўгаворваў Карабкова, той не скінуў яму ніводнага кілаграма. Вось і ўзяў Жамойда ў памагатыя жонку, чаму яна вельмі абрадавалася — сярод людзей пабудзе.

Кожны заняты сваім. Хлябешча бензапіла, выплёўвае пахкія апілкі. Метроўкі складваюць адна да адной — у штабель.

Незаўважна расла горка лапніку.

За размовай і работай не заўважылі, як і час праляцеў.

— Пара ўжо, хлопцы, і перакусіць, — паглядзеў на свой гадзіннік Хіял — падарунак ротнага камандзіра, як ён сцвярджаў. — Больш, чым паўплана далі. Пасля абеду — столькі ж зробімо...

— Перакусі й перакуры — нашы лепшыя сябры, — засмяяўся Васіль, прыладжваючыся на пяньку.

— Масціся, Косцік, — прапанаваў Антось.

Асобна з Вікцяй сеў Жамойда.

За ўвесь час, як працавалі, ніводнага разу не пераглянуліся, але кожны з іх адчуваў, як жыве між імі нябачная сувязь, пракладзеная кладачка ўзаемаразумення і любові.

Калі ж сеў побач з Антосем, неўпрыкмет зірхануў у бок Вікці — сядзела яна да яго спіной, аб нечым гаманіла з мужам.

Антось — хударлявы, валасы сівыя, хаця і мае чалавек няпоўных пяцьдзесят. Рукі ўчэпістыя, звыклыя да любой цяжкай работы. Колькі метровак паставіў ён, колькі стагоў сена накасіў — не злічыць. І рабіў усё ў ахвотку, ніколі не стамляўся, цягавіты быў, як і дабрачы. Жонка толькі ў яго была звяглівая, вечна ёй нешта не хапала. На работу ідзе Антось — бурчыць, з работы — словам не міне. І не зразумець было спрымачоўцам, чым жа ён, такі руплівы і дужы, мог не дагадзіць сваёй Кацярынцы. І яшчэ больш дзіўным было тое, што Антось Кашэвіч сваю жонку не прамяняў бы ні на якую іншую, у сто разоў прыгажэйшую — кахаў яе вельмі.

— Не, хлопцы, вы абедайце, а я прайдуся, — перадумаў Міхалап, падняўся. — Я праз гадзіну вярнуся.

— Ну, як знаеш, — абыякава кіўнуў Хіял, выкладваючы на разасланы ручнік хлеб і сала.

— Мо дзе маладзёнка ў кустах чакае, таму і ўцякаеш ад нас, — стральнула на яго смяшлівым позіркам Арэнка, пад бок таўханула Чыканову Марфу.

— Угэдала, Арэнка, — у тон патрапіў Косцік, загадкава міргануў ёй. — Жыць без яе не мзгу...

Вікця, жуючы, весела паглядзела ў яго бок, нічога не сказала.

Косціка грызла трывога.

Дзён колькі назад наведаўся на Барсучыны хутар. Нешта яму не спадабалася ў паводзінах барсукоў, а што — яшчэ і сам не ведаў. Думаў пра іх, як быў дома, як хадзіў на работу, і цяпер, як ехаў на возе, працаваў на дзялянцы... І вось як выпала вольная гадзінка, не вытрымаў — на абед махнуўшы, рушыў стрымгалоў на хутар, каб пераканацца, каб упэўніцца ў сваіх здагадках...

Да хутара ад дзялянкі ісці недалёчка — два кварталы. Праз кляновы гай, які беражэ, нікога не дапускае туды

Міхалап — дарогі перакопваў, каб машыны не дапялі. Кожная сцежка яму тут знаёмая, як і дрэўцы, штострачаюцца на шляху. Памятае ён іх малымі і тонкімі, дзівіцца — вунь якія цяпер гонкія, як порстка выструніліся ў неба, навыперадкі, і вецер ужо ім ні па чым — моцна ўраслі ў зямлю, пусцілі глыбока карані.

Ён узбег на пясчаны ўзгорак, азірнуўся і нырнуў у густы сасоннік.

Першая нара была пад ядлоўцавым кустом. Косцік прыслухаўся, намацаў рукамі зямлю, спахмурнеў: «Няўжо пакінулі жытло? Што ім замінае тут жыць, што непакоіць?»

Ён сеў каля нары, пільна агледзеўся наўкола — нічога такога не кідалася ў вочы.

Знізу, дзе працякаў раўчук і дзе быў узболатак, данеслася да яго слыху гудзенне тэхнікі. Яно нарастала, ціснула на вушы, раздражняла... Ён падняўся, ступіў на схіл. Паўзіраўся ў блакітную смугу — позірк ні за што не зачапіўся. А нябачны рухавік працаваў то гучна і пранізліва, то аціхаў.

«Дык то ж меліяратары, — цюкнула яму ў галаву, — дый яшчэ мой сын там дзесьці працуе, план гоніць... Барсукоў трывожыць гудзенне...»

Косцік наважыўся ісці да меліяратараў. Калі ж спусціўся ўніз, убачыў, што балотца амаль высахла. І раўчук, што ўюнка выцякаў з яго, знік. У канаўцы ўбачыў падлешчыка. Далей, у ямінцы, боўталіся некалькі рыбін — задыхаліся...

«Дык вось чаму не захацеў Паласацік жыць у сваёй хаце — без вады ён не можа... От, ёлкі-маталкі, або як дзед Мікіта кажа, калюх-калюха, на два бокі і ўсторч... Сапраўды ўсё сторч галавой. Перавернута ўсё дагары нагамі.

І чаму чалавек сам сабе вораг? Чаму ён робіць так, не зважаючы ні на што? Хто ж будзе судзіць яго, чалавека,

за слепату, за жорсткасць да зямлі? Хто спыніць?»

Правальваўся між купін, спатыкаўся. «Ну, пачакайце, я да вас дабяруся, псаватары-меліяратары... Знайду я на вас управу!..»

Далей зямля была цубкая, і Косцік хутка дапёр да вагончыкаў. Збоч працаваў экскаватар. Пачуў дзявочы смех, але нікога не ўбачыў, як ні ўглядаўся. Дрыжэў, пакрысе сунуўся экскаватар, угрызаўся каўшамі ў мяккую зямлю — блішчэлі на сонцы белыя іклы. Следам — па абодва бакі траншэі — выраталі аднолькавай вышыні два ўзгоркі зямлі.

Дзяўчына падавала трубачкі з чырвонай гліны, а сяброўка, седзячы на глыбіні — у кабінцы, клала іх на пясчанае дно.

Косцік зацікавіўся іх работай, аж нагнуўся, зазірнуў у канаву, галавой захіваў — ты глядзі, а я і не ведаў, як гэта робіцца, прыдумалі ж...

Але цікавасць тут жа прапала — ішоў жа за іншым. Да каго б гэта падступіцца, каму пагнуць мацюкоў. Не будзеш жа тыя «ласкавыя» словы гаварыць вось гэтым дзяўчатам — што ім, як і сыну яго, чым больш прарыюць канаў і траншэй, тым больш і заробяць.

— Што згубіў, дзядзька? — падала голас з металічнай кабінкі, што сунулася па дне канавы, дзяўчына ў зялёнай шапачцы — Алёнка. — Нас шукаеце, на спатканне прыйшлі? Мо каторая прыглянулася?

— От сарокі, ім абы пасмяяцца, — махнуў на іх рукой ляснік, — толькі спатканні ім наўме...

— А як смешна, а як весела?

Экскаватаршчык праз задняе акенца пазіраў на дзяўчат. Да яго і накіраваў Косцік. Вось у яго ён і папытае, хто ў іх тут начальнік.

Дзверцы прачыніліся, і з кабінкі выглянуў экскаватаршчык. Міхалап здзівіўся:

— То ты, сын?

Але Сяргей не чуў яго пытання — працаваў рухавік. Ён заўважыў бацьку яшчэ раней, як той шыбаваў да іх па полі, але работу кінуць не мог — праходзілі акурат цяжкі грунт. Прамарудзіш колькі хвілін — вада залье траншэю.

Сяргей заглушыў рухавік, саскочыў на зямлю, махнуў дзяўчатам:

— Алёнка! Аксана! Канчай работу — абед!

Бацька пазіраў па сына і не пазнаваў яго: быў у рабочым адзенні, адсвечвала на сонцы светлая чупрына, у вачах спакойнасць і сталасць, ішоў насустрач няспешна і цвёрда, як чалавек упэўнены ў сабе, у сваёй рабоце. Косцік прывык яго бачыць дома не такім, там ён выглядаў дамашнім, свойскім, а тут нейкая перамена адбылася. Строгім здаўся, сур'ёзным. Стаяў, чакаў, калі падыдзе.

— Здароў, бацька, — прамовіў сын стомлена. — На экскурсію да нас прыйшоў? Ну, глядзі, глядзі, мо ж ніколі і не падыходзіў да такой машыны.

— Не падыходзіў, а вось цяпер бачу, што за звер такі. Ніштаватая тэхніка. Нам бы такую ў лясніцтва...

— Навошта?

— Спатрэбілася б. Яшчэ не абедаў? — заклапочана спытаў бацька.

— Не. Хацелі скончыць.

Дзяўчаты паглядалі на іх, зразумелі, што за дзядзька да іх наведаўся. Алёнка пырснула смехам, што так пагаварыла з Сяргеевым бацькам — цяпер саромелася, хавалася. Весела падаліся да вагончыкаў, дзе была сталоўка, пайшлі напрамкі, смеючыся, нешта расказвалі адна адной.

Месца выбралі пад разгалістым, каржакаватым дубам,

дзіўна, як ён і ўцалеў у полі, удалечы ад лесу. Косцік раскрыў сумку, выклаў усё, што паклала Паліна. Нарэзаў хлеба, па кавалку каўбасы. Сяргей дзве апошнія ночы дома не начаваў, як і Віталь. Пад пагрозай быў план, таму хутчэй хацелі пусціць экскаватар у работу. Жавалі, маўчалі. Косцік тэрмас адкруціў, паналіваў у кубкі гарачага ўзвару.

— Тут ясі, у сталоўцы?

— Ага. У нас гатуюць няблага. З кепскім абедам асабліва не напрацуеш.

— Яно так. Але дамашняе — смачнейшае.

— Правільна, — Сяргей глядзіць некуды ўдалеч. Ён не праяўляе ні радасці, што прыйшоў да яго бацька, ні задаволенасці — голас спакойны, сцішаны.

— Як працуецца табе тут, сын?

— Добра. Планы выконваем.

— Планы? Па чым?

— Па пракладцы дрэнажу.

— А-а, а я думаў, што па глумленні зямлі.

Сяргей паглядзеў на бацьку, усміхнуўся. Паставіў пусты кубак на сумку, прылёг, зашамацеў пажоўклым лісцем.

— З твайго боку яно, можа, так і выглядае.

— А з твайго, сын? Чаму ў нас павінны быць два бакі — мой і твой? Што, мы на дзвюх планетах з табою жывём — зямля ж на ўсіх адна.

— Бацька, ты не хочаш глядзець у будучыню. На гэтым балоце з цягам часу зашуміць збажына. Людзям патрэбен хлеб.

— Ведаю. А чаму, скажы мне, не навучыцца чалавек вырошчваць высокія ўраджаі на тых землях, што ёсць,— не трэба тады і рэзаць зямлю каналамі і канавамі, ёй не

баліць, так? Тут жа жылі качкі, буслы сяліліся ў Спрымачове і бліжэйшых вёсках, а цяпер іх няма. Чаму?

Ды таму, што няма ім чаго есці — ні лягушак, ні вужоў. Ды ў калодзежах вады нямашака па вёсках. Вось і выходзіць, што глуміце вы зямлю.

— Так, я згодзен, можа, дзесьці мы і няправільна робім. Бо вопыту яшчэ ў нас небагата.

— Дык чаму ж без таго вопыту бярэцеся за такую адказную работу? — не ўтрымаўся бацька.

Але сын не падхапіў яго рэпліку, як і не чуў яе, спакойна працягваў:

— Бо трэба спяшацца. Але з кожным годам мы вучымся, не паўтараем памылак. Зямля зразумее нас, бацька.

— Зразумець-то зразумее, але ці даруе, Сярожа?

— Павінна дараваць. Вось мне даверылі калектыў — брыгаду. Давялі план — укласці дрэнаж на плошчы ў дзвесце гектараў. Старшыня калгаса як не штодня прыбягае да нас, моліць і просіць, каб хутчэй выканалі работы і здалі аб'ект. Яму не церпіцца засеяць поле і сабраць высокі ўраджай. Калгас выйдзе з прарыву, бо застаўся даўжніком перад дзяржавай па здачы збожжа. Значыць, памагаем...

Косцік уздыхнуў, незадаволены тым, што з сынам ідзе гаворка не так, як хацелася. Сын не разумее яго, хапаецца за сваю работу, за планы, за помач калгасу.

— Памагаеце... А чаму ж калгас не мог сабе памагчы ці калгасу тая навука, агранамія? Чаму клалі і клалі ў зямлю хімічныя ўгнаенні, каб паболей узяць, а тым самым яна прыйшла ў нягоднасць, атруцілася зямля... І атрымаўся вялікі пшык. Першы памочнік у зямелькі— дажджавы чарвяк, які рыхліць зямлю, памагае быць пладароднай, а хімія загубіла яго, і цяпер надзея зноў на тыя ж угнаенні і вашы асушальныя балоты...

Сяргей уважліва выслухаў бацьку, стараўся разабрацца

ў словах, зразумець іх сэнс. Бацька, выходзіла, таксама гаварыў праўду. Толькі адкуль у яго такія вывады? Прачытаў дзе ці сказаў хто?

— Бацька, але ж існуюць і дзяржаўныя планы, задачы. Даводзяцца заданні па меліярацыі. Я перавыконваў планы, за што атрымаў ордэн, стаў лаўрэатам прэміі камсамола. Дык, выходзіць, я няправільна жыву? Няправільна працую?

— Насі на здароўе свой ордэн, але я б яго, калі на тое, не чапляў бы на грудзі. Мо калі табе будзе і сорамна за яго. Ордэн за меліярацыю... Хм... А ці не думаў ты, сын, што цябе некалі, як адумаемся, як у нас розум праясніцца, гадоў так праз дзесяць — дваццаць, а мо і пазней, спытаюцца: «А колькі ты, таварыш Сяргей Міхалап, зямлі палескай загубіў?» Што адкажаш тады, сын?

Сяргей усміхнуўся, прыняў бацькавы словы за жарт. Але падсвядомае пачуццё падказвала, што бацька, мусіць, не жартуе. Ніколі і ні з кім Сяргею не прыходзілася вось так размаўляць. Гаварыў з вучонымі, партыйнымі работнікамі, выкладчыкамі, але ні ў адной размове не адчувалася трывогі і занепакоенасці. Таму і быў упэўнены, што робіць вялікую і патрэбную работу. Пра брыгаду і пра яго асабіста пісалі ў газетах і часопісах, хвалілі ўсё тое, што ён, Сяргей, рабіў. І верыў, што сапраўды яны «ўпрыгожваюць» зямлю, «пераўтвараюць» Палессе, «абнаўляюць адваяваныя ў балот плошчы...».

— Дык, выходзіць, бацька, ты супраць меліярацыі?

— Не, я не супраць. Я супраць псавання зямлі. Трэба ўсё рабіць з розумам.

— Дык падкажы, як тое рабіць.

— Каб ведаў, то падказаў бы. Параіў бы. Але пакуль не ведаю. І ўсё роўна супраць. Бо баліць душа. Колькі шкоды нарабіла хімія, колькі пчол загублена, звяроў... А цяпер і вы памагаеце. Як шкоднікі якія.

— Ну ты і даеш, бацька. Так яшчэ мяне і ў ворагі залічыш.

— А ты і ёсць вораг, калі не цяміш сам, што робіш.

Бацька сапраўды не жартаваў. Сын гэта зразумеў.

Адчуў найперш. І не ведаў, як гаварыць далей, што сказаць, каб бацька стаў і на яго месца, і сказаў другое.

— Ты некалі гаварыў мне ці пытаўся, чаму я не страляю ў ляснога звера, — працягваў далей Косцік, дастаючы з кішэні пачак цыгарэт, узяў адну і прыкурыў няспешна. — Не магу я гэта зрабіць. З-за барсукоў, якіх некалі ў вайну забіў, каб вылечыць хворую Вікцю... Кахаў я яе вельмі, сын... Л потым яны мне спіліся кожную ноч, забітыя. Я даў слова: калі застануся жывы ў той вялікай вайне, то зберагу іх. Хаця б у сваім абходзе. Зберагу ад гібелі, зберагу ад чалавека. Сёння прыходжу да хаты самага старога барсука, Паласаціка, а ён не жыве ўжо там — памяняў прапіску. Чаму? Ды баіцца грукату тваіх машын. Ды і раўчук высах непадалёк ад яго нары. А яму без вады нельга... Калі ж вы асушыце ўсе балоты, то не будуць жыць і іншыя звяры, перастануць весціся і птушкі — не будзе для іх корму. Усё ўзаемазвязана ў прыродзе. Вось так, сын.

Сяргей маўчаў. Тое, што бацька прызнаўся пра Вікцю, Сяргея асабліва не здзівіла — у іх ішла сур'ёзная мужчынская гутарка. Калі Сяргей страчаўся з Вікцяй, то найбольш уражваў яе позірк: ніхто так, як яна, не глядзеў на яго. Пра тое ён нікому не казаў, як і Стась. Злавіў у бацькавым голасе ноткі глыбокай і шчырай павагі да жанчыны — пра астатняе ён баяўся дадумваць...

Цяпер жа зразумеў, што яму лепей паслухаць, пра што казаў бацька. Сяргей як бы і згаджаўся з бацькам, але тады думалася пра роўныя і прасторныя меліяраваныя палі — без кусціка і без хмызнякоў, на якіх будзе расці ячмень і кукуруза, лён і каноплі, бачыў новыя пасёлкі з высотнымі дамамі, якія ўзводзяцца дзякуючы меліярацыі. Ці снілася раней такое палешуку, каб сярод

балота вырасталі цэлыя гарады? Бацьку паслухаеш — із ім можна пагадзіцца, прыняць яго бок, пахваліць нават за смелыя думкі. Але ж і ў яго, Сяргея, свая праўда. Выходзіць, што жыве дзве праўды. А ці можа быць такое — дзве праўды? Калі так, то якая з іх галаўнёй, якая мацней? Але ж не, напэўна, такога не бывае — павінна быць адна і толькі адна праўда.

— Не маё, канешна, дзела, але папытаць хачу — у сшытку тваім запісана: «Ты уж извини меня, Серж...» Што б гэта азначала — словы з песні ці што іншае?

— Песня, бацька, песня. Але, мусіць, адспявалася ўжо.

— Раскажаш?

— Мо некалі...

Бацька курыў, думаў пра нешта, прыслухоўваўся да цішыні. Выгляд у яго стомлены і заклапочаны. Выцертая на шыі сарочка, худы зарослы твар, ціхі голас — усё гэта выклікала ў сынавай душы шкадаванне да бацькі ён ніколі ў сваім жыцці не схібіў, не падаў несумленнага прыкладу. Вось і за лес перажывае, за звяроў. Змагаецца, нажывае сабе ворагаў... Але сын ганарыўся бацькам, толькі брала шкадаванне, што ў зацятай барацьбе сваёй не бачыў наперадзе перамог.

— Шкада, сын, што ты не хочаш мяне зразумець, — бацька ўздыхнуў, паглядзеў некуды ў глыб зямлі, прыжмурыў правае вока.

— Чаму ж не разумею, разумею. Толькі мы неяк павярнулі з табой гаворку.

— Вот чытаю ў газетах, што меліярацыя на Палессі аб'яўлена ўдарнай камсамольскай будоўляй. Будоўляй! Тут не будаваць трэба, тут музей у пару ствараць, заказнікі, каб захаваць рэдкіх звяроў і птушак А мы, не абдумаўшы, на балоты з экскаватарамі рушылі, нутро яму выварочваем, смуродам жывое душым... І дзе цяпер ты журавініну знойдзеш, без якой цяжка пражыць чалавеку. Дробязь, здаецца, а яна чалавеку жыццё

падаўжае, кроў малодзіць. Ніякая таблетка не заменіць. А грыбы? Дзе падзеліся грыбы? Побач з балотамі раслі баравікі, але цяпер няма балот, няма і грыбоў. Вось які ланцуг, сын, ірвецца ў прыродзе. Стварыў чалавек нават Чырвоную кнігу. Напісаў туды, якія звяры могуць знікнуць. І мае барсукі там. Гэта пісала правая рука. А левая? А левая без шкадобы падпісала прыгавор лясным і балотным жыхарам... Не пражыве чалавек без птушак і звера. Так, як і дрэва без зямлі. А вы і дрэвам падсякаеце карані. Сохнуць яны, няма ў рэчкі парасона, і яна мялее, знікае зусім. А як жа чалавек без вады? Кепскія дзяды...

— Ты, бацька, ужо ў філасофію палез, — незадаволена папракнуў Сяргей. — Мы ж не толькі асушаем, а і ваду даем тым мясцінам, дзе не хапае вады: арашэнне праводзім.

— Адкуль вы ведаеце, колькі вільгаці хоча зямля ў гэтым годзе, колькі ў наступным? Прырода сама ведала пра тое. Л атрымліваецца што: прыходзіць вясна, разліваюцца рэкі, ваша арашэнне ці асушэнне прыродзе невядома, і яна стараецца даць зямлі столькі вады, колькі ёй трэба...

— Ды не так, бацька, ты разумееш. Ёсць жа датчыкі, якія гавораць пра ўсё. І летам па дрэнажных трубах і падаецца вада. А хіба ж не было засухі, што пакутавала зямля, і ніхто не мог ёй памагчы...

— Было. І не раз.

— Вось бачыш. А на тых палях, дзе мы зрабілі ўсё, такога не назіраецца — расце ўсё і буяе. Бачыў такое?

— Чаму ж не — за Бобрыкам.

— Правільна. Дык што — ворагі мы сваёй зямлі?

Цяпер маўчыць Косцік, цыгарэтай зацягваецца, паціскае плячыма. Зноў Сяргей не за тое хапаецца, усё даказаць хоча, стараецца — сабе і бацьку, што іх, меліяратараў, няма ў чым папракнуць.

— Не, не ворагі. Мы крыўдуем на зямлю, калі яна не апраўдвае нашых надзей. А як ёй, беднай, сапсаванай і атручанай, быць добрай і ўдзячнай? Га? Ты думаў пра тое?

— Не, не думаў.

— Дык ты супраць асушэння балот?

— Супраць. Акрамя, канешне, старых балот, дзе нічога не знаходзіць для сябе ні звер, ні птушка. А вось маладыя балоты... О, тут чалавек не ведае, што гэта такое. Гэта само жыццё, яе самы буйны цэнтр. Дзе знікаюць балоты, там робяцца сухімі лясы, міма пралятаюць гусі і качкі, не спыняюцца там жоравы і буслы. Тады мялеюць рэкі. На асушаных месцах тонкі ўрадлівы пласт абавязкова размыецца, зносіцца вясновай вадой. Тады не застаецца ні лугоў, ні ворнай зямлі — адзін пясочак. Гэта прамая дарога да засухі, да пустыні — такім можа стаць наша Палессе. Вось так, калюх-калюха...

Сяргей нахмурыў лоб, закусіў губу. Задумаўся.

— Ты вельмі злы на мяне, бацька. І таму несправядлівы.

— На цябе злы, — Касцік кісла ўсміхнуўся, паклаў яму руку на плячо, сціснуў яго. — І на тых людзей, хто прыдумаў машыны, на якой ты працуеш, на тых, хто ў асушэнні балот бачыць багацце Палесся. Не ў гэтым яно, не ў балотах...

Ён глядзеў са шкадаваннем на сына, што той шмат чаго не разумеў, бо ніколі не прыдаваў значэння простым рэчам, з якімі сустракаўся кожны дзень. У вучылішчы пра «другі бок медаля» не тлумачылі, замоўчвалі, а меліярацыйныя арганізацыі заманьвалі да сябе доўгім рублём, зрэдку жытлом. Адчуваў Міхалап: той размовы, дзеля якой прыйшоў да Сяргея, на жаль, не атрымалася. Пакуль што. Значыць, сын яшчэ не гатовы да яе. Няхай хоць пакуль задумаецца. Не сёння, дык заўтра дойдзе да яго, цюкне ў галаву што пэўнае...

— А чаго ты на мяне злы, бацька?

— Чаго? — звузіў пачырванелыя вейкі Косцік, уперыўся позіркам у сына. — А таму, што неразумна жывеш. Таму, што нішчыш тое, што я ратую. Што грошы атрымліваеш за глум, шкоду, а не за добрыя справы.

— Гэта ж дзяржаўная...

— Не перабівай, — прыкрыкнуў бацька, павысіўшы голас, — за глум грошы атрымліваеш. Карацей, маё рашэнне такое — заўтра ж, неадкладна, падасі заяву на звальненне...

Сяргей недаўменна глядзеў на бацьку.

— Я не змагу спакойна жыць, ведаючы, што ты плугамі курочыш Палессе, самыя прыгожыя куточкі. Цяпер спіць навука, спіць сумленне ў людзей, толькі зямля і прырода крычыць, крычыць нема, — ніхто не чуе... Л таму і табе тут не месца. Не, не месца... Такое маё слова.

— Ты ў мяне не спытаў, ці хачу я гэтага?

— А я ў цябе і пытацца не буду. Я ў зямлі пытаўся. І пачуў яе адказ.

— Бацька...

— Што — «бацька»? Што? Каб і нагі тваёй заўтра не было тут, ясна табе?

Голас у бацькі стражэў, наліваўся нейкай перакананай злосцю, крыўдай. Але ўжо цішэй і з адчаем дадаў:

— Не ганьбі бацьку на старасці гадоў. Не для таго я цябе гадаваў, не для таго...

Сын маўчаў. Канец размовы павярнуўся нечакана, мусіць, і для самога бацькі.

— Механізатары ў лясніцтве трэба. Работы хопіць. Не хочаш у нас, у калгас ідзі — сей і расці хлеб. Аб сабе

добрую памяць пакінеш, а не такую, як тут, халтурную...

Сяргей нічога не адказаў.

Косцік узышоў на пагорак, азірнуўся: не было чуваць таго праціўнага гудзення. У Міхалапа адразу паспакайнела на душы. Нешта ж павінна перамяніцца ў лепшы бок, павінна. І Паласацік вернецца на сваё селішча...

Ён прайшоў яшчэ адзін квартал, прыслухаўся: ціха. Падумаў: «От бы так заўшэ, ёлкі зялёныя...»

Леснікі былі ўжо ў рабоце — яшчэ здалёк чуў покліч Хіялавай «Дружбы».

— Вось і Косцік, — першым заўважыў яго Хіял, — успомнілі пра цябе, а ты тут як тут.

Жанчыны сядзелі круга ля вялізнай кучы зялёнага лапніку.

Абярнулася Віцкя, сагрэла позіркам, з жанчынамі загаманіла.

— Надта доўга ты там развітваўся, — не утрымалася Арэнка, дробненька засмяялася, ківаючы некуды ў кустоўе.

— Ды ледзьве вырваўся з абдымкаў. Гарачая папалася...

Грабянец для Жамойды

Свае клопаты Казімір у Еньску справіў хутка, без затрымкі. Да вячэрняга аўтобуса было шмат часу, і ён папёрся на шлях — лавіць спадарожную машыну. Але яны ехалі паўз яго, абдавалі смярдзючым дымам.

Лесавоз спыніўся каля яго нечакана, ён і не «галасаваў» яму.

— Го, Жамойда!— выгукнуў з кабінкі Паўло Шкварка.— Дадому?

— Ага. Падвязеш?

— Сядай.

Жамойда скінуў фуражку, паклаў на калені, насоўкай выцер лысіну.

— Ну, брат, у цябе галава, як калена, муха сядзе — паслізнецца, — засмяяўся Паўло, глянуўшы на бліскучую паверхню галавы.

— Быццам у самога шавялюра, — не пакрыўдзіўся Казімір, паглядаў на дарогу.

— Быў і я лысы, а цяпер паглянь.

Паўло прыўзняў кепку. Жамойда глядзеў і не мог паверыць — колькі гадоў хадзіў лысы, а тут не пазнаць — які чуб! Шкварка страсянуў для перакананасці галавой.

— Адраслі за паўгода. Магу рэцэпт даць. Недарэмна, канечне.

— Ды я любыя грошы... — застагнаў Казімір умольна, усё яшчэ дзівіўся свайму адкрыццю.

— Дзве пляшкі каньяку, па дзяшоўцы.

— Хоць і чатыры. Кажы як.

— Пісаць ёсць чым?

— Есць. — Жамойда дастаў з кішэні самапіску, з сумкі выняў кнігу. — Дыктуй...

Машыну страсянула на выбоіне, і Паўло вывеў яе на роўнае. Ужо калі выехалі зноў на шлях — быў аб'езд, калі роўна запрацаваў рухавік, загаварыў:

— Баба Настазя рэцэпт дала. Машыну дроў за тое ёй прывёз — парэзаў і пакалоў. Дык вось, напачатку два

кіло ліпавага мёду — і толькі ліпавага. Кіло мукі пшанічнай, ды абавязкова прасеяць яе праз густое сіта. Флакончык селікатнага клею — для курчавасці. Я ўліў адзін і бачу, слабыя курчы, звісаюць, рассыпаюцца. Буду яшчэ мазямі мазаць. Так, што яшчэ? Ага, паўшклянкі алею... І во, некалькі ягадзін шыпшыны — сушоных, канечне. Перамяшаць усё гэта, зрабіць цеста. А потым гэтую сумесь накласці на галаву і надзець зімовую старую шапку. Спачатку трэба паляжаць, каб на галаве загусла і прыклеілася. Насіць тры дні. І спаць нават так...

— Шыпшыну сухую браць?

— Сухую, гэта ўжо для шаўкавістай валасоў.

Казімір спраўна запісваў, падзякаваў, сунуў кнігу

назад у сумку.

Паўло давёз яго да самай хаты. Ляснік саскочыў на зямлю, яшчэ раз падзякаваў. Вадзіцель газануў і паехаў далей — браць у Косцікавым абходзе будаўнічы лес. Ён спяшаўся, бо паабяцаў вечарам вярнуцца назад — за гадзіну да пачатку спектакля...

Вялікая мука для Косціка пісаць справаздачы ў лясніцтва. А іх трэба было складаць для бухгалтаркі Алены Юніцкай на год аж чатыры разы — на кожную пару года.

Яшчэ нічога было б, каб пісаў толькі пра зробленую работу. Бо і сапраўды, як яе палічыць Алене, каб налічыць зарплату. Але ж калі ён дабіраўся да графы, у якой неабходна было пісаць, колькі прыблізна ў яго абходзе ваўкоў і ласёў, бброў і янотаў, выдраў і лісіц, то яго заўсёды разбірала зло — гэтага яшчэ не хапала. І таму ён ніколі праўды не пісаў, хлусіў. Або коратка паведамляў, што зніклі. «Анігаткі, — думаў ён, злуючыся на тых бюракратаў, што прыдумалі такое, — так я табе і напішу , дзе ў мяне жывуць барсукі і ласі... Туды ж адразу кінецца Жамойда, і пасля яго ніводнага следзіка звярынага не застанецца. Лукашэвіч, вядома,

папер тых ад Жамойды не хаваў. Цяпер-то яно, праўда, павярнулася на лепшы бок — апусцілі галовы і Лукашэвіч, і Жамойда, прыціхлы..»

Баяўся Міхалап і за плантацыі лекавых раслін — ніколі не расказваў, дзе і што расце. Дзяліўся ляснік толькі з Ладуцькам і Карабковым. Адсылаў старога, калі часу не меў, у тыя тайныя лугавіны па кацялапкі, братаўкі, бералёзкі... Нізоўкі тыя амаль ніхто ніколі і не касіў — былі яны нізкія, ля балот, не вынесеш і не вывезеш накошанае...

Барсукоў ён ахоўваў як мог. Віна перад імі з гадамі

не аціхала, а, наадварот, расла ўсё больш і больш. І не толькі перад імі.

...На ўзболатку, у густой і высокай траве, залапаталі крыламі, узляцелі ў паветра качкі.

У сінім і празрыстым блакіце, высока ў небе, плыў шуляк — не варушыў крыламі.

Дурманіў голаў пах чабору і багуну.

На вяршыні высокага клёна дзяцел аблюбаваў сабе кузню-забаву, і адтуль раз-пораз даносіўся траскучы звон — бы хто адцягваў канец металічнага спружыністага прута і рэзка адпускаў яго. Іншы пачуе, несвядомы, надумае, што так крэкча ці злуецца невядомая лясная птаха. І памыляецца...

Не пабыў Косцік месяц на Барсучыным хутары, як ён прывык называць яго, і адчуў тугу і неспакой — як там паласатыя яго звяркі, ці не здарылася што з імі? Апошнімі днямі было шмат клопатаў з-за пажараў. То ў адным месцы ўспыхнуць, то ў другім. Косцік то сядзеў з біноклем на вільчыку дуба, — каля хаты змайстраваў назіральную вышку, то бегаў па сваім абходзе, работу рукам і галаве шукаў.

Ад клопатаў, бегатні і недаядання Косцік высах бы той таран, проста дзіўна было, як яшчэ і трымаўся на нагах. Шчокі паўпадалі, здавалася, прыліплі пашчэнкі адна да

адной, нос завастрыўся. Твар загарэлы, як не чорны. Вочы ў Косціка з жывым бляскам, неспакойныя, як і заўсёды, хіба толькі адна непрыкметная рысачка з'явілася ў іх — жыццёвая мудрасць.

Чакалі ўстойлівага надвор'я — на Тройцу не замачыла зямлю. Косцік з мужчынамі выкасіў Броньку, высушыў і склаў на леташнія і новыя адзёнкі сена — зімой па марознай дарозе перавязуць яго ў хлявы лясніцтва. І пра сваю карову не забыўся — два калеснікі прывёз у двор, і сыны перацягалі яго на вышкі. Прагноз не падвёў, хто не запазніўся ці не ленаваўся, то сена прыдбалі.

А пасля ўжо спорна палілі дажджы. Спрымачоўцы радаваліся такому дажджу, бо пачало пікнуць долу бульбянішча, гурочнік пачаў жаўцець, а тут увачавідкі ўсё ажыло, зноў забуяла.

Неўзабаве ў лесе і каласавікі пайшлі. Акурат і ціха цяпер, пажары рэдка калі пасля такой макрэчы ўспыхвалі, хіба зласлівец які сярнічку ў шыгалле суне (і такое было, помсцілі лесніку), таму пайшоў да Барсучынага хутара са спакойнай душой.

Хвалявацца зноў за барсукоў былі прычыны. З месяц назад, калі праведваў іх, заўважыў няладнае — у барсуковай нары ляжалі косткі, ад якіх ішоў смурод. Косцік ведаў, што барсукі такога да сябе прынесці не могуць, не ў іх гэта характары і звычках. Гэты звер ніколі не прынясе да сябе ў нару нячыстае — надта ж яны далікатныя, чыстолі. Іх жыллё — вялікая загадка і цуд. У людзей няма такога, як у іх — і спальня, і адпачывальня, і сталовая, і радзільня... То, выходзіць, яна, ліска, — хітрая ды настырная, адваяваць сабе жытло хоча. Лянуецца рабіць яго сама, ды і лапы не для такой работы ў яе... Таму і надакучвае, падкідвае нечыстоты, нават нагадзіць можа, каб вывесці барсукоў з цярпення. Але барсук наколькі далікатны ў чысціні, настолькі ж і цярплівы — будзе выкідаць і выкідаць са сваёй нары «дарункі» Рыжухі...

Праз тыдні два пасля таго ненарокам завітаў на ўскрай

Барсучынага хутара — хадзіў глядзець лугавіну на Алёсах, пад самай Вятчынкай. У прагаліне сосен прыкмеціў яе, Рыжуху. І здагадаўся пра ўсё...

Мінуў Міколікаў брод — некалі дзед Міколік, дзед Антося Кашэвіча, везучы на карове дровы, загруз тут з возікам. І мацюкаўся на ўвесь свет, скідаючы долу дровы, соек і сарок як на відовішча сабраўшы. Ад таго і празвалі так брадок спрымачоўцы...

Косцік выбраўся на пагорак з жорсткім верасоўнікам.

Пасля дажджу мяккая парнасць — каласавікі сапраўды па-дурному лезлі з зямлі, пераблытаўшы свае мясціны, — вытыркаліся як не на кожным кроку.

«Вось тут я і назбіраю сабе торбачку, — цешыў ён вока, гледзячы на грыбныя сем'і. З балотца, што злева было ад яго, патыхнула духмяным сенам, учора пакладзеным у валкі — Чыкан выкасіў: людзі ніколі не займалі тую траву, бо цяжка яму дапяць у далёкія пракосы. Так і гавораць вяскоўцы — «там, за Чыкановым балотцам...»

На боты наліплі сцяблы зверабою, малачаю і гаркоўніку. Косцік узяў лявей, туды, дзе стаяў ссохлы дуб — кульці выставіў у неба. Яго можна было даўно пусціць на дровы, але не чапалі — у ім былі дуплянкі, сяліліся сіваваронкі, на вільчыку галкі гнёзды змацава

лі, а яшчэ вышэй гняздзіўся чорны бусел — птушка вельмі чуйная і асцярожлівая. Інтэрнат, дый годзе!.

З бусла Косцік дзівіўся са сваёй схованкі. Блізка не падыходзіў — баяўся напалохаць. Вунь і буслянка Не такая, як у звычайнага бусла, уся навідавоку — ды яшчэ з колам ці бараной, чорны ўсё майстраваў сам, ды так, каб гняздо не было прыкметна для старонняга вока.

Бусла ў гняздзе не было.

«Мо дзе паляцеў здабываць вужоў і лягушак»,— падумаў Міхалап, сядаючы на пень, не зводзячы вачэй з буслянкі — была яна на самым вільчыку, невядома на чым і трымалася. Закурыць не асмеліўся — мог учуць.

Пазалетась Стась лазіў на дуб, каб разгледзець гняздо. З фотаапаратам падымаўся. Расказваў, што складзена яно з розных сухіх галін, сучча і ўвесь будаўнічы матэрыял змацаваны глінай і зямлёю.

Калі белы бусел трымаецца жытла чалавека, не баіцца яго, то гэты, чарвяк, зашываецца ў глухія і дзікія мясціны, узбалоткі, густа агароджаныя хмызнякамі. Калі ў вёсцы можа насяліцца некалькі белых буслоў і разам лятаць на паляванне, то гэтыя сяброўства не любяць і селяцца адзін ад аднаго на адлегласці — вечная, пэўна, боязь, што можа не хапіць корму.

Ад доўгага чакання Косцік ужо занудзіўся і хацеў ужо закурыць, дастаў з кішэні «прыміну», як пачуў над галавой свіст — нізка-нізка праляцеў бусел, ён яго і разгледзеў за кароткае імгненне — галава, шыя і крылы былі чорныя, бліскучыя, з залаціста-зялёным і сінім адбіткам — неба з альшэўнікам адбівалася? — толькі вось грудзі і жывот былі сіваватымі, а дзюба такога ж колеру, што і ў белага.

Чарняк падляцеў да буслянкі, але не чулася прывычнага клёкату. Ён карміў буслянят моўчкі, нават прысеўшы ў гняздзе, баючыся, каб не высачылі, не прыкмецілі. Асцярожны і хітры. Косцік глядзеў, не адрываючыся, на буслянку, забыўшыся на курава, падумаў: «Цікавая птушка, далікатная і разумная». Колер мяняўся ў залежнасці ад надвор'я і зеляніны. Летась, як бачыў яго ў промнях сонца, то пер'е ў яго было не то залацістае, не то бронзавае — цяпер жа сінню адсвечвала, зеленню, фіялетавым колерам пераліваласся.

Бусел як ціха прыляцеў, гэтак жа непрыкметна і кульнуўся з гнязда — толькі ўжо ў процілеглы бок.

Усё, хопіць адпачываць, падумаў Косцік, падымаючыся, і толькі цяпер закурыў з асалодай — дарога яго ішла далей па лініі, працярэбленай адразу пасля вайны. Калі адмервалі і абазначалі новыя кварталы.

Дарога вывела да Алёсаў. Далей перайшоў рачулку па

кладках, доўга ішоў насупраць цячэння — па беразе, па асацэ, па куп'ях, а потым рэзка скіраваў управа — на ўзгорак, спрэс пакрыты гнуткім чаборам.

Гэта і пачынаўся Барсучыны хутар.

Пракрадваўся асцярожна, стрымліваючы дыханне. Ён выбраў зручнейшую дарогу, каб Рыжуха, калі яна яшчэ ваюе з барсукамі, не пачула яго з ветрам. Стараўся, каб не хруснула ніводная галінка пад нагамі, каб не страсянуў неасцярожна ніводнага лістка. Стаіўся. Прыслухаўся: навокал было ціха.

Бачылася і гара, дзе жыў барсук і свавольнічала каля яго ліска. Толькі штосьці яе не відаць цяпер — мо адчапілася, мо зразумела, што задума не здзейсніцца. Падыходзіць не асмельваўся, каб не сапсаваць усё. Рашыў стаіцца на гадзіну-дзве, пачакаць, пераканацца ў чым-небудзь... Нешта трывожыла позірк справа, і Косцік павярнуўся, не вытрымаў: як нейкі магніт цягнуў. Пачуў сычэнне гадзюкі — яна ўспаўзла на пень і, здавалася, не хацела ўцякаць з аблюбаванага месца. Ён усміхнуўся — папярэджвала, каб не сунуўся да яе, не раздражняў...

— Ляжы, пяжы, месца і табе хопіць, — прашаптаў Міхалап, адсоўваючыся далей ад яе, каб не патрывожыць.

Здалёк ужо глянуў, усеўшыся: Модніца ляжала, скруціўшыся шэрым кольцам. Галава не падымалася, значыць, супакоілася, грэлася на сонцы...

Заверашчалі ў кустах сойкі. Яшчэ далей, у вершалінах, чахкаў дзяцел. Ветру амаль не было, твар аявала прахалода. Болей гадзіны ён не пакідаў сваёй схованкі — цярпліва чакаў. Над ім раскінула голлі ліпа, злева расла ляшчына. Перад вачыма, за хвоямі, праглядваўся ўзгорак.

Злева нешта мільганула — шэрае і нячутнае, але Косцік не зварухнуўся, нават не павярнуўся ў той бок. Вочы выпруціліся пільнасцю, слых лавіў, здаецца, шэпт

травы. Яна, Рыжуха... ён убачыў яе на прагалку — ліска асцярожна пакруціла галавой, трымаючы нешта ў зубах, і Косціку прыйшлося нагнуцца, каб не ўбачыла, ведаў: вока ў яе зоркае. Але воч не спускаў, назіраў...

Зноў азірнулася. Нічога падазронага не заўважыўшы, супакоілася. І — шуснула ў нару. Зноў, значыць, дабівалася свайго. Асцярожна падняўся, трымаючы ў руках стрэльбу. Рушыў да яе. Спыніўся на пэўнай адлегласці, чакаў...

Рыжуха скора ж і вынырнула, села каля жытла Паласаціка, нічога не падазравала. Калі ж апамяталася і ўбачыла чалавека непадалёк ад сябе, было позна — з рулі стрэльбы вылецеў агонь.

Ліса спрэс была пакрыта каростай. І рыжай яе нельга было назваць. Патыхаў ад яе нездаровы смярдзючы пах...

— Закапаць цябе трэба. Заразная ты. Аднясу я цябе на Алёсы, там у мяне і рыдлёўка прыхавана...

Ён абадраў лыка ад ліпавай галіны, звязаў заднія ногі. Знайшоў дручок, прасунуў яго і паклаў на плячо. Мусіць, у барсучынай нары яна збіралася і памерці — была лёгкая, бязважкая. Здабываць ежу сабе яна ўжо не магла, ела, напэўна, толькі падаль, што пакідалі пасля сябе ваўкі. А рэшту, значыць, яна прыносіла барсуку.

Ішоў глухімі сцежкамі, каб і не напаткаць каго, каб людзі і не бачылі пакалечаную хваробамі лясную жыхарку.

— Здароў быў, Міхалап!

На табе, Божа, што нам нягожа — на яго вырачыўся Жамойда, стаяў, ухмыляўся.

— Куды гэта ты спяшаешся, га? — зычна спытаў Казімір.

«Во, гэтага яшчэ не хапала — сустрэць яго, — думаў

незадаволена Міхалап. — Лес вялікі, тысячы гектараў, а нам і размінуцца нельга на вузкай сцежцы...»

— Ды во, прыйшлося... — не скідаў Косцік дручок з пляча.

— Я ж бачу, упаляваў, — зларадлнічаў Казімір, глядзеў на лісу — абышоў Косціка. — На мяне дык у міліцыю заяўляеш, што пастраляў усіх лісіц ды куніц, а сам вунь...

— Дык я ж... — раззлаваўся Косцік, што не хацеў яго зразумець Жамойда, наліваўся гневам і незаслужанай крыўдай. — Сам бачыш, што з яе стала.

— «Дак я ж, дак я ж...» — перадражніў Казімір, язык высалапіў. — Лісіц сярод лета страляеш, што забаронена законам. На каўнер Паліне? — Жамойда здзекаваўся з Косціка, як хацеў, адчуваючы ў гэты момант сваю перавагу, радуючыся, што знянацкасцю збіў яго з панталыку, пакепліваў, прыдумваючы, каб як бальней укалоць яго, адпомсціць за апошнюю сустрэчу. Быў ён у зімовай шапцы, у нейкіх бінтах, і Косцік ніяк не мог даўмецца, чаго гэта ён у такім убранні — галаву застудзіў? — Скажу, не высокага гатунку каўнер выйдзе, але тваёй Паліне і такі сайдзёць...

Сказаў і пасунуўся ў гушчарняк, каб не даць апамятацца Косціку. А ён стаяў, разгублены і зняважаны, не ведаючы, што здарылася, у чым ён прайграў...

— Кароста ў яе! — крыкнуў наўздагон.

Але слоў яго Казімір не чуў — быў ужо далёка, а мо і чуў, але не адгукваўся: сваё ён ужо сказаў — і не абыяк...

Косцік да Спрымачова дабраўся толькі пад вечар, калі дрэвы кідалі ад сонца доўгія цені.

Духата пакрысе ападала. Прахалодны вецер студзіў патыліцу. Не даходзячы да рэчкі, пачуў, як там шумна плёхаліся ў вадзе дзеці і моладзь. Дарослыя гэтую моду

яшчэ не ўзялі.

«А чаму б і не акунуцца ў выхадны дзень? — як бы пярэчыў некаму Міхалап. — Адпачынак — святое дзела...»

Убачыў, што купаліся найбольш дзеці. Убачыў і Алеся сярод хлопцаў, нырцы даваў. Ляжалі на тым беразе дзяўчаты, хлопцы разам з імі.

За кустом вербалозу, да яго спіной, сядзелі хлопец і дзяўчына. Гаварылі пра нешта, смяяліся. Між іх ляжаў абярэмак белых лілій. Успыхнула злосць: «Бач, лілii ім для кахання трэба, а тое, што яны завялі адразу, ім душа не баліць...»

Падышоў да іх, нахіліўся, узяў адну кветку з доўгім карычневым сцяблом, спытаў:

— Навошта ж такую прыгажосць губіць?

Абое павярнуліся, і ён здзіўлена ўбачыў, што перад ім сядзелі Жамойдаў сын. Валік, і дачка Галіна.

«Во, гэтага толькі мне і не хапала...»

— Тата, ён для мяне іх нарваў, — пачырванела, нясмела пачала апраўдвацца дачка, сумеўшыся, што бацька бачыць яе першы раз у ліфчыку і плаўках, ды яшчэ пры хлопцу. Яна заўсёды саромелася пераапранацца перад бацькам.

— А ты хто — царыца заморская, каб такое хараство дзеля цябе губіць?

— Канстанцін Мінавіч, мне здаецца... — пачаў абараняць Валянцін Галю, але не дагаварыў, Косцік яшчэ больш узарваўся і перабіў яго:

— Табе здаецца іншае, што ты заблудзіўся і не ў тыя вароты нос свой точыш.

— Тата...

— Цыц, ёлкі-маталкі, а цябе каб апошні раз з гэтым абібокам бачыў. Марш адсюль, пакуль дубца не выламаў ды не адлупцаваў.

Галя яшчэ больш пачырванела, адчула сябе няёмка, што абражана родным бацькам — ніколі бацька так не сварыўся на яе, але маўчала, нічога не гаварыла, паднялася, накінула на плечы блакітны, у кветкі, сітчыкавы халацік.

— Тут вы не правы, — падняўся Валянцін.

— А ты б ішоў адсюль і не ўказваў, — спакойна параіў Міхалап — рыкашэтам вымяшчаў свой боль на малодшым Жамойдзе, не змогшы аддаць яго там, у лесе. бацьку. — Кветачкі дорыць, бачце. Чаму толькі вас вучылі ў інстытуце? Яны ж, ліліі, у Чырвоную кнігу занесены. А, што з табой гаварыць, табе ці чырвоная, ці сіняя. Рукі мала паабрываць за іх.

— Ну, знаеце, — не вытрываў абразы Валянцін.

— Знаю, знаю. Ідзі, хлопча, дадому. А ноччу паабяцай Верны белую яхту і кругасветнае падарожжа...

Валянцін зніякавеў. Паглядзеў здзіўлена на Міхалапа, пасля на Галіну, разявіў рот, хацеў нешта сказаць — і не сказаў.

Адно хіба непакоіла, брала шкадаванне: Валік быў Вікцін сын... Але непадобны быў на яе ні кропелькі — увесь у бацьку, выліты. І характарам, і паходкай. Шкада стала Вікцю — не знойдзе яна ў сыне апоры.

Было жаданне самому пакупацца, змыць з сябе пот і пылоту, але расхацелася ды і не той момант. «Не, лепш я ўжо ў дзеда лазню напалю ды папаруся, — рашыў ён і падаўся берагам дадому. — Ды і даўно венічак бярозавы па спіне хадзіў...»

Галіна ішла позаду, маўчала. Перад самай вёскай, як падышлі, міргануў і сказаў:

— Што, на бацьку засердзілася? Няласкава пагаварыў?

Так трэба было, дзіця маё, пагаварыць з ім. Пусты ён чалавек, па свеце без разбору словы раскідвае.

Не крыўдуй, з кім хочаш праводзься, толькі не з ім. Гэта ён з Веркай Чыкановай баіў байкі пра падарожжа, абяцаў шмат.

Дачка зразумела, ціха адказала:

— Я не злую. Я купалася, а ён падсеў.

— Ну то і добра. Прабач, калі ў нечым пакрыўдзіў. Пайшлі дадому...

У варотцах іх сустрэла Лоша, матлянула галавой, як дакарала, што позна ішлі дадому.

Барсук баяўся вылазіць са сваёй нары.

Той выбух, што грымнуў каля нары, напалохаў яго і сям'ю. Ён доўга валаводзіўся з Рыжухай, якая рабіла яму агіднасці, цярпеў яе здзекі. Як толькі наступала ноч, ён чысціў подступы да свайго селішча — адносіў далей смярдзючыя косткі, здохлых і задушаных птушак, нечыстоты, што пакідала хітрая і настырная суседка.

Здаралася, што ён пасля бег на жыраванне з жонкай і дзецьмі — трэба ж нагульваць тлушч на зімку. Бо будзе яна снежнай і марознай, а потым у цёплай хаце чакаць вясну. Прыбяжыць назад — а ўваход зноў завалены гніллю і брыдотай, хоць нос у зямлю хавай. Паласацік зноў прымаўся за работу, як і раней, злуючы на неўтаймаванасць ліскі, гатовы разарваць яе на дробныя шматкі, як яна некалі на яго вачах качку з пераломаным крылом...

А аднойчы, блізка падпоўзшы да Рыжухі, калі тапталася ў нары, Паласацік адчуў, што яна смярдзіць смерцю. І ён спужаўся, пасунуўся назад: трывога закралася ў барсучынае сэрца — хвароба страшная, можа перакінуцца і на жыхароў нары. Тады ўцякаць трэба з гэтых мясцін.

І суткі, і двое, і на трэція не выходзіў са сваёй хаты

Паласацік. На чацвёртыя, пасля выбуху, асмеліўся, падпоўз да выхаду.

Першае, што адчуў, — перастала сваволіць Рыжуха. З панадворку несла чыстым паветрам. Надакучыла, значыць, пераканалася, што не дамагчыся ёй свайго, ён асмялеў яшчэ больш і выглянуў з нары. Нікога не было. Прынюхваючыся да зямлі, ён спыніўся — на траве і пяску ўбачыў кроў. Яна яшчэ не высахла і не выветрылася пад ветрам. То была яе кроў, Рыжухі... Няўжо выбух і яна — адно? Паласацік рабіў круг, яшчэ адзін вакол гэтага месца і адкрыў для. сябе яшчэ адно — выбух зрабіў чалавек. Той чалавек, які паслаў маланку на ваўка, выратаваўшы яго, Паласаціка, ад вострых зубоў.

Выратаваў Дабрадзей. І ўжо не першы раз...

Ён лапамі зраўнаваў тую мясціну, дзе была кроў. А на сыры пясок пусціў гарачы струмень — абазначыў сваю тэрыторыю.

Вікця якую ўжо раніцу падымалася позна. Не спала, ляжала ў ложку і няўцямна глядзела ў столь.

— Чаму сняданак не рыхтуеш? — стаяў у парозе спальні Жамойда — рыхтаваўся галіцца, у руках трымаў мыльніцу і памазок.

— Сам гатуй. Абрыдла мне ўсё...

Казіміра гэта ўзлавала. Падышоў да яе, на грудзях жменяй згроб начную кашулю, крутануў, размахнуўся, ударыў.

Яна маўчала. Нават не плакала...

Вечарам, у суботу, і канчаліся трэція суткі, як абляпіў Жамойда сваю галаву па рэцэпце Шкваркі.

Пякці галаве пачало на другія суткі. Але Казімір трываў, цярпеў. На трэція месца не знаходзіў.

Прыджгаў дадому хутка, кінуўшы ў лесе недаробленую

работу. Папрасіў жонку, каб нагрэла гарачай вады — памыць пасля ўсяго галаву...

Вікця ўключыла газ, паставіла каструлю з вадой.

Ён зняў шапку, кінуў яе ў парог. Пасля пачаў павольна адрываць месіва ад галавы. Яно засохла, стала бы панцыр чарапахі, не паддавалася. Тады ён папрасіў Вікцю наліць у таз вады. Апусціў туды галаву.

Нічога не памагала. Вікця здагадалася, што Паўло ўтварыў над Жамойдам вясёлую камедыю.

— Падла, прыліпла — не адарваць... — соп Жамойда, не ведаючы, якой даць рады — круціў і так, і гэтак, усё яшчэ не здагадваючыся, што адбылося. — І не сказаў, як далей быць. Памажы, Вікця, не адарваць.

— Як жа я памагу, давай ірвану, — сказала сур'ёзна, душачы ў сабе смех.

— Не-е... Прыдумай што. Мо ручнікам гарачым галаву абгарнуць? Размякчэе?

Яна пастукала па ссохлай масе — аж звінела, як каска матацыкліста зрабілася.

— А ты матацыкл купі, — нечакана параіла яна.

— Навошта?

— Шлем гатовы, і здымаць не трэба.

— І ты туды ж... згаварыліся... — Жамойда застагнаў. — Заб'ю гада, з двух ствалоў. Насмяяўся, падла. А я дурань... М-мм... Што ж зрабіць?

Тады ён сабраў усю сваю волю і цярпенне, са злосцю крутануў на галаве «шлем». Крычаў і рваў, праклінаючы Шкварку і сябе заадно, што паверыў. Адарваў... Кінуў вобземлю, да люстэрка кінуўся — не стала і тых валасоў, што былі. Павырываў з коранем...

Раніцай ён пабег да лесавозаў — шукаў Шкварку.

Мацюкаўся, абяцаў адправіць на той свет.

Карабкоў падпісваў дакументы, разам з усімі глядзеў на раз'ятранага лесніка.

— Я яму, падлюцы, не забуду, так і перадайце. Хай сюды і носа не кажа. Я яму пакажу Настазін рэцэпт — век помніць будзе...

Хутка прыехаў і Шкварка. Ішоў смела насустрач Жамойдзе, усміхаўся, быў без шапкі — з ранейшай лысінай. Казімір вочы вылупіў, не цяміў нічога...

— Вечарамі я ў народны тэатр хаджу, — тлумачыў Шкварка, рагочучы, на Жамойду ўсхваляванага гледзячы, — а ў той дзень мне грым зрабілі. Каб, значыцца, да ролі прывыкаў — з кучаравай прычоскай я павінен быў выглядаць... вечарам на сцэне. А Жамойда ўбачыў, пазайздросціў маім кучарам, рэцэпт маладосці папрасіў.

Рогату было на ўвесь Спрымачоў.

З таго часу вяскоўцы да мянушкі Жмонда дадавалі «матацыкліст са шлемам».

Бацька, выходзіла, не жартаваў, калі казаў Сяргею, каб кідаў сваю меліярацыю. Прыпяў яго дома вечарам зноўку. На твары рашучасць і суровасць.

Тады ж, як вярнуўся ад Громава, адразу падзяліўся Косцік радаснымі навінамі. Сказаў, што сустрэча прайшла добра, што сакратар выслухаў уважліва яго, нагаварыліся ўдосталь.

Бацька шчыра верыў у добрыя перамены.

— Дык як. сын? Трэба рашаць, — настойваў бацька. — Выбірай: ці сваё меліяратарства, ці лес... Потым будзе позна.

— Дай падумаць, бацька, — хмурыўся Сяргей, не могучы прыняць рашэння, — начальнік ПМК Крутанем прапанаваў пасаду інжынера. — Цяжка парваць усё

раптам...

Да Косціка Карабкоў завітаў пад вечар, калі сонца ўтапілася ў Княжына. Ляснічага Косцік амаль не прызнаў — твар зямлісты, вочы чырвоныя і невідушчыя.

— Налі, Косцік, не магу болей трываць... Смыліць усё.

Міхалап наліў па паўшклянкі — сабе і госцю. Паліна ў двор выйшла, як адчувала, што нездарма ляснічы прыйшоў да іх. Прыходзіў рэдка, у самыя цяжкія для яго часіны.

Дзынкнулі чаркамі.

— Ты вось што, Канстанцін Мінавіч...

Рыжыя бровы апусціліся на вочы, схавалі іх, на галаве быццам агонь разгараўся — усе валасы меднавогненныя.

— Ты не зважай, што я такі сёння... Ат, нешта са мной робіцца. Ты чаму сабе хату не пабудаваў, як Жамойда, га? Не гаворыш, маўчыш... Шкада, што не настояў, не прымусіў.

Карабкоў схіліў галаву, сціснуў яе далонямі. Цяжкацяжка ўздыхнуў. Як плакаў. Які цяжар ляжаў у яго на душы, Міхалап не ведаў, але здагадваўся.

— У вайну, брат, лягчэй было. А цяпер сябе ненавіджу. Сёння ў цане брахня, падман. Напляцеш сто бочак хлусні, даклад ружовы напішаш — анёлам станеш, ягнём бяскрыўдным. Тады такога цябе і начальства паважае, ты тады ім верны і надзейны памочнік. А я не хачу, Косцік, сіропам іх карміць. У нас тут з табой — сэрца баліць і душа... А скажы ім праўду, вушы затыкаюць і слухаць не хочуць. Дагонім і перагонім? На чым — дагонім? А ці перагонім? Якая бязглуздасць ва ўсім. Капні яшчэ па грамчыку, Косцік. На глыток. Мне ж піць нельга. Дазнаецца жонка — павесіць, яй-бо...

Міхалап і сапраўды наліў па глытку — ведаў хваробу ляснічага. І не памятаў ніколі, каб той калі напіўся да

чорцікаў.

Сярод ночы ў дзверы пастукала ўстрывожаная жонка Карабкова.

— Канстанцін Мінавіч, ці няма ў вас Андрэя Рыгоравіча?

— Не, няма. Звечара быў. А што здарылася?

— Трывожна мне. Апошнімі днямі сам не свой. Цяжка яму, вельмі цяжка.

— Мо ў канторы сядзіць. Казаў, што паперы нейкія дапісаць яму трэба.

Карабкоў грудзьмі ўпёрся ў стол. Падклаў пад галаву выдаўжаную руку. У другой трымаў тэлефонную чорную трубку. Чуліся кароткія гудкі. Ляснічы паглядаў у акно, якое выходзіла ў Княжына.

...Карабкова хавалі ўсёй вёскай.

Школьнікі на падушачках неслі ваенныя ўзнагароды ляснічага, былога капітана-артылерыста. Леснікі -толькі цяпер убачылі, якім заслужаным чалавекам быў Карабкоў: ніколі не расказваў пра вайну і не насіў узнагарод. Як саромеўся ўсё роўна.

Вечарам, пасля памінак, бацька вярнуўся дадому, сеў на лаўку. Падсеў Сяргей, паклаў руку на калена:

— Я ўсе зразумеў. Я выбіраю, бацька, Княжына...

Касцік моўчкі сашчаміў сынаву далонь, ледзь заўважна хітнуў галавой.

Пасля пахавання Карабкова ў ім канчаткова выспела цвёрдае рашэнне.

Касцік, не дайшоўшы да Міколікавага броду, спыніўся каля тоўстай алешыны. Пастаяў у роздуме, паразважаў. Між алешын, з таго боку брадка, згледзеў Жамойду.

«Паджартую я з яго трохі, — надумаўся нечакана, і па-

дурному ўжо гарэзлівая думка авалодала ім. — Не вечна ж яму пакепліваць з мяне...»

Міхалап стаіўся за алешынай, якую спаднізу абступілі густыя кусты з крапівой і дзікім хмелем. Калі ж Жамойда амаль параўняўся, не дайшоў з крокаў дватры, з-за алешыны высунулася чорнае, бы руля ружжа, тапарышча, і Косцік зычным голасам скамандаваў:

— Рукі ўверх!

Жамойда каманду выканаў бездакорна і з маланкавай хуткасцю, выпусціўшы з рук сумку, — ладкаваў на хаду нешта ў ёй. Збялеў, напалохаўся і нічога не разумеў. Але рук не апускаў, мусіць, чакаў нейкай развязкі ці новай каманды.

— Вольна! — загадаў зноў Міхалап, выходзячы са сваёй схованкі. Смяяўся шчыра і гучна, дадаў здзекліва, мацуючы ямчэй на плячы стрэльбу: — А здавацца ў палон ты мастак. Маста-ааак!..

Жамойда стаяў збялелы і адначасна напужаны, прыгнечаны абразай. Ад злосці забіла дыханне, здранцвеў язык, ніяк не мог апусціць рукі — анямелі.

— Ты... ш-шш... — скрыгатнуў зубамі, прашыпеў, — падла ванючае. Ды я шчас цябе адным махам да прадзедаў адпраўлю. — Ён ужо наставіў рулю — прама ў грудзі.

— Не адправіш, — уздыхнуў Косцік, нават і не глядзеў на яго, бы і не заўважаў чорнай адтуліны, з якой мог вылецець смяротны зарад.

Усё ж зірнуў у вочы свайму ненавісніку. Зірнуў зняважліва і пагардліва. «Дудкі, хрэна ты мяне возьмеш! Усе жыццё іклы выстаўляў, а не ведаеш, што рот у цябе бяззубы, гнілы. Пужаць мяне ўздумаў. Хопіць нас ужо...» У галаву лезлі дурныя каламбуры. Адчуваючы свой верх над ім, Косцік адчуваў унутраную асалоду. Помсціў за сябе і за ляснічага. І за Жменьку.

— Ўбяры стрэльбу! — раптоўна крыкнуў са злосцю Міхалап, вызверыўся, надаючы яшчэ больш пагрозлівы выгляд.

Руля апусцілася долу. Закалаціліся рукі — як хто піхнуў у плячо. Жамойда панікла апусціў галаву. Зняў зялёную, выгаралую фуражку, выцер рукавом лоб. Правёў языком па асмяглых губах.

«А баязлівы ты, як тхор, і такі ж смярдзючы...»

Жамойда ўпрэў ад дарогі, ад спякоты, ад нядаўняга сполаху. Ад яго патыхала едкай салёнасцю і прэлымі анучамі. У такую гарачыню — і гімнасцёрка, і боты. Як салдат — зімой і летам адным цветам.

«І як яго такога толькі Вікця церпіць? Няўжо не бачыць, не гідуе, кладучыся з ім у пасцель? А мо і не спяць разам, калі пасля Валіка дзяцей больш не расстараліся... Ды разумее, ведама, яна ўсё, быць такога не можа, каб не разумела і не адчувала. Па вачах не раз бачыў, што пакутуе, што мучаецца з ім. Даўно не радая свайму замужжу, ды што зробіш, кніжку жыцця нанава не перапішаш. Каб усё было добра, то даўно пацеркі выкінула б на сметнік. І за ўвесь век не ўведаць, не здагадацца Жамойдзе, што азначаюць тыя пацеркі...»

А якім франтам хадзіў-скакаў па Спрымачове! З якім зухаватым выглядам цягаў той фінагенцкі партфель! Кавянёй носа дастаць нельга было.

Казімір не згаджаўся з паражэннем хіба толькі позіркам. Паставай жа нагадваў набітага сабаку. Вырачыўся на Міхалапа незадаволена, не прызнаючы сваю капітуляцыю. Толькі цяпер падняў, угледзеўшы, сумку з зямлі. Зашпіліў, засунуўшы скураны язычок у металічную скабачку, павесіў шлейку на плячо. Пасля і стрэльбу.

— Вельмі шкадую, што тады, на стозе, не ўсадзіў у цябе свінец. Не было б марокі мне з табою цяпер і ўсе гады.

— Ты ўмееш толькі ў спіну. Наўздагон. Каб я сказаў Громаву, што ты страляў па мне, што параніў у плячо — цябе тады расстралялі б...

— Я памагаў партызанам.

— Памагаў. Адчуў, што канцы прыйдуць табе і тваім памагатым. Калі выспятка далі немцам пад Масквой. От тады ты разумным стаў і партызан уважыў.

Косцік ужо збіраўся ісці далей, зрабіў колькі крокаў, але павярнуўся, спытаў:

— Дык ты мо і віну сваю выкупіў перад людзьмі, га?

— На мне крыві няма.

— Няма? Віцця бачыла, як ты Ладзікаву жонку на мароз выганяў.

— Што ты прычапіўся да мяне — «выкупіў віну»? Ніякай на мне віны няма. Мне і паперку выдалі, вось яна... — ён дрыжачымі рукамі расшпіліў нагрудную кішэню, выцягнуў замусоленыя вокладкі, адгарнуў іх і ўзяў нейкую патрапаную паперчыну — мусіць, не раз трос перад чыімсьці носам, во як цяпер. — Тут і пячатка стаіць, і падпісана. Разабраліся. Сказалі, каб жыў спакойна, што не вінаваты я...

— На сваю совясць пячатку не паставіш! Няма такой пячаткі! — крыкнуў Косцік, адначасна падумаўшы: «Хто ж, цікава, падпісваў яму такую паперку?» — Людзі, толькі людзі могуць сказаць, вінаваты ты ці не...

— Я людзям і казаў. Папярэдзіў колькі разоў, каб хаваліся, што аблавы будуць.

— Хацеў у людзей спагаду вымаліць.

— Я шкадаваў людзей.

— Жыццё ты сваё шкадаваў. Ты і шкодзіць не хацеў там, дзе цябе ведалі. Не, ты быў хітрай. Цябе Гунтэр на лясныя распрацоўкі адпраўляў? Было і такое. Але ж ты

ў той час паліў Зарэчча ў Лельчыцкім раёне — дзяцей у агонь кідаў.

Жамойда зноў спалатнеў — як нябожчык. Нахмурыў калматыя бровы, воўкам глядзеў на Міхалапа. Каб мог, утаптаў бы таго ў зямлю, і слядоў ніхто не знайшоў бы.

У вершалінах алешын пагрозліва гудзеў вецер.

Сыпаліся на зямлю лісцяныя жоўтыя воблакі.

Вочы ў Казіміра неспакойна забегалі, шукалі апірышча. Зноў забіла дыханне.

— Хто тое бачыў?!

— Ды бачылі. Маўчыш? Язык у задніцу ўскочыў? Ото каўтай цяпер. А то вечна з форсам ходзіш, улады над табой няма.

У Жамойды нядобра перакрывіўся твар і зрабіўся гідкім, праціўным. Ступіў крок, другі і паплёўся, важка ўбіваючы боты ў рыжы ціпец, пакідаў на ім шырокія сляды — як на лыжах ехаў па блішчастай расе...

Ідучы, Косцік адно шкадаваў: на людзях бы гэта сустрэча. Каб хаця адзін спрымачовец убачыў і пачуў.

А з Зарэччам Косцік так, для праверкі. Хадзілі такія чуткі. Жанчыны з Зарэчча быццам бы прызнавалі яго, але доказаў не было. Тое і ўратавала Жамойду.

Як перайшоў брод, пачуў ззаду стрэлы — адзін, другі...

«То не па мне страляў, канечне. Але ў неба, разганяючы птаства і свой страх. А мог бы і парашыць. І канцоў не знайшлі б».

Толькі цяпер адчуў, як слаба падрыгвалі ногі і нервова пачала тузацца левая нага. Нялёгка даўся жарт.

Праклён неба

Да Косціка млявасць падступілася адразу, як толькі перайшоў Міколікаў брод. Цененька звінела ўвушшу, забалелі вочы — бы хто сыпануў пяском. Ногі сталі чужыя, непаслухмяныя. Было жаданне дзе-небудзь прылегчы. Адчуў, зразумеў: напаткала бяда, насцігла ўсё-ткі і тая хвароба, учапілася кашчавымі пальцамі-кіпцюрамі... Даўно не турбавала — гадоў з восем.

Назад ужо не вярнуцца — позна. Успомніў, што быў недалёка ад Яркавага дуба, пакіраваў да яго. Там будзе чакаць Яе прыходу. Там яго ахопіць здранцвенне і глухата да ўсяго навакольнага. Ён як усё роўна здаваўся ў палон свайму злейшаму ворагу і ўжо нічога з сабой парабіць не мог. Ведаў, што праціўіцца дарэмна.

На хаду выняў з кішэні два зарады і паклаў іх пад корань сасны — прыгроб лісцем. Потым забярэ, бо хутка ён ужо не будзе адказваць за свае ўчынкі, і невядома, што можа здарыцца, калі ў руках будзе зараджанае ружжо...

Да дуба ён амаль дабег і абрадаваўся, што апярэдзіў Яе. Ад гэтага стала весялей — цяпер ужо нічога, цяпер ён можа ўпасці на мяккае лісце і спакойна чакаць, калі на яго абрынецца памарака.

Ён ужо нават весела падганяў няпрошаную госцю — ну, давай, чаго саромеешся? Ты ж стукаешся ў сэрца, у душу, жорстка скруціш усяго, павяжаш рукі і ногі. І розум, і памяць. Нашлеш глухату, зробіш сляпым і безабаронным. Ну, давай, ну, чаго спынілася? Мо спалохалася, гадаўка, га? Давай, здзекаваліся. Не дабіў фашыст і бандыты, то ты пастарайся ўжо, не падвядзі!

Падумаў і адкінуў ад сябе стрэльбу. Каб і яна не была пад рукамі. Косцік набраў поўныя грудзі паветра, выдыхнуў яго, развёў рукамі, раскінуў іх.

— Чаго маўчыш, Ярка? Бачыш, дружа, як мяне абходжвае мая палюбоўніца? Во ўлюбілася, братка, во як абдымае-цалуе, з абдымкаў сваіх не выпускае, у клешні ўшчамляе. Думаў, што забылася на мяне, разлюбіла, што Жыльскі памог ад яе пазбавіцца, а яна,

бач, у каханні мне зноў спавядаецца. Во шэльма, каб яе панос праняў... Ну й дзяла!

Косцік гаварыў, каб не маўчаць, каб і не думаць ні пра што. Асабліва пра тое, чаго баяўся — што няпрошана насоўвалася на яго.

— Падкажы, Ярка, што рабіць? Як уцячы ад яе, маёй палюбоўніцы? Бо я яе і ў твар нават не ведаю. Мо пачвара якая гідкая, падкажы, Ярка?

— А чаму б і не? Я ведаю, браце, як ад яе вызваліцца.

Голас зляцеў аднекуль зверху — разам з пошумам галін. Але Косцік не здзівіўся, нават абрадаваўся, што знайшоўся ў яго субяседнік, з кім можна пагаварыць, перакінуцца словам-другім.

— Дык падкажы, навучы.

Міхалап пачуў, як нешта заварушылася за яго спіной, затрашчала — бы ламалася што драўлянае. Павярнуўся, каб разгледзець пільней, і не ўбачыў дуба. Замест яго на тым месцы, дзе быў тоўсты, пакрыты шызымі мохам, корань, стаяў невысокага росту невядомы чалавек, бы волат. Апрануты ён быў у нетутэйшае адзенне, не старое, але ж і не новае — у лапцях, на галаве магерка, за спіной мяшэчак са срэбнай тканіны.

— Ты... хто? — пераняло дыханне ў лесніка.

— Во, бач, і не пазнаў, — уздыхнуў волат, — кожныі дзень прыходзіш да мяне, расказваеш пра ўсе свае беды і няшчасці, просіш падказаць і параіць, а тут, — во дзіва! — не пазнаў.

— Ты — Ярка?

— Га-га-гаа!.. Пазнаў. Я ведаў, што пазнаеш мяне. Тут непадалёку мой верны сябар Вятчынка жыве. І князь Радзівіл. Толькі мы яго на гэты раз чапаць не будзем. У нас другое заданне сёння.

— Якое заданне?

Ярка развёў рукамі, нахіліўся да свайго госця і тут жа адразу паменшаў у памерах — ператварыўся ў нізкага, амаль як Косцік, трошкі вышэйшага.

— Ну, вось цяпер мы можам гаварыць з табой бліжэй. Але нядоўга, бо я спяшаюся. І ты таксама там будзеш, Косцік?

— Дзе гэта?

— На судзе. Сёння ж судны дзень. Хіба табе ніхто не казаў пра тое?

— Не, Ярка.

— Тады я і клічу цябе туды. Ты там павінен быць. Ты пра ўсё ведаеш.

— Пра што — ведаю?

— Збірайся. Пайшлі.

Дрэвы, што стаялі нядаўна перад ім, пачалі ажываць.

Яны рабіліся мужчынамі і жанчынамі, у іх былі розныя апранахі, даўнія, паляшуцкія, і здавалася, што Косцік пазнаваў сярод іх і знаёмых.

Ярка паклаў Косціку на плячо руку, як быццам утаймоўваў у ім здзіўленне і недаверку ад такога відовішча; тлумачыў, сцішваючы голас:

— Здзіўлены? А тут нічога дзіўнага і няма. Проста людзі, паміраючы, гінучы ў баях і змаганнях, станавіліся дрэвамі. Сёння яны, мы,— паправіўся былы паўстанец, уздыхнуўшы, гледзячы на пераўтварэнне дрэў у людзей, — зноў на момант станем людзьмі, жывымі людзьмі. Продкі павінны калі-небудзь судзіць сваіх нашчадкаў, спытаць у іх — ці правільна вы жывяце, ці ўсё робіце для таго, каб нашая матухна-зямелька квітнела, як сад, весяліла душу і сэрца, радзіла, як пладавітая жанчына. Нешта не так творыцца на зямлі — душна стала жыць, вятры нейкія незразумелыя нясуць на нашае лісце атруту. Мне

боязна дыхнуць на поўныя грудзі — перашкаджае нешта...

Ляснік як быццам адчуў сваё дачыненне да ўсяго таго, што адбывалася на яго вачах. Усё сказанае супадала з яго думкамі.

— Пайшлі, ляснік.

— Куды, Ярка, скажы?

— На Ігналеву палянку. За Княжына — дзе некалі мы збіраліся на веча, як Вятчынка кіраваў ходам нашага паўстання. Там мы рашалі свае планы, намячалі, у якога багацея адабраць скарбы і каму з бедных аддаць. Мы шанавалі чалавечы гонар. Бо любілі сваю зямельку. Мы абаранялі яе ад ворага — свайго і чужога. Хацелі вам пакінуць у спадчыну ўрадлівай і прыгожай. Рэкі — поўныя рыбы, лясы — са звярамі, грыбамі і ягадамі. Сонца і чыстае неба.

— Як ты правільна і прыгожа гаворыш. А якая, цікава, у цябе, Ярка, адукацыя?

Волат засмяяўся:

— Лясная, брат, уперамешку з бізунамі, князя Радзівіла, яго Мосць і ядры яго мацеру... Тады я ўцёк ад яго, не захацеў падчыняцца, патураць яму. Вось сюды, да братоў лясных, і збег аднойчы.

— А як лячыліся вы, калі падступалі хваробы? — Косціку карцела ўсё ведаць, выпытаць, бо жыў ён у адчуванні не то казкі, не то нейкага дзівоснага сну, у якім перапляліся ява і сапраўднасць, фантазія і дзівоснасць.

Ярка пакруціў свой парыжэлы доўгі вус, хітравата паглядзеў на Міхалапа, адказаў з ахвотаю:

— Вось гэты лес і лячыў. Як і карміў. Травы лячылі адс, і кожны ведаў пра тыя зёлкі больш, чым пра самога сябе. А ты чуў пра такую — Дабрадзею? А гэта адна з самых ранніх славянскіх траўніц. Ага, правільна

гаворыш, унучка Уладзіміра Манамаха. Гэта мы, людзі, яе так празвалі ласкава — Дабрадзея. А так яна мела імя — Еўпраксія Мсціславаўна.

Ляснік спыніўся, паглядзеў умольна на хлопца, да дзяружкі дакрануўся:

— Раскажы пра яе, вельмі хачу ведаць. Чамусьці не пішуць у нас пра яе, не расказваюць. Бы вораг яна нам. Ты раскажы, а я людзям перадам.

— Я коратка, бо часу бракуе. Еўпраксія, як была маленькая, праявіла вялікі інтарэс да народнай медыцыны — вывучала ўласцівасці зёлак. А потым і сама навучылася рыхтаваць лякарствы з іх. Хаця ж яна была і знакамітага роду, лячыла толькі багатых, але і да простага люду ішла. Да жыцця вяртала. Таму і назвалі Дабрадзеяй, што дабро рабіла для нас. Пытаеш, хто навучыў яе гэтаму цудадзейству? У той час быў на Русі афіцыйны ўрач, грэк Іаан Смер. Дзед Еўпраксіі, Уладзімір Манамах, выпісаў яго з Царграда. Можа, ён і перадаў ёй усё ўменне сваё. А ў той час лячылі толькі народнымі сродкамі. Еўпраксія рана стала жонкай. Мужам яе быў візантыйскі царэвіч Аляксей Комнін. Калі ёй споўнілася пятнаццаць гадкоў, яна з вясельным картэжам адправілася ў Царград. А ў той краіне свае звычаі — ахрысціць на свой лад. Далі ёй новае імя — Зоя. Па натуры яна была чалавек дапытлівы, смелы. Яе цікавіла ўсё на свеце. За кароткі час яна вывучыла мову мужа і настойліва пачала вывучаць навукі. А ў царэвіча, скажу табе, была вялікая-вялікая бібліятэка з замежнымі кнігамі вядомых грэчаскіх медыкаў Галена, Гіпакрата. Дабрадзея любіла падоўгу гутарыць з вучонымі, сваімі сучаснікамі. Вось тады ў Візантыі яна і напісала вучоную кнігу — адзіны ў той час старажытна-беларускі лячэбнік, які захаваўся, як і Біблія, прайшоў праз усе выпрабаванні.

«Вось бы мне дастаць тую кнігу, што пісала Дабрадзея, — падумаў Міхалап, — як бы многа даведаўся б я пра свае лугавыя і лясныя расліны...»

— Напісаны быў ён на грэчаскай мове, але ўсё, што яна

пісала, быў вопыт Старажытнай Русі. Трыццаць пяць частак у тым лячэбніку. Пра гігіену, пра тое, што часы года і кліматычныя ўмовы ўплываюць на арганізм чалавека. Пра рух, спакой і сон. Пра лазню, якая вельмі ахоўвае здароўе і ўмацоўвае цела... Пра матку і дзіця пісала, як правільна ўжываць ежу. Думаеш, тады людзі не дбалі пра здаровы род і дурныя былі? Не-е... Толькі ў канцы дзевятнаццатага стагоддзя рускі гісторык Лопараў адшукаў гэтае сачыненне ў Італіі — у Фларэнційскай бібліятэцы Ларэнца Медзічы і ўстанавіў, што аўтарам той працы з'яўляецца наша Дабрадзея. Ён напіша тады, азнаёміўшыся з лячэбнікам: «Трактат Зоі меў для свайго часу важнае значэнне. Гэта даказвае факт карыстання ім з боку грэчаскіх медыкаў, якія ставілі Зою побач з іншымі ўрачэбнымі славутасцямі». Во, брат, яно як... Гэта ўжо ў наш час нейкі ўрач усклікнуў: «Што, каб не было наперстаўкі?!» То цудоўная зёлка. Неабходна чалавеку, як паветра, як сонца. І цябе яна вылечыць ад тваёй хваробы...

Хлопец замоўк, пачаў азірацца. Ззаду чуўся незразумелы гоман, усё грамчэй і грамчэй.

— Я пабег, Міхалап. Мяне чакаюць. Загаварыўся я. Убачымся там...

Паўз Косціка, піхаючыся, беглі і ішлі людзі. Твары ў іх былі напалоханыя, жахлівыя, быццам не маглі пазбавіцца ад бяды. Быццам ад яе не маглі ўцячы...

Людзей большала і большала. Воклічы рабіліся больш выразнымі, яны зліваліся ў адзіны трывожны гул. Хто ехаў на конях, хто на легкавіку, нават на грузавой машыне.

Да лесніка падышоў Ладуцька, паляпаў па плячы, спытаў засмучона:

— І ты тутака, калюх-калюха? Спрымачоўцы прыйшлі, Дзягцяр, меліяратары... Голас продкаў кліча на веча. Нашчадкаў склікаюць на судную бяседу...

«Усе нешта ведаюць, адзін я толькі здагадваюся пра

ўсё. А цікава, Вікця тут?»

— Тут, а дзе ж ёй быць? — адказаў на яго думкі дзед, — за цябе хвалюецца, перажывае, каб не надта строга абышліся з табою.

— А хто са мною можа кепска абысціся?

— Яны. Продкі нашы, да якіх ідзём.

Дзед шыбаваў упэўнена, як быццам штодня хадзіў па знаёмай дарозе. Міхалап пакорліва клыпаў следам. Усё яшчэ аглядваўся, шукаў сярод люду знаёмага, найбольш выглядваў Любі-траву. Не знаходзіў яе.

Косцік заўважыў адну асаблівасць: сярод людзей не было дзяцей.

— Не адставай, таварыш ляснік, — абазваўся дзед і за рукаў пацягнуў, — бо спознімся.

— Туды ніколі не спознімся.

— Добра ты ведаеш, — хмурыцца Ладуцька.

А людзі напіралі, цяснілі справа і злева, спатыкаліся. Але ніхто не агрызаўся, не мацюкаўся. Міхалап упаў на калені, прыпаў да самай зямлі. Паспеў заўважыць, як борздзенька схаваўся пад трыпутнікам мураш і паглядаў цікаўна на людзей.

— На Ігналеву палянку! Праз Княжабор!

Ніколі, як і памятае Міхалап, так не абуджаўся яго абход. Ніколі тут даўно не было гэтулькі людзей. Хіба што ў вайну, калі партызанілі і людзі хаваліся ад карнікаў.

Ён не пазнаваў Княжына — усё перайначылася... Многія старыя дрэвы сышлі са сваіх месцаў — вунь і дзед Лунь з дуба сышоў, вунь і бацька з маці Косцікавы ідуць няспешна, перагаворваюцца, дзед Ерамей следам... Дзівосы, ды і толькі! Як і быць такое можа. Косціка піхнулі, і ён уліўся ў людскую плынь. Яго

панесла, як скепку, па бурным цячэнні.

Спрабаваў выбрацца з гэтага палону — і не здолеў. Сцяна жывых людзей не выпускала яго, як ні сіліўся вырвацца, несла міжволі наперад, туды, дзе стаялі ўжо сцішаныя і гатовыя да нейкай вялікай работы палешукі...

Побач з Яркай размясціліся ваўкі і касулі, ласі Г яноты. Паласацік сядзеў, прынюхваўся да зямлі. Чаго ён туды падаўся, хіба на яго, Косціка, скардзіцца?

Нехта ўзяў яго за руку, і Косцік азірнуўся. Побач стаяла Любі-трава і ўсміхалася. Як фарсіла маладымі белымі зубамі — ды яна і была маладая, такая, як выходзіла замуж — прыгожая, вачэй не адвесці.

— Ты тут даўно, Косцік?

Вусны ў яе прагныя, жаданыя, а ў вачах прасвечваецца светлая радасць. Толькі ад чаго — што яго, Міхалапа, бачыць, ці ад таго, што папала на такое відовішча?

— Не ведаю — як пайшоў у свой абход. А ты?

— Толечкі во прыбегла. Нехта пагукаў з вуліцы. Думала, што ты — твой быццам бы голас. Кажуць, што мы ў нечым перад продкамі правінаваціліся? Чым мы маглі ўгнявіць іх? Чым, Косцік?

— Не ведаю. Вось тут нам і абвясцяць.

Людзі заціхлі — як магутная хваля пракацілася па натоўпе і захліпнулася ля самага ўзбалотка.

«Гу-уух!» — уздыхнула грамада і замоўкла, не дыхала нават. Тысячы позіркаў упіліся ў продкаў. І пазнавалі іх, і не пазнавалі — па-рознаму расказвалі пра іх спрымачоўцы.

Углядаліся ў Ярку, Вятчынку, Броньку, Чэрценя, Ігналя... То людзі ў іх гонар далі назвы мясцінам. Людзі шанавалі іх памяць.

Вятчынка і Ярка дамаўляліся пра нешта. Паціснулі адзін аднаму рукі — нешта парашылі. Кіраўнік паўстання паглядзеў на людзей, кожнаму, здаецца, зазірнуў у душу. У Міхалапа ўсё схаладнела ўсярэдзіне.

— Людзі! Мы вас паклікалі сюды таму, што не можам больш трываць. Многа вы зрабілі добрага і карыснага. Аблегчылі сабе жыццё, сталі вольнымі і шчаслівымі. Мы зайздросцім вам, мы і марыць не маглі пра такое жыццё. Не хапала нават і фантазіі. Але ў той жа час мы і незадаволены вамі. І тут мы будзем судзіць вас па строгасці чалавечага закону. Не мы вас судзім, час судзіць. Вы самі сябе судзіце. Мы пачынаем Вялікі суд...

Людзі стаялі ўшчыльную адно да аднаго. Косцік хацеў спытаць у Вікці, чаму не прыйшла Паліна і хлопцы, чаму Жамойды няма, але ўбачыў і яго — сярод тых, хто стаяў непадалёк ад суддзі. Але ж яго нядаўна арыштавалі, сядзіць пад следствам — дакапаліся да крывавых спраў. Чаму ж ён тут?

Жамойда апусціў галаву і ўзіраўся ў зямлю. Жоўтая лысіна адсвечвала сонца — ці то жоўтымі былі промні? Побач з ім Косцік убачыў Дзягцяра, Яфіма Сямёнавіча, Тхарэнку, тых хлопцаў, што атруцілі зайцаў і Ладзікаву карову, што вылілі мачавіну на зямлю. І яшчэ шмат людзей побач з імі.

Як на лаве падсудных сядзелі.

— Людзі! Мы спакойна спалі стагоддзі, і наш сон ніхто не чапаў. Вялікія падзеі, якія вы перажылі — Светлы дзень, потым дні змагання і барацьбы,— шмат загубілі людзей. У нашым лясным царстве прыбавілася жыхароў. Кожны загінуўшы ператварыўся ў прыгожае дрэва. Мы ганарымся вамі, што не пасарамацілі радзіму, роднае Палессе. Хвала вам, на ўсе вякі хвала! — прамоўца пакланіўся народу.

— Косцічак, мне страшна! — прашаптала Вікця, мацней сціснула руку — вышэй локця.

— Не бойся. Ты ў чым вінаватая?

— Вінаватая, Косцік. Што не так любіла цябе, як трэба было. Як магла і хацела. Што каралі нашу твае і пярсцёнак заручальны, а не твая... Гэта Бог на мяне такую кару паслаў. За віну маю. За дурную галаву. Але ж я не вінаватая, бо то ён, Жамойда, сілай узяў мяне, ссільнічаў. Як я магла стаць пасля ўсяго тваёй жонкай?

— Не будзем, любая, пра тое. Ні ў чым ты не вінаватая. То я адкладваў няведама чаго. І страціў цябе. Ладна, у нас яшчэ будзе час. У леснічоўцы дагаворым. Слухайма, што Вятчынка кажа...

Любі-трава ўздыхнула, павярнула галаву ў той бок, куды глядзеў Косцік, прыслухалася.

— Хачу крыкнуць вам, кожнаму асабіста крыкнуць, хто жыве на зямлі: «Адумайцеся! Што вы робіце?!» Вы разбудзілі нас. Нам душна стала. Дыханне не хапае — хіба будзеш дыхаць смуродам? У наш час такога не было. А як жа вы дыхаеце, людзі? Чаму ў вас столькі памірае, як у дні змагання і барацьбы? Вы ж самі на сябе насылаеце хваробы і беды. А лекі, якія маглі б вам памагчы, вы топчаце нагамі. Нават не хочаце ведаць, што за лекі. Жылі і раней людзі на зямлі, але не было ў іх таблетак і ампул, шпрыцоў і ўколаў. Былі толькі зёлкі. За стагоддзе да нашага часу швейцарац — медык і хімік Парацэльс гаварыў, што калі прырода ўтварыла хваробу, то яна абавязкова стварыла і сродак супраць яе. Яго доўга і шукаць не трэба. Працягні руку і бяры. Але невядома, ці выратуюць ад хвароб дваццатага стагоддзя тыя траўкі. Не любіце вы сваю зямельку.

Вятчынка змоўк. Абярнуўся да Яркі, чырвоную накідку на плячы паправіў. Ярка падаў яму скрутак паперы.

— Падлічана, што на планеце сапсавана ўжо звыш паловы мільярда гектараў зямлі. Дзве трэціх — лясы. А восі» што пішуць вашыя газеты. «Забруджванне атмасфернага паветра адбываецца пры ўсіх відах дзейнасці чалавека і ва ўсіх сферах вытворчасці. Наяўнасць у паветры шкодных рэчываў вышэй санітарнай нормы адмоўна ўздзейнічае на здароўе чалавека. Дым, сажа і іншыя механічныя часцінкі

трапляюць у лёгкія і выклікаюць лёгачныя захворванні. Сярністы ангідрыд, вокісы азоту, серавадарод, іншыя газы прыводзяць да захворвання шляхоў дыхання. Вокісы вугляроду, ці чадны газ, атручваюць арганізм, выклікаюць удушша. Яшчэ больш небяспечнымі для здароўя чалавека з'яўляюцца цяжкія металы — свінец, кадмій, ртуць, мыш'як, медзь, кобальт, нікель і іншыя... Есць, аднак, і другое ўздзеянне: ускоснае — забруджанае паветра дзейнічае на глебу, а праз яе на прадукты, што вы ясце. З агульнага ліку прамысловых выкідаў у паветра каля дзевяноста працэнтаў прыпадае на долю пяці галін — энергетыкі, нафтаперапрацоўчай і нафтахімічнай, хімічнай, машынабудаўнічай і вытворчасці буйных матэрыялаў. Усё, што трапляе ў паветра, рана ці позна вяртаецца на зямлю. Да нас з вамі. Вы ж — самазабойцы!

Дадам яшчэ думку вучоных. Найбольш таксічнымі з'яўляюцца поліцыклічныя пахучыя вуглевадароды, сярод якіх асабліва выдзяляюцца канцэрагенныя рэчывы — бензапірэн. У розных рэгіёнах зямнога шара даследчыкі адзначаюць павышаную канцэнтрацыю свінцу ў прыдарожнай паласе, які назапашваецца ў глебе, раслінах, паветры і атручвае ўсё жывое на зямлі — птушак, жывёл і чалавека... Таму мы пытаемся ў вас, людзі:

— Што вы робіце? Спыніцеся! Пяць стагоддзяў мы з Яркам стаялі спакойна і без трывогі, а апошнім часам стала не ўтрываць. Гукаю яго, гукаю праз Княжына, цікаўлюся, як стаіць ён на зямлі палескай, а ён адказвае нявесела — корні не дастаюць да вады, а з неба атрута сыплецца. Людзі гінуць у другі раз. Без стрэлаў паміраюць, падаюць на зямлю гнілыя дрэвы. Рыба ў азёрах і рэках гіне, бо вы зліваеце туды атрутны бруд. Эх, людзі, людзі!..

Міхалапа як бы што страсянула. Апошнія словы балюча адгукнуліся ў сэрцы. Яны быццам тычыліся толькі яго аднаго.

Вятчынка абвёў зноў позіркам шчыльны натоўп людзей, пільна прыглядаўся да кожнага — як выбіраў каго з

агромністай грамады. Спыніў погляд на Жамойдзе.

— Вось ты, чалавек ці не чалавек, Жамойда. Вораг лесу і сваёй радзіме. Скажы, навошта ты забіваў нявінных ласёў і баброў? Чаму дазваляў злым людзям спілоўваць самыя лепшыя дрэвы, а грошы за тое складваў у гільзу з-пад снарада? Чаму ў цябе злое сэрца? Чаму жонку мучыш сваёй скнарнасцю?

Маўчыць Жамойда, галаву ў зямлю ўнурыўшы. Ды і што ён мог сказаць у сваё апраўданне? Недаўменне брала Косціка — адкуль пра тое ведае Вятчынка? Няўжо і Любі-трава наведвалася да дуба? Яго, Косціка, шукала?

— А Сяргей Міхалап? Ты на той машыне працуеш, што крата замяніла. Колькі ты зямлі сапсаваў, колькі каналаў праклаў, што з зямлі ўсе сокі ўцяклі. Ты падарваў маё здароўе і маіх сяброў. Стаяць бы нам яшчэ незлічоную колькасць сонцаваротаў. А так не ведаю, ці вытрымаем хоць з дзесяць.

«Божа, і Сяргейка мой папаў у тую кампанію, ды яшчэ побач з Жамойдам! Судзіць Вятчынка як злоснага ўрадзіцеля. — Косцік быў вельмі здзіўлены ад такой навіны — сын жа перайшоў працаваць у ляснíцтва, значыць, грахі за ім засталіся. — Я ж казаў табе, сынок, што няправільна ты рабіў, ой, няправільна. Як жа цяпер табе віну выкупіць?»

— А што вы без нас, людзі?! Вам жа без нас не пражыць. Мы ж вам чыстае паветра даем. Перапрацоўваем яго, каб вольна дыхалася вашым лёгкім. А так у нашых лісцях адно чорнае гаўно, поры і жылкі забітыя поскуддзю. Мы не можам вам даваць кісларод. Чаму вы губіце нас, людзі?!

Вятчынка выклікаў вінаватых. І Дзягцяра, які свінафермай забрудзіў рэчку і патруціў рыбу, і вадзіцеля калгаса, які выліў мачавіну на поле і патруціў жывёлу... Яфім Сямёнавіч стаяў перад народам, бажыўся, што кантужаны, што нічога кепскага не хацеў рабіць зямлі. Падняў начальнікаў — абласных і раённых.

Дзесьці за Княжынам пракаціўся буркатлівы гром. Зіханула неба зыркай маланкай — зашыпела, як пасварылася на людзей. Вятчынка паглядзеў на неба, паклікаў яго ў сведкі і памочнікі. І ўсе паглядзелі туды ж, следам за ім.

Упалі на зямлю першыя кроплі дажджу — буйныя і цёплыя. Яны пырснулі на твары людзей, і таму можна было падумаць, што людзі плачуць — па шчоках цяклі слёзы. А калі хто і сапраўды плакаў, то і тое адпавядала ісціне — словы кранулі кожнага.

— Пасля гэтага дзверы на небе расчыніліся. І голас сказаў: падыміся сюды, і я пакажу табе, чаму належыць быць пасля ўсяго. Я падняўся. Прастол стаяў на небе, і на прастоле быў Сядзячы. Пасярод прастола і круга яго чатыры жывёліны. Вочы ў іх і спераду, і ззаду. І першая жывёліна была падобна льву, другая — цялушцы, і трэцяя мела твар, як чалавек. І чацвёртая была падобна арлу ў палёце. І кожная з чатырох жывёлін мела па шасці крыл круга, і кожнае з вачамі — і ні днём ні ноччу не маюць яны спакою. Гэта радкі з Апакаліпсіса. То не пропаведзь, і я не святар. Я падказаць хачу, што ў тых словах закладзена, як вам разумець іх...

А воблакі сунуліся ўсё ніжэй і ніжэй, маланкі жыхалі ўжо над самымі галовамі. Здавалася, вось-вось зачэпяць людзей сваімі пякельнымі пугамі. І зноў ніхто не зварухнуўся, толькі дрыжыкі працалі кожнага.

Вікця калацілася, бы стаяла на зімовым холадзе без адзення. Міхалапу холаду не чулася, было горача, і таму тулілася да яго жанчына, грэлася, маўчала, сціснуўшы патрэсканыя ад смагі вусны.

— Невукаў сярод вас няма. І многія кінуліся ў навуку. Некаторыя не дзеля навукі пайшлі ў яе, а каб загарадзіцца ёю ад голасу продкаў. Тут, на гэтай лаве Падсудных, сядзяць людзі з НДІ — насілу мы разабраліся з Яркам, што гэта навукова-даследчы інстытут. Мы вас бачылі не раз у Княжына. Ды не за навуковым заняткам, а са стрэльбай у руках. Вы любіце прыроду не таму, што ў вас ляжыць сэрца да яе, а таму,

што выгаду разам з Жамойдам цягнулі з лесу. Што вы карыснага зрабілі? Кніжкі пішаце? А на кнігі зноў жа папера патрэбна. Колькі вы дрэў пасадзілі? Аніводнага.

Зырка бліснула маланка. Асляпіла людзей, і яны падумалі, што настала ноч. Потым затрашчаў над галовамі пярун і мільёнамі гарматных выбухаў страсянуў неба. Але зноў ніхто не зварухнуўся, не адхіснуўся ад грому і маланкі.

«Дык вось што чытаў Вятчынка з Бібліі. Яны, продкі, разумелі мову звяроў — з імі паразумеліся даўно. А чаму ж мы не разумеем іх, чаму адракліся? Ці яны нас? Я свайго Паласаціка сэрцам адчуваю, а сказаць яму нічога не магу — не ўмею. Вочы ў яго разумныя, здагадацца можна толькі пра яго боль і мучэнні. Вочы — жывыя люстэркі душы. Можа, ён па вачах і мяне разумее Вятчынка ж казаў, што і на крылах у птушак і звяроў ёсць вочы. Правільна, яны ўсё бачаць і чуюць: калі дождж, калі перамена надвор'я...

Упобачкі стаялі Хіял, Макравец, Чыкан з жонкаю. Трошкі далей — Стась Мілёнак, Ладзік, Громаў тут аказаўся... Усіх сабралі прашчуры.

Дождж узмацняўся. Прутчэў вецер. Але людзі не адчувалі таго, як і Вятчынка — ён стаяў на ўзвышку і выдаўжыў рукі.

— Кожны з вас можа быць Богам, — гаварыў ён зноў і перакрываў грамавыя раскаты. — Але той, у каго добрае сэрца і шчырая душа, хто жалкуе ўсяго жывога на зямлі — і птушку, і звера, і паветра. Вось добрыя людзі некалі — даўно-даўно — і напісалі той зварот-аткравеніе да вас, якія жывуць цяпер і пасля вас, верачы, што іх зразумеюць і праз тысячы гадоў-стагоддзяў. А каб не загубіўся заклік-напамін, і вялася размова з вамі ад імя Бога. Бо ведалі продкі, маіх продкаў прашчуры моц рэлігіі. І ў той вялікай казцы-былі ёсць вялікі намёк — з добрымі пажаданнямі. Продкі вашы — той Бог. І вось ён судзіць вас.

— Вінаваты! Карай! — пачуліся галасы.

Так гаварыў з людзьмі Продак-Бог-Суддзя Вятчынка, кіраўнік народнага паўстання на Палессі супраць прыгнёту князя Радзівіла, прадаўжальнік спраў Дабрадзеі, сын беларускай зямлі, сябар ваўка і птушкі.

У яго мокры твар, валасы абляпілі гожы і валявы твар, і ён рукой закідвае іх назад.

Над галовамі людзей звілістым жоўта-чырвоным агнём успыхнула маланка, прыгнула людзей да зямлі. Раскалола надвае стары пахілы дуб — ці не Радзівіл з паганай душой стаяў маўкліва побач?

— О Божа, што гэта? — нехта ўпаў на зямлю, абхапіў галаву рукамі.

Маланкі паласавалі неба, сляпілі вочы. Нічога не было бачна вакол. Чуваць толькі стогны, крыкі, якія зліваліся ў адзіны жудасны гул. ён мацнеў, разлягаўся па Княжыце...

І тут падалося, што пад нагамі расступілася зямля. Як быццам зямля не вытрымала такога цяжару і ўтварылася вялікая трэшчына — глыбокая, без дна...

Закрычала побач Любі-трава. Міхалап матлянуў рукой, каб ухапіць яе, выратаваць. Не паспеў. Некуды знікла. Над ім трывожна лётала і крычала нейкая белая птушка з доўгімі крыламі, аж захліпвалася...

Адбылося нешта незразумелае, неверагоднае. Маланкі і гром зліліся ў адно цэлае. Людскі крык адчаю і магутны вецер стварылі адзіную жудасную мелодыю, і ад яе халадзела сэрца, памірала душа.

Не стала відаць Вятчынкі, Яркі. На іх тварах перад гэтым не было ні страху, ні жахлівасці. Ім, мусіць, ужо нічога не страшна на зямлі. І цяпер Сядзячы — Вецер, Маланка і Гром — тварыў свой прысуд.

Міхалап нічога не бачыў перад сабою. Чуў толькі людскія крыкі. Нават Вікцю чуў. Клікаў яе, што было сілы, аж парваў горла, але яна не адгуквалася, не падавала голасу. Ці не чула, ці не хацела абзывацца. Ён,

як усе, бег некуды наперад, не бачачы дарогі, далей ад бяздоннага рова.

— Людзі, што з намі? Чаму зямля пахаваць нас хоча? Няўжо так угнявілі сваіх прашчураў?

— Угнявілі. Яшчэ і як. Помста гоніцца за намі.

— Зямля робіцца бясплоднай і не можа карміць нас. А хіба прадоўжыцца род чалавечы, калі жанчына перастане нараджаць дзяцей?

— Няўжо гэта — канец?

— Не, то пачатак. Пачатак прасвятлення розуму.

— Дзе мы? Чаму брыдзем па вадзе? Тут жа пясок быў...

Жахалі маланкі. Дождж ужо ліў так, бы прарвалася неба. Вада прыбывала ўвачавідкі — па самыя ўжо грудзі была. Людзі брылі па вадзе і не ведалі, дзе іх вёска, хаты...

Косцік адчуў, як у яго моцна забалела галава. Потым боль перакінуўся на патыліцу, на пазванок. Скруціў яго ў абаранак, не адпускаў. Забівала дыханне.

Ён спрабаваў закрычаць — і не змог. У горле перасохла, адзервянеў язык. Жыхнула маланка — канцом, здавалася, дастала яго галавы, апякла ўспышкай, і тады ж яму стала раптоўна лёгка-лёгка.

Ён уздыхнуў радасна на поўныя грудзі і расплюшчыў вочы. Убачыў над сабою магутныя дубы, нечы знаёмы да болю твар, заплаканыя вочы — і праваліўся зноў у бяздонне. Але не надоўга, на момант. Як нырнуў у раку і вынырнуў.

— Ды што ета такое, Кастусь, ачніся! Чаму ты ў раку зайшоў у такую халадэчу — не лета ж...

Чый голас — не зразумець, але чуў яго не раз, хаця і рэдка. Не можа быць: то ж Любі-трава! Вярнулася? Не кінула яго ў бядзе. То ён яе ратаваў, а то яна яго.

Вікця трымала яго галаву і прыціскала да грудзей. Твар мокры, косы наліплі на твар, яго і не бачна.

— Дзе Ярка, Вятчынка?

Косцік вяртаўся ў свядомасць. Зразумеў, што Вялікі Суд — такі яскравы і натуральны — скончыўся. Ці толькі пачынаўся? Ён помніў кожнае слова Вятчынкі і Яркі.

Ён жа быў пад Яркавым дубам, чаго занесла ў раку?

— Што з табой, Кастусь? Пра якога Ярку ты пытаешся? Я б'юся з табой колькі гадзін, але ты мяне не чуеш, не слухаешся. Вунь сінякоў столькі наставіў, Казік не біў мяне так, як ты.

Ён толькі цяпер пазнаў яе. Пазнаў і абняў за шыю.

— Даўно так са мною, Вікця. Ад вайны. Ты не ведала. Як ты тут апынулася?

— Не ведаю. Мяне нехта клікаў. Мусіць, ты. Так, ты.

Ён шаптаў ёй на вуха ўсё, што хацеў сказаць за доўгія гады пакут развітання з ёю. Яна чула яго, укленчыла побач у вадзе, блыталася ў водарасцях, але цягнула яго — мокрага і важкага — на бераг. Ратавала яго ўжо гадзін з пяць...

— Ты ж мог захліпнуцца.

— Я даўно захліпнуўся жыццём.

Кроілі маланкі чорнае неба на вялікія лусты. Ляскалі пагрозліва перуны, шыпелі, бы Рыгор Швед у кузні студзіў у цабэрку з вадой раскалёны метал.

— Божачка, што робіцца? У познюю восень маланкі і перуны. Свет перавярнуўся, — глядзела ў неба жанчына і не адпускала ад сябе лесніка.

Узяла яго падпашкі і пацягнула на бераг. Памагла ўстаць. Падтрымлівала яго і кіравалася да леснічоўкі. У ёй яна была не адзін раз, ды не заставала яго. Як

уцякаў ад яе ўсё роўна. Калацілася ад холаду — зуб на зуб не пападаў.

Ён не мог ісці — падаў, знясілеў зусім, і яна панесла на сабе.

Не разбіралі, не бачылі дарогі, спатыкаліся, падалі і зноў падымаліся.

Бліскавіца памагала трымацца правільнага кірунку.

Вікцяя ўцягнула яго ў леснічоўку, зняла з яго мокрае адзенне, паклала ў ложак. Накрыла старэнькім кажушком. Ён пачаў трызніць, клікаць яе, прасіў за нешта прабачэння...

Жанчына тым часам выкручвала мокрае адзенне і вешала на жэрдку — сушыцца. Затапіла грубку — у ёй ляжалі сухія бярозавыя круглякі са смалякамі.

Падумала — і распранулася. Выкруціла і павесіла сушыцца і сваю апратку.

Тады жанчына рашылася — асмелілася, легла побач з Косцікам. Прытулілася да яго, абняла. Яна аддавала яму сваё апошняе цяпло — адагравала. З усіх сіл старалася ўдыхнуць у яго жыццё і сваё нявыказанае за гады каханне.

Калі ўспыхвалі бліскавіцы, яна нейкі момант бачыла змешчаны твар Косціка, а потым слепла і ўсё знікала, танула ў цемры. Яна чула толькі яго стомленае і парывістае дыханне...

Жанчына ніколі не адчувала сябе такой шчаслівай, як у гэтую перуновую асеннюю ноч.

...яшчэ доўга Паласацік сядзеў каля дзвярэй леснічоўкі. чуйна ўслухоўваўся ў цішыню, якая была за дзвярыма.

Калі ж пераканаўся, што Дабрадзею не пагражала аніякая бяда, — чмыхнуў развітальна на парог і павалюхаў па мокрай зямлі да свайго жытла. Каб потым ужо кінуцца ў доўгі, да вясны, сон — і так ён загуляўся

гэтай восенню.

Нейкі час пасля яго маланка высвечвала сляды.

Яны пакрысе размываліся — і знаку не засталося ад іх.

Падрыхтаванае на падставе: Анатоль Бароўскі, Азірніся ў каханні: Аповесці, — Мінск: Мастацкая літаратура, 1994. — 349 с.

ISBN 5-340-01164-X

Лёс герояў «Княжабора» звязаны з лесам. Як захаваць прыроду, яе чысціню І прыгажосць для нашчадкаў? Такія няпростыя праблемы хвалююць лесніка Касціка Міхалапа, які ўступае ў схватку з раскрадальнікамі.